

**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ EMAL SEKTORUNDA
İNVESTİSİYALARIN SİSTEMLİ TƏHLİLİ**

İxtisas: 5312.01-Sahəiqtisadiyyatı

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ Vüsal Şahin oğlu Nəzərov

Elmi rəhbər: _____ i.e.d., prof. Elşad Yaqub oğlu Məmmədov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. İQTİSADI İNKİŞAFIN MÜASİR MƏRHƏLƏSİNDƏ EMAL SEKTORUNA İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNDƏ SİSTEMLİ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. İqtisadiyyata investisiya cəlb edilməsinin nəzəri əsasları	12
1.2. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində investisiyaların cəlb edilməsində sistemli yanaşmanın metodoloji aspektləri	25
1.3.İnvestisiyaların cəlb edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə	42
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN EMAL SEKTORUNA İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	56
2.1. Emal sektorunun investisiya təminatının mövcud durumunun təhlili.	56
2.2. Emal sənayesinə yatırılan investisiyalardan istifadənin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	68
2.3. Azərbaycanın emal sektoruna yatırılan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	86
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİNƏ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	96
3.1. Emal sektoruna cəlb edilən investisiyaların makroiqtisadi mühitə təsirinin modelləşdirilməsi.....	96
3.2. Veksellərin dövriyyəyə fəal cəlb edilməsi hesabına emal sektorunda investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi.....	113
3.3. Blokçeyn texnologiyasının tətbiqi sayəsində iqtisadiyyatın emal sektorunda investisiyaların sistemli artımının stimullaşdırılması	125
NƏTİCƏ	137
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	141

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı və işlənilmə dərəcəsi. Ölkənin emal sənayesinə qoyulan investisiyaların təhlilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların cəlb edicilik səviyyəsidir. Elmi ədəbiyyatda investisiya cəlbediciliyi dedikdə, adətən, müəyyən obyektin investisiya mühiti, onun investisiya infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi, dövlət dəstəyinin səviyyəsi, inzibati imkanların mövcudluğunun əhəmiyyəti, maneələr və investisiya riskləri, əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi potensialı, habelə bu obyektin reyting mövqeyinin və rəqabət qabiliyyətinin təhlili və perspektivləri baxımından ümumi xüsusiyyətləri başa düşülür. Cari dövrdə emal sənayesinin investisiya cəlbediciliyinə və bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi prosesinə müsbət təsir göstərən faktorlara bir sıra göstəricilər vasitəsilə baxmaq olar. Müasir dövrdə 4-cü Sənaye İnqilabının yeni texnologiyaları və innovasiyaları, eyni zamanda 6-cı texnoloji quruluşun başlanğıcı nöqtəyi-nəzərindən tədqiqat sahəsinə təsir edən texnologiyalar və innovasiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi eyni zamanda bu istiqamətdə əlverişli şəraitin yaradılması kifayət qədər əmək tutumlu və uzun bir prosesdir. Dövlətin iqtisadi və siyasi inkişafının səmərəli strategiyasının formalaşdırılmasında qabaqcıl xarici ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. İnteraksiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə resipientin milli, sosial-mədəni və iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Səmərəli investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması sahəsində xarici təcrübənin öyrənilməsi Azərbaycanın investisiya siyasətinin hazırkı vəziyyətini təhlil etməyə, potensial səhvlərə yol verməməyə və prioritet obyektlərə investisiyaların cəlbedilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlər görməyə imkan verəcək. İqtisadiyyatın hazırkı vəziyyəti investisiya axınlarının artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da bu axınlara uyğunlaşan dövlətlərin iqtisadi yüksəlişinə bilavasitə töhfə verir. Bu reallıqlar potensial investorları stimullaşdırmaq, onlar üçün güzəştli tədbirlər və daha yaxşı şərait yaratmaq məqsədilə dövlətləri bir-biri ilə rəqabətə sövq edir.

Bu sənaye sahəsinin xüsusiyyətlərini və respublikanın ümumi iqtisadiyyatındakı mövqeyini nəzərə alaraq, investisiyaların cəlb edilməsi məqsədləhansı təcrübə və mexanizmlərin Azərbaycanın emal sektoru üçün effektiv və tətbiqoluna biləcəyini dəqiq anlamaq vacibdir. Eyni zamanda, investisiya siyasətinin tənzimlənməsi birbaşa dövlətin səlahiyyətindədir və bu, xüsusi yaradılmış qurum və qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Xarici ölkələr və onların arasında mühüm yer tutan Avropa ölkələri, eləcə də ABŞ, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Braziliya kimi ölkələr tərəfindən həyata keçirilən investisiyaların cəlb edilməsi üzrə mövcud təcrübəni daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır. Xüsusi diqqət, investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdıran başlıca faktorlara və üsullara, onların Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılması imkanlarına yönəldilməlidir.

Dissertasiyanın tədqiqat mövzusunun aktuallığının səciyyələndirilməsi zamanı dünya iqtisadiyyatının vəziyyətini, yəni bütün ölkələrin yaşadığı global resurs böhranı qeyd etmək lazımdır. Belə ki, böhran dövrləri xarici bazarlarda maliyyə resurslarının qıtlığına səbəb olur. Belə hadisələrin təbii prosesi xarici investisiyaların azalmasını sərtləşdirir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin emal sənayesində enerjiyə qənaət edən texnologiyalara keçid prosesi şəraitdə də investisiyaların cəlb edilməsi məsələsi bütün ölkələr o cümlədən Azərbaycan üçün həmişəkindən daha aktualdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi hesab edilən emal sənayesinin və onun ayrı-ayrı alt sahələrinin əsaslı şəkildə modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi, texniki-texnoloji durumunun, innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi, dəyər zənciri prinsipinə üstünlük verilməsinin vacibliyi, onların həyata keçirilməsi üçün birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi hesabına məqsədli layihələrdən geniş istifadə edilməsinin zəruriliyi, həmçinin xarici investisiyaların mütləq hissəsinin neft-qaz sektoruna yönəldilməsi və ölkə iqtisadiyyatının hələ də karbohidrogenlərin ixracından asılı olması, bir çox emal məhsullarının xammal kimi ixracının davam etdirilməsi, həmin məhsulların son istehlak həddinə çatdırılması üçün böyük həcmdə investisiyanı tələb etməsinin zəruriliyi və ölkəmizin emal sənayesinə daxil olan qeyri-

neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların 90%-dən çoxunun daxili təyinatlı investisiyaları təşkil olunması tədqiqat mövzusunun aktual edir.

Bununla yanaşı, 44 günlük 2-ci Qarabağ müharibəsi və 2023-cü ildə baş tutan antiterror əməliyyatından sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin 20 faizində bərpa işləri aparılır, yeni sənaye müəssisələri və yollar tikilir, infrastruktur bərpa olunur və yenidən formalaşdırılır. Bütün bunlar isə böyük məbləğdə investisiyaların cəlb edilməsini tələb edir.

Digər tərəfdən investisiya tədqiqatları sahəsində Azərbaycan və xarici alimlərin çoxsayda elmi işlərinin olmasına baxmayaraq, investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı həll edilməmiş problemlər mövcuddur və əməl sənayesinin maliyyələşdirilməsinin bir çox problemlərinin dəqiq həlli yoxdur. İntestisiyaların cəlb edilməsinin sistemli təhlilində yeni texnologiyalardan istifadə üzrə tədqiqatlar sahəsində elmi işlərin kifayət qədər olmaması tədqiqat mövzusunun aktuallığını artırır.

Əməl sənayesi adətən digər sektorlar tərəfindən istehsal olunan müxtəlif növ məhsullardan öz istehsal prosesində aralıq material kimi istifadə edir. Ona görə də bu sektorda innovativ istehsalın inkişafı investitorlara yeni iş yerlərinin açılmasına, yeni texnologiyaların, idarəetmə üsullarının işlənilib hazırlanmasına, əmək kapitalının təkmilləşdirilməsinə stimül verir. Bu da öz növbəsində sənayenin ümumi rəqabət qabiliyyətini artırır və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Dissertasiyada xarici və azərbaycanlı müəlliflərin çoxlu sayda elmi əsərləri və beynəlxalq təşkilatların ekspertlərinin tədqiqatları nəzərdən keçirilmişdir. İqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsinin elmi-nəzəri aspektləri və problemləri A.Smit, C.Keyns, D.Tobin, C.Şumpeter, U.Şarp, A.Marşal, L.DeMello, J.Beyli və başqa xarici tədqiqatçılar tərəfindən dərinlən öyrənilmiş və bununla da onlar iqtisad elminə öz əvəzsiz töfhələrini vermişlər.

Tədqiq edilən mövzuya dair son illər dərc edilən iqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyaların mahiyyəti, funksiyaları və təsnifatlarının araşdırılması, sənaye sahələrinə daxili və xarici investisiyaların, kreditlərin cəlb edilməsi, onlardan mikro və makro səviyyədə istifadəsi, qiymətləndirilməsi, səmərəli istifadə edilməsi, təşviqi,

eləcə də investisiya prosesinə sistemli yanaşma, qeyri neft-qaz sektoruna yerli, özəl və xarici investisiyaların cəlb edilməsi hesabına rəqabətli dəyər zəncirinin formalaşdırılması, müasir infrastrukturun yaradılması aspektlərinə Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən: Ə.Nuriyev [21], T.H.Hüseynov [16;17], T.N.Əliyev [11; 35], T.Əhmədov [14], S.Əliyeva [13], E.Məmmədov [84], T.Kərimova [20], A.Səfərov [27], N.Sabiroğlu [26], F.Zeynalov [91], yaxın və uzaq xarici ölkə alimlərindən: A.Asaul [37], O.F.Blatskiy [40], İ.Blank [42],İ.Blauberq [43], O.Boqatyereva [44], O.Vovçak [54], L.Dedkovskaya [57], İ.Droqobitski [58], G.Kleiner [67], N.Kraus [72], V.Kuzmin [75], E.Latyagina [78], T.Mayorova [80], N.Marenkov [95], S.Repin [102], D.Petuşenko [100] və başqalarının əsərlərində yer verilmiş və bir sıra önəmli yanaşmalar və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Həmin tədqiqatçıların əsərlərində göstərilən müddələrin əhəmiyyətini azaltmadan onu qeyd etmək lazım gəlir ki, yerli və xarici müəlliflərin əsərlərində böhran dövrlərində 4-cü Sənaye İnkilabının yeni innovasiyalarından istifadə etməklə investisiyaların necə cəlb edilməsi sualına praktiki olaraq yetkil cavab yoxdur. Sənayeyə sərmayələrin cəlb edilməsi ilə bağlı qərarların böhranı göz qabağındadır, çünki, inkişaf etmiş ölkələr son on ildə investisiya qıtlığı yaşayırlar və məhz 2007-2008-ci illərin global maliyyə böhranından sonra bu problemi məşhur kəmiyyət inyeksiyaları adlandırılan pulemissiyası ilə həll etməyə başladılar. Kəmiyyət yumşaldıcısı proqramları inkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, bütün mərkəzi bankları tərəfindən istifadə olunur. Belə ki, 2007-2008-ci illərdəki ipoteka böhranından sonra ABŞ iqtisadiyyatına əlavə pul emissiya edilib. Ben Bernankenin rəhbərliyi altında FED parlaq şəkildə kəmiyyət yumuşalması siyasətini həyata keçirdi ki, bu da tənəzzüldən nisbətən tez çıxmağa imkan verdi. Digər tərəfdən, ABŞ-da COVID-19 pandemiyası zamanı iqtisadiyyatın stimullaşdırılması (kəmiyyət inyeksiyası 2.0) və onların effektivliyi hələ də ciddi müzakirə mövzudur. Oxşar üsullar Avropa Birliyi məkanında da istifadə olunub. Görünür həmin faktlar və fəsadlar nəzərə alınaraq ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyasında qarşıdakı onillik müddətdə ölkəyə yüksək texnologiya və bilik gətirən, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyini təmin edə bilən birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi məsələsi

qlobal meyl və çağırış kimi formalaşdırılmışdır [4, s.10]. Bütün bu faktlar dominant iqtisadi nəzəriyyənin - monetarizmin -maliyyə resurslarının çatışmazlığı problemini mövcud alətlərlə həll etmək iqtidarında olmadığını və emal sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsi probleminin prinsipcə yeni mövqedən öyrənilməsinin zəruriliyini göstərir.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycanın emal sənayesi çıxış edir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan iqtisadiyyatının emal sənayesinə daxili və xarici investisiyaların birbaşa cəlb edilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin sistemli yanaşma əsasında təkmilləşdirilməsi aspektləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sistemli analizdən istifadə etməklə investisiyaların təhlili yolları və metodları ilə bağlı problemlərin müəyyən edilməsi və həlli, yeni innovasiyalar və mövcud texnologiyalardan istifadə etməklə Azərbaycanın emal sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsinin gücləndirilməsidir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

❖ İqtisadiyyata investisiya cəlb edilməsinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatların öyrənilib ümumiləşdirilməsi əsasında onun mahiyyəti, növləri, funksiyaların iqtisadi inkişafın müasir mərhələsinin tələblərinə uyğun nəzəri-metodoloji əsaslarını şərh etmək;

❖ İntestisiyaların emal sənayesinə cəlb edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və onların Azərbaycan reallıqlarında istifadəsi imkanlarını formalaşdırmaq;

❖ Çoxillik statistik məlumatlar əsasında emal sektorunun investisiya təminatının mövcud durmunu təhlil etmək və müvafiq ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq;

❖ Müasir ekonometrik modellər və proqram zərfindən istifadə etməklə emal sektoruna yatırılan investisiyalardan istifadəni qiymətləndirmək;

❖ Sistemli yanaşma əsasında emal sektoruna yönəldilən investisiyaların səmərəliliyini qiymətləndirmək;

❖ Tədqiq edilən sənaye sektorunda investisiyaların makroiqtisadi mühitə təsirini modelləşdirmək;

❖ Veksellerin və blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi əsasında investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və investisiyaların sistemli artımının stimullaşdırılması üzrə tövsiyələri işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya tədqiqatını həyata keçirmək üçün investisiya fəaliyyətinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma tətbiq edilmiş sintez, kompleks iqtisadi və maliyyə təhlili, qruplaşdırma, korrelyasiya-reqressiya üsulları, investisiyaların səmərəliliyinin amillər üzrə qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Investisiya prosesini ayrıca sistem kimi, həmçinin iqtisadi sistemin daha ümumi səviyyəli altsistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır;
2. Beynəlxalq təcrübədə investisiya cəlb edilməsi üzrə mexanizmlərdən emal sənayesində istifadə edilməsi sahənin texniki-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan vermiş olacaqdır;
3. Sistemli və müqayisəli təhlil, vizuallaşdırma metodlarından, çox illik statistik məlumatlardan istifadə etməklə Azərbaycanın emal sektorunun investisiya cəlbediciliyi dinamikasının nisbi ölçüləri əsasında eyni inkişaf dinamikasına malik emal sənayesi sahələri qruplaşdırılmış və qruplaşdırma nəticəsində yüksək gəlirliyə sahib sahələr müəyyən edilmişdir;
4. Emal sənayesi iqtisadiyyatının istehsal səmərəliliyinin dinamikası, emal sənayesi məhsullarının inkişaf nəticələrinin göstəricilərindən xətti asılılığı qiymətləndirilmiş və səmərəli emal sahələri müəyyən edilmişdir;
5. Emal sənayesinə investisiyaların yatırımının əsas makroiqtisadi amillərdən asılılığının kompleks qiymətləndirilməsi effektiv hesab edilmişdir;
6. Emal sənayesinin dayanıqlı inkişafını təmin etmək, onun innovasiya aktivliyini yüksəltmək, istehsalın şaxələndirilməsi hesabına idxalı əvəz edən geniş çeşidli məhsulların istehsalını reallaşdırmaq, xammal kimi ixrac edilən kimya, neft-kimya, əlvan metallar və digərlərinin dəyər zənciri prinsipi ilə dərin emalını

həyata keçirmək, həmin və digər zəruri istiqamətlər üzrə məqsədli layihələrin icrasına nail olmaq məqsədilə sahəyə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilmə prosesinin intensivləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır;

7. Yeni investisiya cəlb etmə mexanizmi kimi veksellərin köməkçi investisiya aləti kimi tətbiqi üçün struktur sxemin işlənilməsinin vacibliyi ön plana çəkilmiş və ondan istifadə edilməsi emal sənayesinin inkişafının təşviqinə imkan vermiş olacaqdır;
8. Müasir iqtisadiyyatda blokçeyn texnologiyasının iqtisadi proseslərin keyfiyyətinə və sistemli artımın stimullaşdırılmasına tətbiqi təklif edilmişdir. Sürətli iqtisadi inkişaf, qloballaşma və yeni investisiya mənbələrinin axtarışı şəraitində blokçeyn texnologiyası cəmiyyətin rəqəmsallaşmasının və emal sənayesinə investisiya yatırımı üçün yeni maliyyə alətlərinin yaradılmasının vacib vasitəsi kimi görünür.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

Son onilliklərin statistik məlumatları əsasında Azərbaycanın emal sektorunda sənaye sahələrinin investisiya cəlbə diciliyinin sistemli təhlili əsasında eyni inkişaf dinamikasına malik sənaye qrupları müəyyən edilmişdir.

– Emal sənayesi istehsalının bu sahələrə qoyulan investisiyalardan əsas asılılıqları və investisiya qoyuluşunun sahələr üzrə müddətləri müəyyən olunmuşdur.

– Riyazi-statistik metodla, müasir proqram zərfindən istifadə etməklə emal sənayesi məhsullarının, onun inkişafının nəticələrinin göstəricilərindən xətti asılılığı qiymətləndirilmişdir.

– Emal sənayesinə investisiyaların əsas makroiqtisadi amillərdən asılılığının mövcudluğu müəyyən edilmişdir.

– Emal müəssisələri üçün, investisiyaların cəlb edilməsinin yeni mexanizmi, eləcə də yardımçı investisiya aləti kimi veksellərin tətbiqinin blok sxemi təklif olunmuşdur.

– Sürətli iqtisadi inkişafın və yeni investisiya mənbələrinin axtarışı şəraitində blokçeyn texnologiyasının yeni maliyyə alətlərinin yaradılması üçün mühüm alət

kimi çıxış etməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti Azərbaycanın emal sənayesinin təhlili və planlaşdırılmasında sistemli yanaşmadan istifadənin mümkünlüyü ilə müəyyən edilir. Təklif olunan işlənilmiş hazırlanmış üsullar və modellər istehsal sahələrinin dinamikasını proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqat zamanı əldə edilən biliklər həmçinin qısa, orta və uzun müddətli perspektivdə iqtisadi dinamikanın monitorinqi üçün istifadə oluna və istehsal sənayesinin investisiya siyasətində nəzərə alın bilər.

Tədqiqatın məlumat bazası. Tədqiqat bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2005-2022-ci illər üzrə illik statistik məlumatlarından, Azərbaycan Mərkəzi Bankının statistik bülletenlərindən, birbaşa xarici investisiyalar baxımından ölkələrin reytinglərindən, eyni zamanda Dünya Bankının göstəricilərindən və əldə edilmiş digər məlumatlardan ibarətdir. Məlumatların email üçün aşağıdakı tətbiqi proqram istifadə edilmişdir: “Excel”, “Gretl”.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobeşiyası. Dissertasiyanın əsas müddələri və tədqiqat işindən irəli gələn təkliflər 4 beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli elmi-praktik konfransların materiallarında yer almış, habelə Azərbaycan, Rusiya Federasiyası və Ukrayna Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda 5 məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin aparıldığı təşkilatın adı. Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetinin “İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasında tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin struktur və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və 170 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə aparılan təhlil və qiymətləndirmə məqsədi ilə 35 cədvəl, 4 şəkil, 16 diaqram və qrafikdən istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 241 593 işarə, o cümlədən, titullar səhifəsi və mündəricat 1 555 işarədə, giriş 14 616 işarə, Fəsil I 78 758 işarə, Fəsil II 50 052 işarə, Fəsil III 66 715 işarə, nəticə 5 765 işarə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı isə 24

127 işarədən ibarətdir. Cədvəllər, şəkillər, diaqramlar və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istinsə olmaqla, dissertasiya işinin həcmi 178 185 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL. İQTİSADI İNKİŞAFIN MÜASİR MƏRHƏLƏSİNDƏ EMAL SEKTORUNA İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNDƏ SİSTEMLİ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyata investisiya cəlb edilməsinin nəzəri əsasları

İqtisadi inkişafın qarşıya qoyulan məqsədlərinə nail olmaq üçün lazımı miqdarda kapitalın vaxtında və səmərəli şəkildə cəlb edilməsi, qısa müddətli və ya uzun müddətli layihələrin, nəzərdə tutulan proqramların həyata keçirilməsi zəruridir. İqtisadiyyatın müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin və iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin uğuru mahiyyət etibarını ilə müəyyən potensial imkanların mövcudluğundan asılıdır ki, bunlardan da başlıcası investisiyalardır.

İnvestisiyalar strukturundan, növündən və miqdarından asılı olmayaraq istənilən iqtisadi sistemin mühüm tərkib hissəsidir. "İnvestisiya" termini etimoloji cəhətdən latın dilində "invest" anlayışından gəlir ki, bu da "sərmayə qoymaq, geyindirmək" deməkdir [83, s.9]. Azərbaycanda "investisiya" anlayışı müstəqilliyin əldə edilməsindən və ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı quruculuğu istiqamətində müvafiq kursun elan edilməsindən sonra daha da aktuallaşdı. Beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxış və müasir texnologiyalardan istifadə imkanları investisiya institutunun inkişafına dəstək verdi. Ölkənin investisiya siyasəti dövlətin və onun regionlarının istər qısa, istərsə də uzun müddətli perspektivdə strateji inkişafının əsas tərkib hissələrindən biridir. İqtisadi inkişafın mühüm cəhətlərindən biri sahibkarlıq subyektlərinin uzun müddətli iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcək maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün effektiv sistemin qurulmasıdır.

Müasir elmi iqtisadi ədəbiyyatda investisiyalar kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-müəyyən bir kateqoriya olaraq adətən bir neçə aspektdə nəzərdən keçirilir:

- **birincisi** "resurs" mövqeyindən. Bu yanaşma ilə investisiyalar, əsasən, hər hansı digər müsbət təsirlərin əldə edilməsi məqsədi ilə həm əsas, həm də dövriyyə kapitalının genişləndirilmiş istehsalına yönəldilmiş ehtiyatları mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Belə ki, Y.O.Korçağın investisiyaları belə müəyyən edir: "müəyyən maliyyə

resurslarının uzun müddətli gəlir əldə etmək və ya müəyyən sosial, ekoloji, mədəniyyə başqa nemətlərə sahib olmaq məqsədi ilə uzun müddətli yatırım” [65, s.5]. Müəllifin bu mövqeyi elmi və işgüzar dairələrdə kifayət qədər populyardır, çünki o, iqtisadi aspekti vurğulamaqla investisiya fəaliyyətinin uzun müddətli xarakterizəsinə əsaslanır.

- **ikinci** “xərclər” mövqeyindən. Bu yanaşmanın əsas meyarı investisiyaların müəyyən xərclər kimi nəzərə alındığı mövqedir. K.Mak Konnell də bu fikri dəstəkləyərək öz növbəsində investisiyaları belə xarakterizə edir: “mövcud kapital aktivlərini birbaşa artırmaq və ya saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən xərclər” [82, s.814]. Bu konsepsiyada investisiyalara yalnız mənfi və dar perspektivdən baxılır. Lakin, düzgün və səmərəli idarəetmə ilə bu “xərclər” asanlıqla “mənfəət”ə çevrilə və müəssisənin gələcək taleyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

- **üçüncü** yanaşma investisiyaları müvafiq biznes əməliyyatları mövqeyindən şərh edir, bunlar əsasən sahibkarlıq subyektin tərəfindən korporativ hüquqların əldə edilməsinə qədərdir [48, s.111]. Bu mövqə investisiyaları yalnız bu terminin mahiyyətinə tam uyğun gəlməyən müəyyən bir qurumun fəaliyyətinə müvafiq maliyyə və korporativ təsir prizmasından baxır.

- **dördüncü** yanaşmaya görə, investisiyalar mənfəəti artırmaq üçün mövcud olan müəyyən aktivlər, habelə kapitalın dəyərinin sonrakı artımı kimi başa düşülməlidir [71, s.134]. Bu yanaşma investisiyaları yalnız investor üçün müəyyən faydalar baxımından nəzərdən keçirir və sosial, demografik, hüquqi amilləri nəzərə almadan, yalnız iqtisadi xüsusiyyətlərə diqqət yetirir.

Elm ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş investisiya anlayışının mənalı tərifini, ilkin elmi tədqiqatlarında investisiya və əmanətlərin müəyyən bərabərliyini qəbul etmiş və yalnız sonrakı araşdırmaları zamanı bu anlayışlar arasındakı praktik uyğunsuzluğa diqqət yetirən C.Keynsə aiddir [99,s.43]. Elmi ədəbiyyatda kapitalın tərifini vasitəsilə investisiyanın mahiyyətinin müəyyən edilməsi kifayət qədər populyardır. Bu mövqə V.F.Martinenko tərəfindən qəbul edilərək, sözügedən terminin, kapitalın birbaşa subyektin istehsalının uzun müddətli inkişafına yönəldilmiş investisiya qoyuluşu prinsipindən başlayaraq onun pul formasına

çevrilməsinə və sonrakı artımına, eləcə də müəyyən ehtiyacları ödəmək üçün istehlak formasından istehsal formasına qədər çevrilməsi kimi başa düşülür [86, s.24]. Həmçinin anlayışların bu müqayisəsinə yerli alim M. Atakişiyevdə vurğulayaraq, öz növbəsində qeyd etmişdir ki, kapital yatırımları investisiyalarla müqayisədə daha dar anlayışdır, çünki sonuncu qeyri-maddi aktivlərin müəyyən növlərini əhatə edir [10, s.17].

Nəzərə almaq lazımdır ki, investisiyaların kapital qoyuluşları ilə müqayisəsi öz növbəsində investisiyaların tam müxtəlifliyini nəzərə almır. Gələcək artıma yönəlmiş müəyyən vəsaitlərin yatırılması baxımından investisiyalara geniş yanaşma məqbuldur, lakin bu da hər tərəfli deyildir. Xarici iqtisadçı R. Çerniyın nəzəriyyəsinə görə, investisiyaları tərif edərkən onları aşağıdakı üç əsas qrupa bölmək lazımdır:

- birinci qrup investisiyaları “müəyyən təyinatlı investisiyalar (mənimsəmələr)” mövqeyindən nəzərdən keçirir;
- ikinci qrup bu kateqoriyanı xərclər şəklində xarakterizə edir;
- üçüncü qrup investisiyaları makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən müəyyən edir, onların reallaşdırılması prosesini müəyyən iqtisadi amillər vasitəsilə mümkün olduğunu səciyyələndirir” [123, s.13-15].

Müəllifin təqdim etdiyi ilk təriflər qrupunu təşkil edən əsas məntiqi elementlərin təfərrüatları olduqca maraqlıdır ki, bunlarda aşağıdakılardır:

- tətbiq üsulu (mənimsəmə, yerləşdirmə);
  - vaxt (müəyyən müddət);
  - investisiya obyekt (istehsal vasitələri, aktivlər, ehtiyatlar, dəyərlər);
  - subyekt (dövlət, təşkilatlar və şəxslər);
  - istiqamət (iqtisadiyyatın sahələri);
  - məqsəd (mənfəət və başqa qeyri-iqtisadi nəticələrin əldə edilməsi) [123, s.12].
- Müəllif tərəfindən müəyyən investisiyalar baxımından təqdim olunan investisiya elementləri sözügedən fəaliyyətin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün aktualdır.

Sözü gedən faktorun qanunvericilik baxımından şərh etmədən, investisiya anlayışının xüsusiyyətlərini tam və dərin təhlil etmək mümkünsüzdür. “İnvestisiya

fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda “*İnvestisiya - gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyətnövləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir*”, kimi təsbit edilmişdir [9, **Maddə1. İnvestisiya anlayışı**]. Bu qanundakı tərif, müvafiq mənfəət əldə etmək məqsədi ilə “iqtisadiyyatın bütün sahələrində hər hansı əmlak, o cümlədən, əsas fondlar və dövriyyə vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsullar, intellektual sərvətlər, digər mülkiyyət obyektləri, habelə əmlak hüquqları” kimi faktorları investisiya qoyuluşunun müəyyən bir prosesi kimi xarakterizə edərkən investisiya fəaliyyətinin mövcud beynəlxalq yanaşmaya uyğunluğunu özündə təzahür etdirir.

Yuxarıda adı çəkilən qanunda bu "vəsait və sərvətlərin" aşağıdakı formada təqdim olunan tərifini bugündə aktualdır:

- əmlak (daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər));
- mülkiyyət və korporativ hüquqlar (müxtəlif obyektlərdən və müəyyən intellektual dəyərlərdən istifadə etmək imkanı);
- pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar;
- bilik (müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər) [19]. Beləliklə, bu təsnifat, bütün müasir investisiya formalarını əhatə edir.

İnvestisiyalar kimi bir kateqoriyanın iqtisadi məzmununu ümumiləşdirərək, aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini qeyd etmək zəruridir:

1. Elmi cəhətdən investisiyalar iqtisadi mühitin tərkib hissəsi olaraq onun anlam aparatını təşkil etməklə bərabər, bilavasitə iqtisadi fəaliyyət və idarəetmə obyektidir. Həmçinin, investisiyalar elmi ədəbiyyat nümayəndələri tərəfindən texnoloji və sosial xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, sırf iqtisadi anlayış kimi qəbul edilir [76, s.132]. Bu anlayışın çox şaxəliliyinə baxmayaraq, investisiyanın mahiyyətini müəyyən edən əsas və həll edici amil onun iqtisadi komponentidir.

2. İnvestisiya fəaliyyəti risk faktorlarının təzahürü potensialı ilə ayrılmaz

şəkildə bağlı olaraq, öz növbəsində həm müəyyən faydalar və gəlirlər əldə etmək, həm də gözlənilən mənfəəti əldə etməmək ehtimalı, habelə qoyulmuş kapitalın bütün və ya bir hissəsinin mümkün itkisi ilə bağlıdır.

3. Gələcək faydaların xeyrinə mövcud imtiyazlardan imtina (sərmayə) olunduğu üçün investisiyalar birbaşa vaxt faktoru ilə də bağlıdır [118, s.318]. Nəzərə alınmalıdır ki, bu vəziyyətdə problem mövcud faydaların gələcəkdə əldə ediləcək investisiya nəticələrinə nisbəti məsələsidir, çünki investor üçün bu nisbət zaman baxımından ekvivalent deyil. Buna görə də, sonrakı (gələcək) mükafat investisiya fəaliyyəti subyekti üçün kifayət qədər ağır çəkili və əsaslandırılmış olmalıdır ki, o mövcud aktivlərdən gözlənilənlərin xeyrinə imtina edə bilsin.

4. Investisiyalar hədəflərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, investisiya fəaliyyətinin subyekti tərəfindən investisiyaların həyata keçirilməsi birbaşa konkret məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilir. Bu məqsəd, əsasən, həm iqtisadi (investisiya mənfəətinin əldə edilməsi), həm də qeyri-iqtisadi (sosial, demoqrafik, ekoloji) xarakter daşıya bilən müəyyən effekt əldə etmə formasında özünü göstərir.

5. Investisiyaların mahiyyəti bilavasitə kapital anlayışı ilə birlikdə təşkil edərək, müvafiq nemətlərin daha çox yenidən istehsalı üçün yaradılmış müəyyən resurslarda öz əksini tapır. Həmçinin, investisiyalar sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində bu kapitalın birbaşa cəlb edilməsinin və yaradılmasının əsas istiqamətlərindən biridir.

İnvestisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bu prosedən azı iki əsas iştirakçının məcburi iştirakını nəzərdə tutur: investor və resipient. Resipientin əsas vəzifəsi savadlı siyasəti nəticəsində təqdim olunan müəyyən bir investisiya obyektinə tələb olunan miqdarda və kifayət qədər iqtisadi cəhətdən əlverişli şərtlərlə konkretzamanda investisiya cəlb etməkdir. Investor isə öz növbəsində, təqdim edilmiş müəyyən təminatlar qarşısında, qoyulmuş sərmayədən müvafiq gəlir əldə etməyə yönəlir.

İnvestisiyaların cəlb edilməsi üçün əsas elementlərdən biri investisiya cəlbediciliyidir. Elmi ədəbiyyatda investisiya cəlbediciliyi altında müəyyən bir obyektin ümumi xüsusiyyətlərinin investisiya mühiti cəhətdən dəyərləndirilməsi,

onun investisiya infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi, dövlət dəstəyinin səviyyəsi, inzibati idarəetmənin maneələri və investisiya riskləri baxımından əhəmiyyəti, əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi potensialı, habelə bu obyektin reyting mövqeyinin, rəqabət qabiliyyətinin və perspektivlərinin təhlili anlamı kimi başa düşülməsi adət şəklini almışdır [112, s.18].

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, investisiya cəlb ediciliyinə, ona müsbət təsir göstərən bir sıra göstəricilər toplusu nəzərindən də baxmaq olar.

İnvestisiya cəlb ediciliyinə aşağıdakı şərtlər təsir göstərir:

- siyasi (ölkə daxilində siyasi və inzibati vəziyyətin qeyri-sabitləşməsi səbəbindən kapital itkisinin olmasının ehtimalı);
- iqtisadi (ölkənin ümumi iqtisadiyyatının inkişaf vəziyyəti, vergi yükünün səviyyəsi, daxili bazarın strateji imkanları, müvafiq bazar iştirakçılarının rəqabət qabiliyyəti);
- normativ-hüquqi (mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluq);
- infrastruktur (müxtəlif (istehsal və sosial) infrastruktur obyektlərinin inkişafı);
- ekoloji (ərazilərin və xüsusi obyektlərin çirklənmə dərəcəsi və ətraf mühitin mühafizəsi);
- demoqrafik (əhali, gözlənilən ömür uzunluğu, cins və yaş xüsusiyyətləri, əhalinin sahə məşğulluğu);
- təbii-iqlim (iqlim şəraiti, təbii fəvqəladə halların baş vermə ehtimalı).

Bu amillər investisiya subyekti üçün investisiya cəlb ediciliyinin təhlilində əsas rol oynayır. Bu halda, ilkin olaraq kənar investorlar üçün dövlətin investisiya cəlb ediciliyi, investisiyalar üçün əlverişli şəraitin mövcudluğunun təhlili və xarakterizə edilməsi lazımdır. Yalnız bu mərhələdən sonra sənaye və investisiya obyektinin özünün xüsusi tədqiqatları aparılmalıdır.

İnvestisiya cəlb ediciliyinin göstəriciləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli xüsusiyyətlərə malik olaraq, investorlar üçün müvafiq vəsaitlərin qoyuluşu baxımından məqbuldur. Məsələn: turizm, yaşıl enerji, sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmətlər, nəqliyyat, maliyyə və s.

İnvestisiyaların cəlb edilməsi üzrə təkliflərin (layihələrin) həyata keçirilməsində əlavə xüsusiyyətlərdə müəyyən edilir: investisiya subyektinin fəaliyyətinin sahəsi üzrə ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisələrinin olması, miqrasiyanın səviyyəsi, ölkənin əmək potensialının xüsusiyyətləri, korrupsiya və bürokratlaşmanın səviyyəsi, sənayenin ümumi elmi-texniki tərəqqi dərəcəsi və s.

İnvestisiya fəaliyyətinin özünün bilavasitə müəssisə və təşkilatlar səviyyəsində həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, hökumət eyni zamanda tənzimləyici funksiyanı da yerinə yetirir və öz növbəsində xarici investorlar üçün cəlbedici investisiya mühiti və biznes proseslərinin səmərəli tətbiqi üçün müvafiq əlverişli mühit yaradır. Birtərəfdən dövlət investor kimi müəyyən səviyyəli bəzi investisiya proqramlarında (dövlət-özəl tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində həyata keçirilən investisiya layihələri) birbaşa çıxış edə bilər. Digər tərəfdən isə dövlət səlahiyyətli orqanlar vasitəsilə müəssisə və təşkilatların investisiya fəaliyyətini tənzimləmək funksiyasını həyata keçirərək, eyni zamanda investorlar tərəfindən tələb olunan investisiya layihələrinin icrası üçün optimal şərait yarada bilər, milli iqtisadiyyatın və cəmiyyətinin maraqlarına cavab verməyən investisiya formalarını məhdudlaşdırma bilər [130].

İnvestisiya mühiti, onun cəlbedilməsinin səmərəliliyinin digər mühüm elementidir. N.V.Kashina bu konsepsiyayı müəyyən amillərin sistemli toplusu vasitəsilə şərh edir ki, bunlara siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial amillər məxsusdur. Eyni zamanda bu amillərin qiymətləndirilməsinin nəticələri investorun investisiya obyektinin sonrakı seçiminə və kapital qoyuluşu barədə qərar qəbul etməsinə mühüm təsir edir [62, s.45]. A.E.Fedulova bu termini müəyyən bir ölkə, region və ya sənaye üçün xarakterik olan, öz növbəsində potensial investorları cəlbedən və ya dəf edən siyasi, sosial-iqtisadi, iqlim-coğrafi, hüquqi və sosial amillərin məcmusu kimi şərh edir [115, s.37]. Elmi iqtisadi ədəbiyyatın təhlili investisiya mühitini investisiya fəaliyyəti üçün vasitələr, imkanlar və məhdudiyyətlər kimi obyektiv şərtlər toplusu formasında anlamağa imkan verir, bu isə nəticədə müəyyən şərtlər altında müəyyən bir ölkənin iqtisadiyyatına investisiyaların cəlbətmə intensivliyini birbaşa müəyyən edir.

İnvestisiyaların iqtisadi xüsusiyyətlərini anlamaq məqsədilə investisiyaların

milli iqtisadiyyat üçün rolunu və əhəmiyyətini daha ətraflı təhlil etmək lazımdır. Prof. M.A.Məmmədov və onun həmmüəllifləri hesab edir ki, "investisiya resursları ilə daxili bazarın zəif inkişafı, investisiyaların ixracından idxalının artıq olması, ölkədə xarici investisiyaların cəlbediciliyinin başlıca şərtləridir" [12, s.199].

İ.e.d. E.Ə.İbrahimovun fikrincə *"ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasında investisiya yönümlülük və onun əsasında modernləşdirməyə xüsusi önəm verilməlidir"* [18, s.243].

Dos. T.M.Əhmədovanın fikrincə *"xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata başlıca təsirlərindən biri - onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır"* [14, s.173].

A.Vdoveçen investisiyaların bütün iqtisadiyyatın ümumi dinamikasının və rəqabətliyinin vaxtında təmin etmək qabiliyyətinə diqqət yetirir [51, s.373]. Beləki, T.V.Mayorova diqqəti, investisiya siyasətinin qeyri-kafi səviyyədə olmasının, istehsalın artımının və bütün milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin ləngiməsinə səbəb olmasına yönəldir [80, s.138]. Həmçinin investisiyaların iqtisadiyyatın ümumi inkişafına müsbət təsirini T.Hüseynov qeyd edərək, büdcəyə vergi daxil olmalarına və iş yerlərinin ümumi artımına diqqət yönəldir [16 s.101]. Şübhəsiz ki, investisiyalar iqtisadiyyatın inkişafına kifayət qədər müsbət təsir göstərir və onların artırılması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilməlidir.

K.Stounman investisiyanın əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə müsbət təsirini vurğulayır ki, bu da məqbul miqdarda yüksək kapital ehtiyatları sayəsində həyata keçirilir və nəticə etibarını ilə bu tədiyə balansının daha da təkmiləşdirilməsinə köməklik edir [164, s.15]. Bununla belə, dövlətin idxalı əvəz etmə siyasətindən fəal şəkildə istifadəsinin, ölkənin investisiya cəlbediciliyinin yaxşılaşmasına və öz potensialının inkişafına mənfi təsir göstərməsi faktoru diqqətdən yayınmamalıdır.

P.Basu, 23 ölkənin mövcud olan məlumatları əsasında investisiyaların ÜDM-in artımına təsirini təhlil edərək tədqiqat aparmışdır [129, s.515]. Bu tədqiqatçı belə qənaətə gəlib ki, investisiyaların birbaşa təsiri ilə bağlı iqtisadi artımın əsas komponentlərindən biri investisiyanı qəbul edən ölkənin ticarət liberalizmidir. Açıq iqtisadiyyat siyasətindən ən çox faydalanan məhz bu siyasəti həyata keçirən ölkələrdir. Məhz bu ölkələr, təkcə uzun müddətli deyil, həm də qısa müddətli

perspektivdə ÜDM-in artımından faydalana bilərlər. Əsasən qapalı iqtisadiyyata malik ölkələr investorlar üçün daha az cəlbedici olurlar. Hətta belə ölkələrə investisiya cəlb edilsə də, ölkə iqtisadiyyatının özünün ümumi inkişaf səviyyəsini, bürokratlaşmanı, vergi sistemini və s. digər mühüm amilləri nəzərə alaraq ancaq uzun müddətli nəticələrə ümid edilə bilər.

K.Olofsdotterin tədqiqatında investisiyaların cəlb edilməsinin müsbət tərəfləri qeyd olunur ki, onlarında açar cəhəti müasir texnologiyaların yayılması və inkişafıdır [153, s.540]. Bu müəllif investisiyanın ÜDM artımının nisbətində diqqət yetirir və eyni zamanda qəbul edən ölkənin institusional inkişafının və mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi sisteminin müsbət təsirini qeyd edir. Oxşar mövqeyi yeni texnologiyaların inkişafı şəklində xarici investisiyaların cəlb edilməsinin əlverişli nəticələrinə işarə edən L.DeMelo da bölüşür ki, bu da mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində özünü göstərir [136, s.140]. C.Qanusek öz işində xarici investisiyaların aralıq istehlak mallarının təminatına müsbət təsiri məsələsini araşdırmışdır. Göstərilən müəllif bu səmərəliliyi tədarükçülər mövqeyindən baxaraq hesab edirdi ki: birinci halda məhsul tədarükçüləri xarici şirkətlərdir, ikinci halda isə yerli şirkətlər [140, s.320]. Tədqiqatın nəticələri ikinci halda daha müsbət nəticə göstərib ki, bu da mənfəət əldə etmək üçün xarici və milli şirkətlər arasında əlverişli əməkdaşlıqla izah olunur. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, məhsulların tədarükçüləri xarici şirkətlər olduqda məhsulların maya dəyərinin artırılması məhsulların özünün qiyməti və əsasən daha çox cəlb olunan xarici işçi qüvvəsinin baha başa gəlməsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində xərclərin artmasına gətirir. Həmçinin, əlverişli effekt yerli şirkətlərin inkişafı, onların infrastrukturunu və iqtisadi potensialının artımı ilə izah olunur. Bununla belə, əsas məqamlardan biri də müvafiq səviyyəli keyfiyyətli məhsullarla təmin olunmadır ki, təəssüf ki, yerli şirkətlər xarici şirkətlərlə aralarında mövcud texnoloji boşluq səbəbindən əksər hallarda eyni səviyyəni saxlaya bilmirlər.

R.Brunonun tədqiqatı olduqca maraqlıdır, o qeyd etmişdir ki, empirik tədqiqatların nəticələri investisiyaların 50%-ni dövlətin ümumi iqtisadi artımına müsbət təsirini göstərir, 11%-i əsasən mənfi təsir göstərir, qalan 39%-i isə

investisiyaların mövcud axını ilə iqtisadi artımın müvafiq səviyyəsi arasında əlaqəyə heç bir əhəmiyyətli müsbət təsir göstərmir [131, s.45]. Bu zaman cəlb edilən investisiyaların növləri, investisiya obyektləri, qəbul edən ölkənin əlverişli şəraiti və digər amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiyalar qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına mühüm təsir göstərdiyi halda, önəmli meyar elmi-texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi, insan kapitalı, innovasiya mühiti və ölkənin investisiya cəlb ediciliyidir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiyalar, onu qəbul edən ölkə üçün müəyyən təhlükəyə çevrilə bilər, məsələn:

- qəbul edən ölkənin bazarında donor ölkənin köhnəlmiş malların və ya aktuallığını itirmiş məhsullarının xaric edilməsi üçün istifadə edilməsi;
- rəqiblərin aradan qaldırılması və müəyyən fəaliyyət sahələrinə nəzarətin qurulması məqsədilə bazarın xarici istehsalçı tərəfindən inhisarlaşdırılması;
- milli şirkətlərin xarici şirkətlərlə rəqabətli mübarizəsi nəticəsində qəbul edən ölkənin bazarında struktur işsizliyinin inkişafı;
- xarici şirkətin ixtisaslı işçiləri və potensial gənc kadrları ovlaması, "beyinaxını";
- donor ölkələrdə müvafiq çirklənmə səviyyəsini azaltmaq üçün ekoloji cəhətdən təhlükəli istehsalın resipiyent ölkənin ərazisində yerləşdirilməsi;
- xarici şirkətlər tərəfindən sonradan mənfəət əldə etmək məqsədi ilə investisiyanı qəbul edən ölkənin ucuz xammalının istismarı üçün tam nəzarətin yaradılması.

Qeyd edək ki, xarici investorlar resipiyent ölkənin resurs bazasından istifadə edərək və investisiyanı qəbul edən ölkənin resurs potensialını tükəndirərək, əldə etdikləri kapitalın sonradan mənfəət şəklində donor ölkəyə köçürülməsini həyata keçirirlər. Çox vaxt bu siyasət resipiyent ölkə ilə donor ölkə arasında iqtisadi və texnoloji inkişafda əhəmiyyətli fərq olması şərti ilə həyata keçirilir.

İnvestisiya prosesinin özünün nəticələrinin rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı investorların və onu qəbul edən dövlətin müəyyən gözləntiləridə olduqca ziddiyyətlidir. Dövlət ilkin olaraq xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində

əhalinin sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsinə müsbət təsir edəcək davamlı iqtisadi inkişaf əldə etməyə çalışır. Həmçinin, dövlət daxili (milli) potensialının olmaması şərti ilə yeni və ya mövcud investisiya obyektlərinin əlavə maliyyələşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması yolu ilə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılması və onun müəyyən sahələrinin inkişafının əsas yollarından biri kimi iqtisadi inkişaf üçün investisiyaları müvafiq alət hesab edir. İntestisiya obyektindən tez və maksimumgəlir əldə etmək məqsədi güdən investorların gözləntiləri tamamilə əksinədir. Belə olan halda, investorları istehsal prosesinin potensial ekoloji nəticələri, texnoloji potensialın artırılması, işsizliyin azaldılması xüsusilə maraqlandırmır. Lakin bu faktorlar öz növbəsində dövlət üçün əsasdır. Beləki, investisiya prosesindən müsbət nəticə əldə etmək üçün dövlət və investorlar bir-birinin maraqlarını mümkün qədər nəzərə almalı və balanslaşdırmalıdırlar.

İntestisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayan iqtisadi fəaliyyətin çoxtərəfli sahəsidir. İntestisiyaların mahiyyətini və rolunu başa düşmək üçün investisiyanın funksiyalarını və onun mümkün təsnifatlarının əlavə təhlili zəruridir.

İntestisiyaların funksiyaları müvafiq təsir göstərməklə yanaşı, dövlətin və cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələrində özünü göstərir. Aşağıdakı sahələrə, investisiyalar daha çox təsir göstərir:

- dövlət (ölkə iqtisadiyyatının strateji cəhətdən prioritet sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması);
- iqtisadi (yerli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyi üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə istehsal olunan malların və xidmətlərin səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi);
- sosial (təhsil, siğorta, səhiyyə, pensiya və mədəniyyət sisteminin müvafiq inkişafı yolu ilə vətəndaşların həyat şəraitinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yaxşılaşdırılması).

İqtisadi doktrinada investisiyaların əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- tənzimləyici (kapitalın idarə edilməsi prosesinin səmərəli təşkili);
- stimullaşdırıcı (istehsal prosesini yeniləmək və təkmilləşdirmək məqsədilə

elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərinin daimi tətbiqi);

- paylayıcı (investisiya prosesinin birbaşa subyektləri, fəaliyyət növləri, iqtisadiyyatın sektorları arasında mövcud kapitalın səmərəli bölgüsü);
- göstərici (məqsədlərə birbaşa nail olmaq üçün müəyyən alətlərin və mexanizmlərin tətbiqi) [100, s.778].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiyalar müstəsna deyil və bu siyahıya digər funksiyalar əlavə oluna və inkişaf etdirilə bilər. A.R.Karamışeva investisiyaların funksiyalarını təhlil edərkən diqqətini iqtisadiyyatın sahələrinə yönəldir. Müəllif makro səviyyədə investisiyaların funksiyalarına istinad edərək aşağıdakıları qeyd edir:

- iqtisadiyyatın bütün sahələrinin səmərəli və tarazlı inkişafı;
- istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi;
- elmi-texniki tərəqqinin inkişaf tempinin sürətləndirilməsi;
- istehsal və qeyri-istehsal sahələri arasında aktivlərin təmin edilməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- iqtisadiyyatın sektorlarının dövrüyyə və sairləri ilə təminatı;
- sənaye müəssisələrinin xammal bazaları ilə təmin edilməsi;
- əhalinin yeni iş yerləri ilə təmin edilməsi;
- səhiyyənin, təhsilin, mədəniyyətin və idmanın, ümumi sosial və tibbi sığortanın inkişafı [61, s.16].

İqtisadiyyatın hazırkı rifahını və inkişafını təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, dünənki (keçmiş) investisiyaların nəticəsidir, çünki istənilən effekti əldə etmək üçün zaman amili labüddür. Bugün ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunacaq sərmayələri yalnız müəyyən müddətdən sonra hiss etmək və qiymətləndirmək olar.

İ.N.Buzdalov öz işində mikro səviyyədə investisiyaların əhəmiyyətini qeyd edərək, onların funksiyalarına bilavasitə aşağıdakıları daxil edir:

- strateji cəhətdən prioritet fəaliyyət sahələrinin inkişafı;
- dövrüyyə və sairələrinin doldurulması;
- bütün istehsal proseslərinin texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və robotlaşdırılması;

- istehsal müəssisələrinin innovativ inkişafı;
- istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması;
- işçilərin sosial-iqtisadi həyat səviyyəsinin təkmiləşdirilməsi;
- istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi [49, s.263-264].

Qeyd etmək lazımdır ki, mikro səviyyədə investisiyalar müəssisələrin təşkilati-iqtisadi strukturunu tamamilə müsbət mənada dəyişdirmək qabiliyyətinə malik olaraq, onların maksimum və səmərəli inkişafı üçün bütün zəruri şəraiti yarada bilər.

Dövlət investisiyaların cəlb edilməsi prosesində mühüm roloynayır və investisiya fəaliyyətinin müvafiq tənzimlənməsini həyata keçirməklə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir [57, s.39-41]:

- təsisçilik (iqtisadiyyat sektoru əsasında müəyyən dövr üçün investisiya siyasətinin strateji prioritetlərinin müəyyən edilməsi). Bu prioritetlərin formalaşdırılması prosesi dövlətdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin ilkin və dərinədən öyrənilməsi və sonradan onların həlli və ya minimuma endirilməsi üçün zəruri tədbirlərin müəyyən edilməsinə yönəlir. Həmçinin, bu funksiyanın həyata keçirilməsinə uzunmüddətli perspektivdə milli iqtisadiyyatın potensial inkişafının proqnozlaşdırılması üçün investisiya tələb edən zəruri sənaye sahələrinin müəyyən edilməsi daxil edilməlidir.

- səfərbəredici (məqsədlərə çatmaq üçün tələb olunan zəruri investisiya mənbələrinin axtarışı, habelə onları cəlb etməyin ən yaxşı yollarının müəyyən edilməsi). Bu zaman cəlb edilən investisiya resurslarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və onların milli iqtisadiyyatın müvafiq subyektləri arasında səmərəli bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur.

- stimullaşdırıcı (potensial investorlar üçün əlverişli investisiya şəraitinin yaradılması). Bu funksiyanın həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən müəyyən vergigüçəzlərinin verilməsi, kredit və sığorta şəraitinin yaxşılaşdırılması, azad iqtisadi zonaların yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Həvəsləndirici mexanizmlərə, həmçinin, investorlara kapitalları ilə bağlı zəruri təminatları təmin edən beynəlxalq standartlara cavab verən, korrupsiya və bürokratiyanın minimuma endirən, habelə ədalətli məhkəmə prosesinin formalaşdırılmasını da əhatə edən mövcud

qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi aiddir.

- nəzarətedici (investisiya prosesinin iştirakçıları tərəfindən mövcud qanunvericiliyə riayət edilməsinə dövlət tərəfindən nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi). Bu zaman dövlət səlahiyyətli orqanlar vasitəsilə investisiya fəaliyyəti subyektlərinin müəyyən edilmiş qaydalara riayət olunmasına və qanuni hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınmasına nəzarət edir.

1.2. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində investisiyaların cəlb edilməsində sistemli yanaşmanın metodoloji aspektləri

Milli iqtisadiyyatın sahələrinin sürətli inkişafı, bu sahələrə investisiya marağının artmasına və daha sonra maliyyə investisiyalarının cəlb edilməsi ilə formalaşır. eyni zamanda, əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün iqtisadiyyatın zəruri sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına yönəlmiş dövlət siyasətinin səmərəliliyinin rolunu qeyd etmək zəruridir.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesi yüksək dərəcədə riskə məruz qalır. Hər bir investor qarşısına həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə fayda əldə etmək məqsədi qoyur. Hər iki variantın öz potensial riskləri var, ona görə də investorlar aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onları bilavasitə azaltmağa çalışırlar. Öz investisiyalarının qorumasının əsas yollarından biri əlverişli investisiya mühiti və yüksək investisiya cəlbediciliyi ilə xarakterizə olunan ölkələri, regionları və ya iqtisadiyyat sektorlarını seçməkdir.

Investisiya cəlb ediciliyinin çoxlu sayda müxtəlif tərif və şərtləri var. Tədqiqatımız baxımından ən uyğun və məqbul olanı nəzərdən keçirək. V.A.Maşkin investisiya cəlbediciliyini investisiya obyektinin sonrakı seçiminə birbaşa töhfə verən müəyyən şərtlərin olması ilə müəyyən edir [87, s.15]. N.P.Makariy bu konsepsiyaya əsasən investisiya cəlbediciliyini investisiya obyektinin xarici və daxili xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onun kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirilməsi kimi başadüşür [81, s.52]. T.A.Primak isə investisiya cəlbediciliyini investisiya prosesinə müsbət və ya mənfi təsir göstərən obyektiv və subyektiv şərtlər kimi başa düşür [101, s.175]. Digər tərəfdən A.V.Brajko investisiya cəlbediciliyini potensial investisiya

obyektlərinin maliyyələşdirilməsində müəyyən maraq doğuran bir amil kimi başa düşür [47, s.18]. Bu maraq həm sosial-iqtisadi, həm də siyasi-hüquqi və ya mənəvi-psixoloji xasiyyət daşıya bilər. Bütün bu xüsusiyyətlər bilavasitə investisiya fəaliyyəti subyektinin öz maliyyə resurslarını investisiya etmək istəyinə təsir göstərir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, investisiya cəlbədiciyi investisiya subyektinin konkret investisiya obyektinin seçiminə müsbət təsir göstərən müəyyən əlverişli şərtlərin mövcudluğudur.

İnvestisiya cəlbədiciyi investisiya mühiti və investisiya potensialı kimi anlayışlarla sıx bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda yuxarıda qeyd olunan anlayışların mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsinə həsr olunmuş kifayət qədər əsərlər mövcuddur. N.V.İqoşin investisiya mühiti dedikdə, investorlar üçün yatırım etməyə köməklik edən müəyyən imkan və şərtləri başadüşür [59, s.56]. İnvestisiya mühiti ayrı-ayrı subyektlərin xüsusi obyektlərə investisiya qoymaq istəyinə müsbət və yamənfə təsir göstərən siyasi-hüquqi və maliyyə-iqtisadi şərtlərdir. [154, s.79]. O.V.Şabanova bu konsepsiyaya əsasən investisiya mühitini investisiya fəaliyyətinin bilavasitə həyata keçirildiyi şərait kimi başa düşür [124, s.47]. İnvestisiya mühiti konkret investisiya obyektində investisiya fəaliyyətinin əlverişliliyini bilavasitə müəyyən edən müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Öz növbəsində, əlverişsiz investisiya mühiti investisiya proseslərinin ləngiməsinə və sonradan maliyyə resurslarının kənara axmasına səbəb olur.

İnvestisiya obyektinə üçün əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasına birbaşa təsir edən bir neçə əsas amillər qrupun qeydetmək olar:

- siyasi-hüquqi amil (bu amilə siyasi sabitlik, dövlət orqanlarının fəaliyyət səviyyəsi, hüquqi prosedurların şəffaflığı və aşkarlığı, biznes proseslərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının inkişaf səviyyəsi daxildir);
- istehsal-təşkilatı amil (bu amilə istehsalın və işçi qüvvəsinin vəziyyəti, səviyyəsi, strukturu, rentabelliyi və səmərəliliyi daxildir);
- maliyyə-kredit sisteminin vəziyyəti və maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyəti (bankların investisiya fəaliyyətinin səviyyəsi);
- xarici investorun statusu (xarici investisiya rejimi; beynəlxalq maliyyə-kredit

təşkilatlarının fəaliyyəti; azad iqtisadi və offşor zonaların mövcudluğu);

- əhalinin investisiya fəaliyyəti (dövlətdə mülkiyyət münasibətləri; daşınmaz əmlak bazarının vəziyyəti; dövlət özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi).

İnvestisiya cəlbediciliyinin mahiyyətinin dərk edilməsində iqtisadi elmi doktrinada müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yerli alim T.Kərimovanın qeyd etdiyi kimi, bu yanaşmaları iki əsas qrupa bölmək olar. Birinciyə, bazarda potensial olaraq mövcud olan və real investisiya tələbini ödəyə bilən investisiya resursları toplusu vasitəsilə nəzərdən keçirilən konsepsiyayı xarakterizə edən mövqelər daxil edilməlidir. Digər mövqenin nümayəndələri isə bu anlayışı investisiya obyektinin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti ilə düz mütənasib olan investisiya qabiliyyəti vasitəsilə şərh edirlər [20, s.16]. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər beynəlxalq reytinglər investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirərkən məhz ikinci yanaşma konsepsiyasını nəzərə alır.

İnvestisiya cəlbediciliyi sənaye sahələrində investisiya proseslərinin vəziyyətini xarakterizə edən iqtisadi vasitələrin xüsusiyyətlərini əks etdirir. İnvestisiya cəlbediciliyinin yüksək göstəriciləri bazarın və onun əsas oyunçularının rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıran maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin sonradan aktivləşdirilməsi yolu ilə sənayenin canlanmasına köməklik edir.

Obyektin investisiya cəlbediciliyi müəyyən göstəricilərin və amillərin təsiri altında formalaşaraq, sonradan investisiya obyektinin seçilməsini müsbət və ya mənfi formada səciyyələndirir.

Elmi ədəbiyyatda investisiya cəlbediciliyinə təsir edən amillər sistemini müəyyən edən çoxlu sayda təsnifat mövcuddur (**Cədvəl 1.2.1.**).

Cədvəl 1.2.1.

İnvestisiya cəlbediciliyi amillərinin təsnifatı

<p>Daxili</p>	<p>İnvestisiya proqramı Kadr potensialı Rəqabət qabiliyyəti Korporativ mədəniyyət Korporativ idarəetmə Marketinq fəaliyyəti Ödəniş intizamı və əmlakın vəziyyəti İstehsal proqramı və texnologiyaları Müəssisənin inkişafı strategiyası Kapital quruluşu və xərclər Obyektin unikalığı İdarəetmə və maliyyə uçotu Hüquqi fəaliyyət</p>
<p>Xarici</p>	<p>Coğrafi yer Dövlət orqanlarının korrupsiyası və bürokratikləşməsi İnvestorlar üçün stimulların olması Hüquqi çərçivə Sənaye mənsubiyyəti İnkişaf etmiş infrastruktur İctimai-siyasi sabitlik Əhalinin gəlir səviyyəsi İxrac potensialı səviyyəsi Dünya bazarında iqtisadi və sosial vəziyyət İqtisadi azadlıq və sabitlik</p>
<p>Sənaye sahələrində</p>	<p>Müəssisənin sahəyə daxil olması üçün maneələr Təkmilləşdirmə seçimləri Bazar rəqabəti Bazarın ölçüsü və potensialı Sənaye sahəsində reytingi Əsa svəsaitlərin vəziyyəti Texnoloji amillər</p>

Digər	Demoqrafik resurslar Tarixi amillər Əhalinin mədəniyyəti və təhsili Qeyri-bərabər regional inkişaf Potensial iqtisadi risk Təbii ehtiyatlar və iqlim İnvestor psixologiyası Sosial amillər İnsan resursları Ekoloji vəziyyət Etnoqrafik amillər
--------------	---

Mənbə: [70], [103] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

A.Bitseis və V.Nuşkovanın [128, s.512], Makedoniya nümunəsindən istifadə edərək iqtisadiyyatın istehsal sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi prosesində əsas maneələrin təhlili maraqlıdır. Makedoniyada istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən 79 şirkət arasında aparılan sorğunun nəticələri investisiyaların cəlb edilməsi prosesinə mane olan aşağıdakı əsas 3 amili müəyyən edib:

- effektiv hüquq - mühafizə sisteminin olmaması;
- korrupsiyanın yüksək səviyyəsi;
- bürokratiyanın yüksək səviyyəsi.

Öz növbəsində, U.Lyu öz işində investorların uzunmüddətli cəlb edilməsi prosesində elmin və insan kapitalının inkişafının vacibliyini qeyd edir [163]. Qeyd etmək lazımdır ki, elmin inkişafı, müvafiq mütəxəssislərin hazırlanması dövlət proqramları və daxili investisiyalar səviyyəsində aparılmalıdır. Elm, texnologiya, elmi-tədqiqat və təcrübəvi-konstruktor işlərinin birbaşa xarici sərmayənin köməyi ilə inkişafı, kadrların intellektual emiqrasiyası prosesləri alıcı dövlətin ucuz işçi qüvvəsinə çevrilməsinə və elm və təhsil siyasətinə ümumi nəzarətin olmaması kimi təhlükələr yaradır.

Bu baxımdan, Koreya Beynəlxalq İqtisadi Siyasət İnstitutunun [141] hesabatında, tədqiqatçılar tərəfindən seçilmiş 33 ölkədə biznes mühitinə və iqtisadiyyatın sənaye sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi prosesinin təhlili zamanı investisiya, sistemli tələb amilləri və tələb şərtləri arasında güclü korrelyasiya

olması müəyyən edilmişdir. Belə ki, sözü gedən araşdırmada əsas system amillərinə biznesin aparılmasının asanlıığı, korrupsiyanın səviyyəsi, hökumətin şəffaflığı və əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması aid edilib. Tələb şəraitində əsas dəyişənlər kimi, yaşayış dəyəri indeksi, ÜDM-in səviyyəsi və ofis sahəsinin icarə haqqı qeyd edilib.

İnvestisiya cəlbediciliyini təhlil edərkən investisiya fəaliyyətinin subyekti ilkin olaraq xarici təsir amillərinə diqqət yetirir ki, bunların arasında, investisiya obyektinin hətta əlverişli daxili şəraitinə baxmayaraq, ərazi-iqlim yeri və ölkənin dövlət-siyasi rejiminin xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Siyasi və inzibati rejimin sabitliyi və proqnozlaşdırıla bilməsi bu vəsaitlərin sonradan qorunması ehtimalının yüksək olması səbəbindən investisiyaların cəlb edilməsi ehtimalını artırır.

Ən aşağı xərclə potensial yüksək mənfəət əldə etməyə yönəlmiş investisiya obyektinin investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. İnvestisiya cəlbediciliyinin göstəriciləri arasında iqtisadi inkişafın və sosial-demoqrafik vəziyyətin göstəriciləri xüsusi yer tutur (**Cədvəl 1.2.1**). İqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi üçün həyata keçirilə bilən çoxlu sayda müxtəlif üsullar mövcuddur: ölkə, region, sənaye sahəsi və ya müəssisə daxilində. Qeyd edək ki, investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi təkcə maliyyə-iqtisadi göstəricilərdən ibarət deyil, həm də təşkilati, hüquqi, social və demoqrafik göstəriciləri əhatə edir.

Cədvəl 1.2.2

İnvestisiya cəlbediciliyinin əsas göstəriciləri

Göstəricilərin adı	Məzmun
İqtisadi inkişaf göstəriciləri	<ul style="list-style-type: none"> - Adam başına düşən ÜDM - Orta əmək haqqı - Borc göstəriciləri (daxili, xarici) - Bankların, sığorta və maliyyə-kredit təşkilatlarının sayı - İnflyasiya nisbəti - Mülkiyyətin bütün formasında olan müəssisələrin sayı - İnnovasiyaların tətbiqi səviyyəsi - Adam başına düşən investisiyaların həcmi - Xarici investisiyaların payı - Bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi

<p style="text-align: center;">Sosial-demoqrafik vəziyyətin göstəriciləri</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Əhalinin sayı - Urbanizasiya səviyyəsi - Təhsilin inkişaf səviyyəsi - İşçilərin bacarıq səviyyəsi - Səhiyyənin inkişaf səviyyəsi - Gözlənilən ömür indeksi - Əhalinin miqrasiya səviyyəsi (daxili, xarici) - Doğum dərəcəsi
<p style="text-align: center;">Risqlərin qiymətləndirilməsi</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Siyasi risk səviyyəsi - Ekoloji risk səviyyəsi - İnvestisiya riskinin səviyyəsi - İqtisadi cinayətlərin səviyyəsi - Valyuta riskinin səviyyəsi - İnnovasiya riski səviyyəsi - Kredit riskinin səviyyəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

A.Peleqrin və K.Bolan söz tədqiqatlarında belə qənaətə gəliblər ki, investisiyaların cəlbəedilməsi prosesində investisiya obyektinin ərazi yerləşməsi mühüm rol oynayır. Yüksək istehsal aktivliyi və yüksək elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin yığılması ilə xarakterizə olunan sənaye sahələri yüksək investisiya cəlbəediciliyinə malik obyektlərdir [127]. R.Lundmark sənaye investisiya obyektlərinin yerini təhlil edərkən əsas diqqəti bazarın ölçüsünə, əmək haqqı səviyyəsinə və aqlomerasiya effektləri kimi amillərə yönəlmişdir [157]. Müəllifin, müəyyən resurslara və ya bazarlara yaxınlıqdan asılı olaraq investisiya obyektinin seçilməsinin prioritetliyinə dair tədqiqatının nəticələri də maraqlıdır. R.Lundmark qeyd edir ki, potensial bazarlara yaxınlıq investor üçün bol xammal və ya ucuz işçi qüvvəsi olan bir yerə yaxınlıqdan daha cəlbəedicidir [157]. Qeyd etmək lazımdır ki, ərazi yerləşməsi iqlim şəraiti, logistika, xammal ehtiyatları, satış bazarları və işçiqüvvəsinin strukturu baxımından mühüm aspektdir. Bu vəziyyətdə prioritet birbaşa investisiya obyektinin özü və onun spesifik xüsusiyyətləridir.

İnvestisiya fəaliyyəti öz mahiyyətinə görə mürəkkəb və çoxşaxəlidir, onun öyrənilməsi fənlər arasındakı yanaşmanın nailiyyətlərinin kompleks tətbiqini tələb edir. Bu yanaşmanın tətbiqi investisiya proseslərinin bütün komponentlərinin tamamlanılması yolu ilə sistemli şəkildə baxılmasına imkan yaradır.

Sistem dedikdə, bu sistemin bütövlüyünü təşkil edən, prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən onun müəyyən elementlərinin və onlar arasında müvafiq əlaqələrin məcmuəsi başa düşülür [33, s.4]. Elmdə, müəyyən funksiyaları yerinə yetirən və birliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan sistemin tərkib elementləri komponentlər və ya alt sistemlər adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, sistemlərin əhəmiyyəti və rolu haqqında müasir təsəvvür yalnız vahid bir bütövün bir-biri ilə əlaqəli elementləri kompleksinin həddlərindən çox kənara çıxmışdır və müəyyən məqsədlərlə birləşən əhəmiyyətli daxili əlaqələrlə bağlı, reallığın ayrılmaz və sabit hissəsi kimi qəbul edilir. Sistem, onu digər sistemlərdən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlər, əlaqələr və keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Sistemin əsas xüsusiyyətlərinə diqqət yönəldən V.G.Afanasyev, onlardan aşağıdakıları qeyd edir [38, s.7]:

- komponentlərin mövcudluğu (bilavasitə bu sistemi təşkil edən müəyyən elementlər (alt sistemlər) nəzərdə tutulur);
- integrativ keyfiyyətlərin mövcudluğu (yalnız sistem üçün xarakterik olan müəyyən xüsusiyyətlərin olması, başqa halda isə bu tərkib komponentlərin ayrı-ayrılıqda mövcudluğu bütövlükdə xarakterizə edilmir və funksionallığını itirir);
- aydın strukturun mövcudluğu (təqdim edilmiş əlaqələr sisteminə uyğun gələn və tərkibindəki komponentlərin arasında müəyyən əlaqələrin mövcudluğu olan);
- funksionallıq (sistem və onun komponentlərinin funksional xüsusiyyətlərinin mövcudluğu);
- kommunikativlik (sistemin daxili və xarici kommunikasiyaları ilə xarakterizə olunan müəyyən kommunikativ xüsusiyyətlərinin olması).

Yuxarıda göstərilən xassələrə əlavə olaraq, sistemin tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və tabeliyini də qeyd edən Y.A.Konarjevski ilə razılaşmaq lazımdır. [69, s.29]. İqtisadi sistemin daimi idarəetmə aspekti vasitəsi kimi qəbul edilməsinə əsaslanaraq, onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri əsas komponentlərinin arasında müvafiq iyerarxiyanın olmasıdır. Sistem yanaşmasının əsas konsepsiyaları yeni deyil, çünki ilkin olaraq kimya, fizika, biologiya, astronomiya və arxeologiya

kimi elm sahələrində təqdim edilmişdir. Məsələn, Ç.Darvinin növlərin mənşəyi və ya D.Mendeleyevin təqdim etdiyi kimyəvi elementlərin dövrü sistemi sistemləşdirmə şəklinə rəsmiləşdirilib.

Makroiqtisadiyyat üzrə mütəxəssis, professor E.Məmmədovun elmi əsərləri arasında sistemli yanaşmanın elmi-nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə və onun tətbiqi problemlərinə həsr olunmuş məqalələri də vardır. Məsələn, E.Məmmədov "İstehlak bazarının idarə olunmasına sistemli yanaşmanın elmi-nəzəri əsasları" adlı məqaləsində sistemli yanaşmadan istifadə etməklə istehlak bazarının əsas xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, mövcud reallıqları və perspektivləri müəyyən etmişdir [84, s.38].

Qeyd etmək lazımdır ki, E.M.Əhmədova sistem təhlil metodunun tətbiqi əsasında inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən, Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafının əsas göstəricilərini müəyyən etmişdir. Elmi iqtisadi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, yerli və xarici iqtisadçı və tədqiqatçıların əsərlərində sistemli təhlil metodlarından geniş istifadə olunur. Lakin iqtisadiyyatın istehsal sektoruna qoyulan investisiyaların təhlilində bu üsul yalnız nöqtəli şəkildə tətbiq edilmişdir. Müəllif iqtisadiyyatın nəzərdən keçirilən sahəsinə sistemli yanaşmanın kompleks tətbiqinin vacibliyini və aktuallığını görür [39].

V.N.Leksin sistemli yanaşmanı *"elmi biliklərin metodologiyasında müvafiq tədqiqat obyektini sistem mövqeyindən nəzərdən keçirən müəyyən istiqamət"* kimi müəyyən edir [77, s.63]. Bu halda təhlilin əsas meyarı sistemlilik və onun tərkib hissəsi olan elementlərdir. V.P.Kuzmin təqdim edilən yanaşma altında onun ayrılmaz komponentlərinin funksionallıq qanunauyğunluğu və inteqral tərkib hissələrinin mahiyyətinin açılması yolu ilə obyektin komplekslik mövqeyindən öyrənilməsinə başa düşür [75, s.34]. Müasir şəraitdə elmin müxtəlif sahələrində tədqiqat obyektinin nəzəri, riyazi, informasiya, metodoloji və formal-məntiqi öyrənilməsinə yönəlmiş sistemli yanaşma tətbiq edilir. Bu yanaşmanın əsas üstünlüyü nəzəri və tətbiqi tədqiqatların birgə istifadəsinin mümkünlüyüdür ki, bu da birbaşa daha səmərəli nəticələr əldə etmək potensialını artırır. Sistemli yanaşmanın mahiyyətinin geniş anlanması, sistemin müəyyən qarşılıqlı əlaqəli komponentlər (alt sistemlər) nöqtəyi-

nəzərindən baxılmasından qaynaqlanmasıdır:

- giriş (resurslu potensial şəklində);
- çıxış (müəyyən məqsədlər şəklində);
- xarici mühitlə əlaqə (daha ümumi səviyyəli sistemlərlə birbaşa əlaqə)
- əks əlaqə (müvafiq reaksiyaların alınması) [80, s.141].

Əməkdar elm xadimi, professor Ə.X.Nuriyev hesab edir ki, *“növbəti onilliklər ərzində Azərbaycanın investisiya siyasəti əsasən qeyri-neft sektoruna qoyulan xarici sərmayələrdən daha geniş miqyasda istifadəyə üstünlük verilməsidir”* [21, s.225].

Emal sənayesi müəssisələrinin investisiya təminatı əsasında innovativ aktivliyinin yüksəldilməsi istiqamətində Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimi T.N.Əliyevin fikrincə *“səmərəli investisiya-innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şaquli və üfüqi şəkildə mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və mütərəqqi idarəetmə formalarının tətbiqi vacibdir”* [11, s.238]. Həmin alim digər əsərində yazır ki, *“emal sənayesinə inkişaf etmiş ölkələrin mütərəqqi menecment forma və metodlarını tətbiq etmək üçün müştərək və yaxud xarici investisiyalı müəssisələrin yaradılması vacibdir”* [35, s.13].

Digər yerli iqtisadçı tədqiqatçı İ.Əliyeva sistemli yanaşmanı təşkilatın texnologiyalar, vəzifələr, struktur kimi əsas komponentlər vasitəsilə, sonradan xarici mühitə təsiri kimi bütöv bir anlayış şəklində başa düşür [13, s.5]. Bu yanaşma iqtisadi doktrinada ən çətin olanlardan biridir, çünki bir obyektin öyrənilməsi prosesində sistemin bütün komponentlərini ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə, habelə sistemin ümumi səviyyəli müəyyən bir elementini daha çox təhlil etmək tələb olunur.

Xarici iqtisadçı S.Repin öz tədqiqatında sistemli yanaşmanın əsas postulatlarını ayıraraq, bunlara aşağıdakıları aid etmişdir [102, s.39]:

- sistem yanaşması öyrənilən obyektin sistemlərin idarə olunması metodologiyası mövqeyindən nəzərdən keçirir. Bu halda müəllif qeyd edir ki, sistem özünü idarə edir və ya kənardan idarə olunur ki, bu da birbaşa təhlil zamanı aydınlaşdırılmalıdır;

- hər hansı sistem öz mahiyyətinə görə daha ali (ümumi) sistemin bir hissəsidir ki, bu sistem öz funksionallığını həyata keçirdikdə baş verir və bu, əsasən

xarici əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı üzə çıxır;

- sistemin davamlı inkişafı, həyat dövrünün bütün mərhələlərini keçərkən mövcud potensialdan istifadə edərək yetkinlik mərhələsində zirvəyə çatması. Sistemin idarə olunması üsulları onun həyat dövrünün mərhələsindən asılı olaraq dəyişməlidir;

- sistemin idarə edilməsi bu sistemin potensial imkanlarını adekvat şəkildə nəzərə almalı və məhz onun sistem özəlliklərinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gələn funksiyaların sonradan həyata keçirilməsini nəzərə almalıdır.

Mürəkkəb sistemlərin mahiyyətini modelləşdirmə obyektini nöqtəyi-nəzərindən təhlil edən və aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri irəli sürən N. Lıçkinanın tədqiqatını qeyd etmək lazımdır [79, s.11-12]:

- unikalıq (hər bir sistem öz mahiyyətinə görə unikalıdır);
- altsistemlərin müxtəlif soyluluğu (riyazi sxemlərin müxtəlifliyi);
- sistem haqqında nəzəri və aktual biliklərin olmaması (sistem haqqında məlumatların əldə edilməsi prosesi çətindir və subyektiv ekspert rəyləri üstünlük təşkil edir);
- obyektin dinamikada öyrənilməsi zəruriyyəti;
- çoxölçülülük (külli miqdarda alt sistemlər və onlar arasındakı əlaqələr);
- çox meyarlı qiymətləndirmə (tək meyarlı qiymətləndirmənin mümkünsüzlüyü).

Sistem təhlili tədqiqat obyektinin öyrənilməsində qeyd edilən xüsusiyyətlərə əlavə olaraq detallaşmanı tələb edir ki, bu da öz növbəsində bilavasitə bu prosesi mürəkkəbləşdirir. Sistem təhlilinin düzgün həyata keçirilməsi prioritetlidir. Prioritet, sistem təhlilinin, onun həyata keçirilməsi mərhələləri və əsas prinsiplər nəzərə alınmaqla, düzgün həyata keçirilməsidir. Sistem təhlilinin düzgün həyata keçirilməsində prioritetlik onun keçirilmə mərhələlərinin və əsas prinsiplərinin nəzərə alınmasıdır.

Sistemli yanaşmanın mahiyyətini tam başa düşmək üçün onun prinsiplərini təhlil etmək lazımdır. Beləliklə, elmi ədəbiyyatda sistemli yanaşmanın aşağıdakı əsas prinsiplərinin ayrılması qəbul edilmişdir [58, s.13-14]:

1. Bütövlük. Bu prinsip özünəməxsus xassələri ilə seçilən elementlərinin müstəqilliyini nəzərə almaqla sistemi vahid bütövlük mövqeyindən səciyyələndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesində onun elementlərinin müəyyən müstəqilliyinə baxmayaraq, bütün proses vahid bütövlük mövqeyindən nəzərdən keçirilir, bu da öz növbəsində bu fəaliyyəti kompleks şəkildə təhlil etməyə imkan yaradır.

2. Strukturlaşdırılmış. Sistemin bütün elementləri bir-biri ilə əlaqəli olmaqla bütün aspektlərdə özünü göstərən bütöv bir sistem yardır. Məsələn, investisiya prosesinin təşkilatı strukturu təqdim edilmiş sistemin daxili təşkilini (mövzu nisbəti) səciyyələndirir, funksional struktur isə sistemin bütövlükdə və birbaşa onun hər bir tərkib elementinin yerinə yetirdiyi əsas funksiyaların mahiyyətinin dərk edilməsinə aid edilir (obyekt nisbəti).

3. İyerarxiya. Sistemin hər bir komponenti bu sistemin müxtəlif səviyyələrində yerləşən qarşılıqlı əlaqədə olan alt sistemlər baxımından nəzərdən keçirilir. Müəyyən koordinasiya mövcud olduqda, sistemin təşkilinə çoxsəviyyəli yanaşma sistemin bəzi komponentlərinin digərlərinə tabe olmasına köməklik edir. İntestisiya prosesinin həyata keçirilməsi nisbətən muxtar (istehlakçılar) və ya mərkəzə (icraçılar) tabe ola bilən müxtəlif səviyyəli alt sistemlərin mövcudluğunu və müvafiq qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

4. Nisbilik. Öz struktur tərkibinə və funksional xüsusiyyətlərinə görə hər bir sistem unikal olduğuna görə sistemli yanaşma tədqiqat obyektinə münasibətdə, onun bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qeyri-standartlığı ilə xarakterizə edilir.

5. Çoxaspektlik. Sistemin əsas komponentlərini təsvir etmək üçün müxtəlif üsul və modellərdən istifadə edərək, sistemli yanaşma öyrənilən mövzunun müxtəlifliyini nəzərə alır. İntestisiya prosesində bu prinsip konkret bazarın xüsusiyyətlərini, investorların subyektiv vəziyyətini, investisiya fəaliyyəti üçün əlverişli mühiti daha səmərəli nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Q.Klayner yuxarıda qeyd olunan sistemli yanaşma prinsipləri ilə yanaşı, çoxtərəflilik və dinamik mürəkkəblik prinsiplərini də qeyd edir [67, s.84]. Öz növbəsində İ.Blauberq son məqsəd, əlaqə, funksionallıq, mərkəzsizləşdirmə və qeyri-

müəyyənlik prinsiplərini önə çəkir [43, s.46-47]. Ümumiyyətlə, iqtisad elmində sistemli yanaşmanın kifayət qədər sayda prinsipləri fərqləndirilir ki, bu da sözügedən yanaşmanın kompleksliyi ilə bilavasitə əlaqədardır və öyrənilən obyektin fəaliyyətinin bütün mümkün aspektlərini nəzərə alır.

N.Marenkov öz elmi əsərində qeyd edir ki, *"investisiya prosesi öz xüsusiyyətlərinə görə bunun üçün zəruri olan bütün xassələrə və əlamətlərə malik olan sistem anlayışına tam uyğundur: subyekt hissəsi (investor, alıcı), onlar arasında müəyyən münasibət (subyektlər tərəfindən mənfəət əldə etmək məqsədi ilə kapitalın qoyulması prosesi) və investisiya mühiti (iqtisadi, siyasi, hüquqi, texnoloji və sosial-mədəni komponentlər)"* [85, s.24]. Qeyd etmək lazımdır ki, sistemli yanaşma digər ümumi qəbul edilmiş yanaşmalarla müqayisədə investisiya prosesini tədqiq etməyə və onun əsas komponentləri, açar xassələri, xüsusiyyətləri və spesifik cəhətləri vasitəsilə mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da daha obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verir.

E.Letyaginanın qeyd etdiyi kimi, investisiya obyektinin tədqiqində fərqli (sistemik olmayan) yanaşmadan istifadənin əhəmiyyətli çatışmazlığı obyektiv təhlil üçün kifayət qədər sayda amillərin olmamasıdır ki, bu da əsasən təcrid və məhdudlaşdırma ilə xarakterizə olunur [78, s.152]. İntestisiya prosesinin kifayət qədər detallı tədqiqində sistemli yanaşmanın mahiyyəti, sistemin elementləri (obyektlər və subyektlər) kimi onun komponentləri (fəaliyyət subyektləri və obyektləri, investisiya bazarı, iqlim, resurslar, siyasət) arasındakı əlaqənin birbaşa nəzərə alınması ilə bu prosesin vahid bütövlük mövqeyindən kompleks təhlilinə yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesinin sistemli öyrənilməsi aşağıda qeyd edilənləri nəzərdə tutur:

- 1) iqtisadi sistemdə investisiya prosesinin yerinin və rolunun müəyyən edilməsi;
- 2) sonradan onun əsas komponentlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sistem mövqeyindən investisiya prosesinin təhlili;
- 3) investisiya prosesinin tərkibi, təşkilati strukturu və komponentləri arasında

əlaqələrin müəyyən edilməsi və təhlili;

4) başqa strukturların tərkibində investisiya proseslərinin xarici əlaqələrinin təsirinin təhlili;

5) investisiya prosesinin bir sistem kimi dialektikasının və inkişafının əsas qanunauyğunluqlarının təhlili, sistemin funksiyalarının nəzərdən keçirilməsi.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq investisiya prosesini ayrıca sistem kimi, həmçinin iqtisadi sistemin daha ümumi səviyyəli altsistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Investisiya prosesini maliyyə, innovativ, resurs və maddi-texniki resurslardan ayrı nəzərdən keçirmək olmaz. Sistemli yanaşma mövqeyindən investisiya prosesinin səciyyələndirilməsində əsas problemlərdən biri onun əsas amillərinin (elementlərinin) mahiyyətini müəyyən edilməsi və təhlil edilməsidir ki, bu da sözügedən sistemin gələcəkdə bütövlüyünə və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə köməklik edir [80, s.142]. Bu sistemi yaradan amillər daxili və xaricilə amillərə bölünməkdədir. Onların hər birini daha ətraflı təhlil edək.

Daxili sistem yaradan amillər investisiya prosesi şəklində bu sistemi təşkil edən elementlərin yaratdığı müəyyən amillərdir. Bu amillərə aşağıdakılar aid edilməlidir:

– investisiya prosesinin iştirakçıları – gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə kapital dövriyyəsi prosesi ilə birbaşa əlaqəli subyektlər. Bu fayda həm mənfəət şəklində maddi, həm də sosial-iqtisadi ola bilər. Investisiya prosesinin subyektləri fiziki və hüquqi şəxslər (banklar, holdinqlər, beynəlxalq şirkətlər, fondlar), dövlətlər və onların orqanları, habelə digər birləşmələr ola bilər.

- investisiya obyekt - keyfiyyət və xassələri investisiya prosesinin subyektinə müvafiq gəlir əldə etməyə imkan verən kapital qoyuluşunun müəyyən obyekt. İstənilən əmlak, əsas və dövriyyə vəsaitləri, elmi-texniki məhsullar, mülkiyyət hüquqları, qiymətli kağızlar və s. sözügedən obyekt kimi çıxış edə bilər. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda kadrların təhsil səviyyəsinin, potensialının və peşəkar hazırlığının yüksəldilməsi ilə bağlı müəyyən xərclər kimi başa düşülməli olan “şəxsə investisiya” anlayışı kifayət qədər populyardır [72, s.29].

- investisiya mühiti - investisiya prosesinin xüsusiyyətlərini müəyyən edən iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi, texniki və hüquqi şərtlər sistemidir [42, s.132].

İnvestisiya mühitinin əsas məqsədi investisiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli, cəlbədicə şərait və müəyyən imkanlar yaratmaqdır.

- investisiya gəliri - investor tərəfindən qoyulmuş kapitalın əlverişli maliyyə və ya sosial effekt əldə etməklə qaytarılmasıdır. Bu halda, investisiya gəliri, bu proses iştirakçılarının əsas gözləntilərinin ödənilməsinə səbəb olan investisiya prosesinin son nəticəsidir. Yüksək səviyyəli gəlir əldə etmək ehtimalı birbaşa proses iştirakçılarının məmnunluq səviyyəsinə təsir edir və investisiyanı qəbul edən ölkənin investisiya mühiti şəraitinin sonradan təkmilləşdirilməsinə köməklik edir.

İnvestisiya prosesinin xarici sistem yaradıcı amilləri dedikdə, sistemin inkişafına birbaşa təsir göstərən müəyyən xarici mühit amilləri başa düşülməlidir. Bu zaman biz iqtisadi sistemin mövcud olan amillərini nəzərdə tuturuq ki, onun bir elementi də birbaşa nəzərdən keçirdiyimiz investisiya prosesidir.

K.Krivenkonun qeyd etdiyi kimi, iqtisadi sistem "müvafiq əmtəələrin istehsalına, bölüşdürülməsinə, mübadiləsinə və istehlakına yönəlmiş müəyyən prosesin subyektlərinin fəaliyyətlərinin məcmusu" kimi başa düşülməlidir [73, s.62]. G. Veçkanov bu anlayışı "*maddi və qeyri-maddi nemətlərin istehsalçıları və istehlakçıları arasında mövcud olan müəyyən münasibətlər sistemi*" kimi başa düşür [52, s.59]. Həmçinin, müəllif aşağıdakı faktorları iqtisadi sistemin əsas elementləri kimi qeyd edir: məhsuldar qüvvələr; məhsuldar imkanlar; istehsal münasibətləri; resurslar; əmək prosesi; istehsalın effektivliyi.

İnvestisiya proseslərinə birbaşa təsir göstərən iqtisadiyyatın əsas amillərinə aşağıdakıları aid edilməlidir: istehsal qüvvələrinin vəziyyəti; malların və xidmətlərin istehsal prosesinin dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi; texnoloji prosesin inkişaf səviyyəsi.

Deməli, iqtisadi sistem və investisiya prosesi sıx əlaqədədir, bu da istehsal qüvvələrinin vəziyyəti və investisiya aktivliyinin qarşılıqlı asılılığı ilə izah edilir. Müəyyən bir sahədə investisiya aktivliyi yüksəldikcə, iqtisadi sistemin ümumi inkişaf səviyyəsi yüksəlir. A. Səfərov sistemli yanaşmanın mahiyyətini təhlil edərək, onun elementlərinin, "məqsədlər-funksiyalar-struktur-davranış-nəticə" sxemi üzrə müəyyən qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə təşkilatın fəaliyyətində bilavasitə əhəmiyyətini

qeyd edir [27, s.96]. Bu elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi təşkilatın fəaliyyətində bütövlük və dinamizmin təşkilinə kömək edir.

İnvestisiya sisteminin, kənar sistem yaradıcı amillərinə bilavasitə siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji amilləri aid edilməlidir. Qeyd edilən amillər birbaşa və ya dolayısı ilə, bunun üçün müəyyən şərait yaradaraq, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilmə effektivliyinə təsir göstərir. Beləliklə, qeyd edilən sistemlərin əsas komponentlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- siyasi qeyri-stabillik;
- korrupsiya və bürokratiyanın səviyyəsi;
- qüvvədə olan qanunvericiliyin mükəmməl olmaması;
- təbii resurslarla təmin olma səviyyəsi;
- istehsal qüvvələrinin səviyyəsi;
- ekoloji vəziyyət;
- gender bərabərsizliyi;
- təhsilin səviyyəsi;
- kadr potensialının səviyyəsi;
- texnoloji potensialın inkişaf səviyyəsi;
- əhəlinin sağlamlıq vəziyyəti;
- tibbi və sosial sığortanın səviyyəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz xarici sistem yaradıcı amillər effektiv və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında əsas yer tutur. Bu, investor tərəfindən dövlətin təqdim etdiyi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və mümkün təminatlar səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə izah edilir, çünki investisiya subyektinin əsas prioritet məqsədi gəlir əldə edilməsi üçün potensial imkanların yüksəkliyidir. Xarici sistem yaradan amillərə məhəl qoymadıqda, sonrakı mənfəət əldə etmək riskinin dərəcəsi artır. İqtisad elmində investisiya prosesinin sistemli yanaşma mövqeyindən istifadəsi iki istiqamətdə adət şəklində almışdır:

1) mikro səviyyədə (investisiya prosesinin subyektlərinin sonradan gəlir əldə etmək məqsədi ilə bilavasitə investisiya obyektinə yönəlmiş müəyyən hərəkətlərinin məcmusu kimi);

2) makro səviyyədə (daxili və xarici sistem yaradan amillərin bilavasitə təsiri altında olan bir-biri ilə əlaqəli komponentlərin məcmusunu özündə birləşdirən iqtisadi münasibətlər sistemi kimi [80 s.145-146]. Sistemli yanaşma mövqeyindən investisiya prosesinin bu anlayışı, sonradan investisiya sahəsinin inkişafı məqsədi ilə iqtisadi sistemin digər komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqə kontekstində investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan yaradır.

Öz təbiətinə görə sistem üsulu müəyyən üsul və yanaşmaların məcmusu deyil, müəyyən düşüncə tərzidir ki, bu da öz növbəsində investisiya layihəsinin mənşə strukturunu və xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

İnvestisiya prosesinin və onun bilavasitə komponentlərinin sistemli yanaşma mövqeyindən hərtərəfli tədqiqi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilə bilər:

- riyazi (effektivliyin təhlili);
- statistik (faktor analizi, klaster analizi);
- sosioloji (anketləşdirmə, fokus qrupları);
- iqtisadi (tələb və təklifin təhlili, maliyyə təhlili);
- psixoloji (koqnitiv psixologiya);
- fəlsəfə üsulları (müqayisə, təhlil, sintez).

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyə hüquq, sosiologiya, siyasətşünaslıq, riyaziyyat, coğrafiya, psixologiya kimi sair başqa elmlərlə bağlıdır.

O.Boqatıryevanın qeyd etdiyi kimi, sistemli yanaşmanın istifadəsi obyektin daha mükəmməl öyrənilməsinə, eləcə də vəzifələrin səmərəli həllinin elmi əsaslı variasiyalarının formalaşdırılmasına imkan yaradır. Müəllif iqtisadi fəaliyyətin təhlilində sistemli yanaşmanın aşağıdakı mərhələlərini müəyyən edir [44, s.25-26]:

– **Birinci mərhələ.** Təhlil obyektini onun əsas komponentlərinin (elementlərinin) seçilməsi yolu ilə sistem mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Bununla sistemin əsas məqsəd və vəzifələri, onun tərkib elementləri ilə, eləcə də digər sistemlərlə birbaşa əlaqəsi formalaşır.

– **İkinci mərhələ.** Bu sistemin işləməsi üçün bütün elementləri, əlaqələri və şərtləri ən tam şəkildə xarakterizə edən müəyyən göstəricilərin seçimi aparılır.

– **Üçüncü mərhələ.** Əsasən diaqram şəklində təqdim edilən sistemin struktur-

məntiqi modelinin qurulması. Bu blok-diaqram ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən istifadə etməklə sistemin bütün elementləri arasında mövcud əlaqələri qrafik olaraq göstərir.

– **Dördüncü mərhələ.** Toplanmış göstəricilər əsasında əldə edilmiş nəticələrin qarşılıqlı faktorial təsirini müəyyən etmək üçün hesablamalar aparılır və əmsallar qeyd edilir.

– **Beşinci mərhələ.** Aparılan təhlillərin nəticələri ümumiləşdirilir, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təklif və tövsiyələr verilir.

İnvestisiya prosesində sistemli yanaşmanın mahiyyətini daha ətraflı başa düşmək üçün onun investisiya prosesinin konkret obyekt üzərində praktiki tətbiqini təhlil etmək lazımdır. E. Letyagina öz tədqiqatında müəssisənin investisiya cəlbediciliyi kimi investisiya prosesinin təhlilində sistemli yanaşmanın tətbiqi imkanlarını araşdırmışdı, müəllifin fikrincə bu zaman aşağıdakı amillər mütləq nəzərə alınmalıdır:

- obyektin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirmə meyarları;
  - obyektin təşkilati-hüquqi strukturunun diaqnostikası və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin loyallığı;
  - obyektin investisiya potensialının göstəriciləri;
  - elmi texniki tərəqqinin səviyyəsi;
  - müvafiq bazarda obyektin rəqabətlik səviyyəsi;
  - müvafiq sahənin müxtəlif zaman kəsiyində investisiya cəlbediciliyinin göstəriciləri [78].
- Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesinin sistemi ilə birbaşa əlaqəli olan (bu prosesin iştirakçıları və obyekt hissəsi), həmçinin marketinq, texniki, istehsal kimi komponentləri özündə birləşdirən əlaqəli sistemlərin elementləri. İnvestisiya cəlbediciliyinin təhlilində sistemli yanaşmanın tətbiqi zamanı zəruri məlumatların böyük bir sırası nəzərə alınmalıdır, eyni zamanda sözügedən məlumatların bir-biri ilə qarşılıqlı bağlantısı olmalıdır.

1.3. İnvestisiyaların cəlb edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə

Milli iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi eyni zamanda bu istiqamətdə

əlverişli şəraitin yaradılması kifayət qədər əmək tutumlu və uzun bir prosesdir. Dövlətin iqtisadi və siyasi inkişafının səmərəli strategiyasının formalaşdırılmasında qabaqcıl xarici ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə resipientin milli, sosial-mədəni və iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Səmərəli investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması sahəsində xarici təcrübənin öyrənilməsi Azərbaycanın investisiya siyasətinin hazırkı vəziyyətini təhlil etməyə, potensial səhvlərə yol verməməyə və prioritet obyektlərə investisiyaların cəlb edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlər görməyə imkan verəcək.

İqtisadiyyatın hazırkı vəziyyəti investisiya axınlarının artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da bu axınlara uyğunlaşan dövlətlərin iqtisadi dirçəlişinə bilavasitə töhfə verir [46, s.212]. Bu reallıqlar potensial investorlar üçün stimullaşdırıcı, güzəştli tədbirlər və daha yaxşı şərait yaratmaq üçün dövlətləri bir-biri ilə rəqabətə sövq edir. A.Xmelikin qeyd etdiyi kimi, bu həvəsləndirmə əsasən maliyyə, infrastruktur, vergi və layihə güzəştləri formasında özünü göstərir ki, bu da faizsiz dərəcələrin, güzəştli şərtlərlə zəruri yerlərin (binaların, ofislərin) verilməsi, vergi yükünün azaldılması və müvafiq olaraq müəyyən layihələrin maliyyələşdirilməsində özünü əks etdirir [120, s.52-53]. Həmçinin, bu siyahıya investorlar üçün öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə müsbət imic və əlverişli mənəvi şəraitin yaradılması ilə xarakterizə olunan sosial və psixoloji stimullaşdırmanı əlavə etmək olar. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, əsas stimullardan biri qoyulmuş maliyyə resurslarını sonradan müvafiq fayda əldə etməklə çoxaltmaq imkanındır.

Bu sənayenin spesifik xüsusiyyətlərini və respublikanın ümumi iqtisadiyyatındakı mövqeyini nəzərə almaqla, investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə hansı təcrübə və mexanizmlərin Azərbaycan sənayesinin emal sektoru üçün effektiv və tətbiq oluna biləcəyini dəqiq başadüşmək vacibdir. Eyni zamanda, investisiya siyasətinin tənzimlənməsi birbaşa dövlətin səlahiyyətindədir və bu, xüsusi yaradılmış institutlar və qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Xarici ölkələr tərəfindən həyata keçirilən investisiyaların cəlb edilməsi üzrə mövcud təcrübəni daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır ki, onların arasında mühüm yeri Avropa ölkələri, eləcə də ABŞ, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Braziliya və digərləri tuturlar. Xüsusi olaraq investisiyaların cəlb edilməsinin stimulları, üsulları və onların Azərbaycan Respublikasında sonradan həyata keçirilmə imkanlarına diqqət yetirmək lazımdır.

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq kifayət qədər qısa müddətdə elmi-texniki tərəqqinin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilən Çinin sürətli iqtisadi inkişafı müşahidə olunur. Məhz bu ölkədə aparıcı xarici şirkət və korporasiyaların, sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti cəmləşmişdir ki, bu da öz növbəsində bir sıra amillərlə izah olunaraq, Çini investorlar üçün, ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirir. Belə ki, J.Berger bu istiqamətdə aşağıdakı amilləri qeyd edir[41, s.8]:

- Siyasi sabitlik və siyasi kursun proqnozlaşdırıla bilməsi. Çinin dövlət idarəçiliyində sosializm, bazar münasibətlərində isə kapitalizm elementlərin müşahidə edilməkdədir. Investorların siyasi rejimin dəyişməzliyinə və onun uzun müddətli xarakterinə inamı əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və respublikanın investisiya cəlb ediciliyinin artmasına köməklik edir.

- Əhalinin sosial-iqtisadi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi. Yaşayış minimumunun, adambaşına düşən ÜDM-in və vətəndaşların alıcılıq qabiliyyətinin artması daxili bazarın inkişafına və xarici sərmayədarların cəlb edilməsinə müsbət təsir göstərmiş, yeni iş yerlərinin sayını daha da artırmışdır.

- Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq. Bu baxış, Çin qanunvericiliyinin mövcud beynəlxalq hüququn normalarına uyğunlaşdırılmasında və respublikanın normativ hüquqi aktlarının sonrakı dəyişikliklərlə investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırıcı əlavələrin həyata keçirilməsində öz əksini tapmışdır.

- Xarici investisiya rejiminin islahatı. Investisiyaya sətinin təkmilləşdirilməsi vergi yükünün yüngülləşdirilməsi, kredit faizlərinin aşağı salınması və sərfəli şərtlərlə uzunmüddətli möhlətlərin verilməsi, investorların mülkiyyətinin (həm özəl, həm də intellektual) qorunması baxımından

qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində və bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırılması şərtlərinin yumşaldılmasında özünü göstərmişdir. Beləliklə, ÇXR sosial-iqtisadi, hüquqi güzəştlərin və imtiyazların yaradılması əsasında investisiya siyasətini dəyişdirərək, ölkənin investisiya cəlbediciliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına nail olmuşdur.

Çində xüsusi iqtisadi zonaların formalaşması və onun iştirakçıları üçün müəyyən imtiyazların yaradılması təcrübəsi də maraqlıdır. Sözügedən güzəştlərdən bəziləri aşağıdakılardır:

1. Bütün sahibkarlıq subyektləri üçün 15% sabit verginin müəyyən edilməsi.
2. “2+3” sistemi üzrə vergi imtiyazları əldə etmək imkanı (ilk 2 il ərzində investisiya fəaliyyəti subyektə vergi ödəməkdən azad edilir, sonrakı üç il ərzində isə vergi yükü 12,5%-ə qədər endirilir).
3. 3+3 sistemi üzrə vergi imtiyazları strateji əhəmiyyətli sənaye sahələri və fəaliyyət növləri (məsələn, yaşıl enerji, ətraf mühitin mühafizəsi) üçün verilə bilər.
4. “5+5” sistemi üzrə vergi tətilləri, mikroçip istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən investorlara təqdim edilə bilər.
5. Yüksək texnologiya ilə məşğul olan subyektlər üçün elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin 50%-nin çıxılması imkanı [114, s.122-123].

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi zonaların fəaliyyət göstərməsi üçün nəzərdə tutulmuş bu şərtlər prioritet fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilməklə tələb olunan maliyyə resurslarının daha çox cəlb edilməsi məqsədilə ölkənin müvafiq regionlarının investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına yönəlib. Yüksək texnologiya şirkətləri üçün əlverişli stimullar yaratmaqla Çin ən böyük “Asiya Əjdahası”na və dünyanın elmi-texniki tərəqqi mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, həmçinin yüksək ixtisaslı texniki mütəxəssislərin axınına səbəb olmuşdur [155, s.54-55]. Çin investisiya siyasətində qlobal transmilli korporasiyalara arxalanaraq onların ölkədə fəaliyyəti üçün geniş çeşidli həvəsləndirici və əlverişli şərait yaradır. Nəticədə Çinyeni iş yerləri, müasir sənaye obyektləri əldə edir, büdcəyə sərmayə axını və xarici şirkətlərin dövlətdən sonrakı müəyyən asılılığını daha da artırır.

Cənubi Koreyada investisiyaların cəlb edilməsi təcrübəsini nəzərə alaraq geniş

spektorlu stimullaşdırıcı tədbirləri qeyd etmək zəruridir. Bunlara əsasən elmi-tədqiqat layihələri üçün qrantlar, bina və ya torpaq icarəsi üçün ödənişdən azad olmalar, prioritet fəaliyyətlər üzrə vergi endirimləri (məsələn, yüksək texnologiya) və həmçinin investisiya layihəsinə cəlb edilmiş daxili əmək ehtiyatlarının hazırlanması üçün vəsaitin dövlət tərəfindən ödənilməsi kimi faktorlar aiddir. Çində olduğu kimi, xarici investisiya zonalarında yerləşən və özünəməxsus imtiyazları olan müəssisələrə münasibətdə aşağıdakı xüsusi investisiya siyasəti həyata keçirilir:

- kadrların işə qəbulu, təlimi və təhsili üçün maddi yardım;
- maliyyə qrantları almaq imkanı;
- müəssisənin 5 il müddətinə mənfəət vergisini ödəməkdən azad edildiyi,

ardınca 2 il müddətinə vergi dərəcəsinin yarımını (50%) azaldıldığı “5+2” sistemi üzrə vergi imtiyazlarının əldə edilməsi imkanı [110, s.11]. Respublikaya ümumilikdə təxminən yarım milyon ABŞ dolları məbləğində sərmayə yatırıqda Cənubi Koreya vətəndaşlığını əldə etmək imkanı. Bu təcrübə ikili vətəndaşlığı tanıyan ölkələrdə kifayət qədər populyardır ki, bu da investisiya layihələrinə investisiya qoymaq üçün əlavə stimuldur [95, s.156].

İnvestisiya stimullarının yaradılması ilə bağlı Yaponiya ilə digər Asiya ölkələri arasındakı fərq subsidiyaların verilməsinə diqqətdən irəli gəlir. Belə ki, subsidiyala rəsasən yüksək texnologiyalar sahəsində elmi-texniki inkişafılara və innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasına verilir. Həmçinin, xarici şirkətlərin yerli şirkətlərlə əməkdaşlığa həvəsləndirilməsi məsələsində də Yaponiya təcrübəsi maraqlıdır, bu da sabit birdəfəlik maliyyə yardımı və ya dəyərin 2/3 hissəsinə qədər subsidiyaların verilməsində özünü təcəssüm edir [94, s.112].

Cəlb edilmiş birbaşa investisiyaların həcminə görə Dünya Bankının reytingində birinci yeri tutan ABŞ-ın investisiya cəlb etmək təcrübəsini xüsusi qeyd etmək vacibdir [171]. ABŞ-ın investisiya siyasətinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, ştatların hər biri özünəməxsus stimül və təminat sistemində malikdir. Eyni zamanda bu sistem dövlətin təbii-iqlim, resurs, ərazi, tarixi və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilir və investorlara yaradılan şəraitdə birbaşa əks olunur. ABŞ-a xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əsastədbirlərvəstimullar

bunlardır:

- vergi dərəcələrinin azaldılması və dolaylı vergitutma üçün stimulların təmin edilməsi imkanı;
- prioritet istiqamətlər üzrə elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi üçün kreditlərin alınması imkanı;
- kiçik və orta xarici müəssisələrə bank kreditinin (350 min ABŞ dollarına qədər) alınmasında köməklik və zəruri xüsusi maliyyə və hüquqi məsləhətlərin verilməsi;
- investisiya obyektində dövlət büdcəsi hesabına istehsalat-texniki infrastrukturun yaradılması [104]. ABŞ bütün dünyadan intellektual resursları cəlb etmək, sərfəli imtiyazlar və zəmanətlər sistemini təmin etmək strategiyası ilə seçilir. Məsələn, dünyanın ən yaxşı IT şirkətlərini özündə birləşdirən Silikon Vadisi bu sahədə mütəxəssisləri cəlb edir.

Avropa ölkələrinin emal sənayesinə investisiya cəlb etmək üçün investisiya proqramlarına baxılmasına xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm nəticələr əldə etmiş, yüksək investisiya cəlb ediciliyinə və əlverişli investisiya mühitinə malik Çexiyadan başlamaq lazımdır.

Sənayenin emal sektorunun inkişafına yönəlmiş investisiya layihələrinə aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla maliyyə güzəştləri verilir:

- investisiyaların ümumi həcmi 10 milyon dollardan az olmaması (hökumətin geridə qalmış və ya investisiya üçün cəlb edici olmayan kimi müəyyən etdiyi regionlara sərmayə yatırıqda bu məbləğ azaldıla bilər) lazımdır;
- investisiyanın bir hissəsi zavodların, sənaye parklarının və ya müəssisələrin tikintisinə, alınmasına, modernləşdirilməsinə, yenidənqurulmasına yönəldilməlidir;
- investisiyaların ən azı 60%-i müasir avadanlıqların alınmasına sərf edilməlidir;
- mövcud ekoloji qanunvericiliyə uyğun olmalı və Avropa standartlarına [Çexiyada İntestisiya Təşviqləri] icbari qaydada cavab verməlidir.

Bu şərtlər Çexiya iqtisadiyyatının sənaye sektorunun inkişafı və dövlətin iqtisadi strategiyasına uyğun gələn uzunmüddətli və yüksək texnologiyalı layihələrə

lazımi maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin prioritetini müəyyən edir.

Müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən şirkətlər aşağıdakı təşviq və üstünlükləri alabilirlər:

- yeni müəssisələrin 10 ilədək vergilərdən tam azad edilməsi;
- mövcud müəssisələr üçün 5 ilə qədər mənfəət vergisi dərəcəsiindən qismən azad olunması və ya azaldılması;
- kadr hazırlığı xərclərinin 35%-i, işsizliyin yüksək olduğu regionlarda isə 70%-ə qədər dövlət tərəfindən ödənilməsi;
- zəruri binaların, torpaq sahələrinin və infrastrukturun güzəştlişərtlərlə təmin edilməsi eyni zamanda daşınmaz əmlak vergisindən azad olma imkanı [155, s.47].

Almaniya hökuməti kiçik və orta müəssisələrin dəstəklənməsi üçün investisiya proqramına diqqət yetirərək investorlar üçün aşağıdakı güzəştləri və təşviqləri təqdim edir:

- kadr hazırlığı üçün maliyyə resurslarının alınması;
- dövriyyə vəsaitlərinin doldurulması üçün alınan kreditin 50%-ə qədərini ödəmək imkanı;
- 10 ilədək kreditlərin ödənilməsi üçün güzəşt dövrünün əldə edilməsi;
- 8 ilə 5 milyon avroya qədər maliyyələşmə əldə etmək [105, s.80-81].

Sərgi mərkəzləri, yarmarkalar və konfranslar investisiya təşviqi sistemində mühüm rol oynayır ki, bu da kiçik və orta şirkətlərin öz xidmətlərini, məhsullarını yerli və ya beynəlxalq bazarda təqdim etmək üçün beynəlxalq və yerli tədbirlərə dövlət vəsaiti hesabına cəlb edilməsindən ibarətdir. Almaniya investisiyalarının cəlb edilməsi əhalinin rifahının, əmək haqlarının artmasına, sosial gərginliyin və işsizliyin azalmasına xidmət edir.

Digər Avropa ölkələrində olduğu kimi, Polşa hökuməti investorlar üçün ölkədə investisiyaların tətbiqindən maliyyə dəstəyi alabilmələri məqsədilə müəyyən şərtlər qoyur. Beləliklə, maliyyə dəstəyi aşağıdakı şərtlərə uyğun olaraq həyata keçirilir:

- yeni investisiyaların ümumi həcmi 10 milyon avro həddin üstələyir;
- mövcud müəssisələrə (yeni olmayan) investisiya qoyuluşu 500 min avro olmalı, ilk 5 il ərzində 100 və ya daha çox yeni iş yerinin yaradılması məcburidir.

Qeyd edək ki, ucqar rayonlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına tələb regionun sosial-iqtisadi inkişafından asılı olaraq fərqlənir və respublika üzrə orta hesabla 50 iş yeri təşkil edir [28];

- investisiyanın bir hissəsi mövcud ekoloji qanunvericiliyə uyğun gələn, müəssisələrin yerli və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırma bilən müasir rəqəmsal texnologiyaların və texniki həllərin tətbiqinə yönəldilməlidir.

İnvestisiyaların təşviqi sistemi Polşada kifayət qədər cəlbedici qrantlar sistemində öz əksini tapıb və ondan emal sənayesində də istifadə oluna bilər. Beləliklə, investorlar hökumətdən aşağıdakı qrantları ala bilərlər:

- investisiya qrantı. İri şirkətlər üçün qrantın həcmi investisiya xərclərinin 50%-i qədər, kiçik və orta sahibkarlar üçün isə 70%-ni təşkil edir;

- işçinin işə qəbulu üçün qrant. Xarici investor tərəfindən öz vətəndaşlarının yeni iş yeri şəklində işə götürülməsi məqsədilə Polşa hökuməti hər bir işçi üçün 5000 min avroya qədər qrant verməyə hazırdır [**İnvestisiya Mühiti Bəyanatı - Polşa**]. Kadrların ixtisaslaşmasından asılı olaraq hər bir işçi üçün 1150 avroya qədər olankadr hazırlığı məqsədilə qrant almaq imkanını da qeyd etmək lazımdır [110, s.16]. Polşanın bu siyasəti strateji baxımdan respublikanın daxili kadr potensialının gücləndirilməsinə, onun sonradan məşğulluğuna və inkişafının mümkünlüyünə yönəlmişdir.

Qabaqcıl investisiya təşviqlərindən istifadə edən Slovakiyada daha geniş investisiya təşviq proqramı fəaliyyət göstərir. Daim fəaliyyət göstərən və respublikada yerləşən müəssisələr üçün 5 il ərzində bəyan edilmiş vergilərin tam geri qaytarılması kimi vergi güzəşti almaq imkanı var. Azərbaycan üçün, maşın və avadanlıqların idxalı zamanı sıfır rüsumdan istifadə edən (spesifikasiyası gömrük qanunvericiliyinə uyğun gələn), Slovakiyanın təcrübəsi maraqlı olardı [155, s.50]. Bu təcrübənin sənayenin emal sektorunda tətbiqi onun birbaşa inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına, zəruri texniki komponentlərin təkmilləşdirilməsində maddi motivasiya hesabına köməklik edir. Material-texniki avadanlıqlar emal müəssisələrinin tərkib hissəsidir və onların rüsumsuz idxalının mümkünlüyü sərmayədarlar üçün əlverişli şərtlərlə öz bizneslərini müasirləşdirmək

kontekstində yeni üfüqlər açır.

Respublika sənayesinin inkişafı üçün Slovakiya hökuməti investorlara aşağıdakı şərtlərlə maliyyə yardımı göstərir:

- investisiyaların ümumi həcmi 13 milyon avrodan yuxarı olmalıdır (respublikanın geridə qalmış rayonlarında bu rəqəm iki dəfə azaldıla bilər);
- qiyməti alınmış aktivlərin ümumi dəyərinin ən azı 60%-ni təşkil edən yeni sənaye avadanlığı alınmalıdır;
- həyata keçirilən fəaliyyət respublikanın və Aİ-nin ekoloji qanunvericiliyinə uyğun olmalıdır [144].

Qeyd edək ki, prioritet istiqamətlər sənayenin emal sektorunun inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi, eləcə də texnologiya mərkəzlərinin modernləşdirilməsidir.

Slovakiya hökuməti texnologiya mərkəzlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, onların əsas vəzifəsi istehsal prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Slovakiya İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytında sənaye parklarının siyahısı, onların əsas xüsusiyyətləri, texniki vəziyyəti, ölçüsü, mülkiyyət forması, infrastruktur xüsusiyyətləri və obyektin fotoqalereyası mövcuddur [144]. Belə ixtisaslaşmış obyektə investisiyalar 2 əsas şərtlə xarakterizə olunur:

- ümumi investisiya bir milyon yarım avrodan artıqdır;
- texnologiya mərkəzinə cəlb olunan kadrların 60%-i mərkəzin fəaliyyət profili üzrə ali təhsilə malik olmalıdır.

Məhz profilli ali təhsilə malik olmaq tələbi sənayenin sonrakı elmi-texniki inkişafı və müvafiq səviyyəli mütəxəssislərin işlə təmin olunması üçün ilkin şərtləyə aiddir.

Həmçinin digər investisiya stimulları da mövcuddur ki, bunlara büdcə vəsaiti hesabına maddi, eləcə də qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması üçün subsidiyalar daxildir. Onların məbləği investisiya layihəsinin prioritetindən və onun yerləşdiyi yerdən asılıdır.

Macarıstanın həyata keçirdiyi investisiyaların cəlb edilməsi təcrübəsini qeyd edərək, tədqiqat və inkişaf sektoruna investisiyalar üçün vergi güzəştlərinin

verilməsini vurğulamaq lazımdır. Beləliklə, əmək haqqının dəyəri, lisenziya və patent ödənişləri və xərcləri vergitutma bazasından ödənilir ki, bu da investisiya subyektinin maliyyə vəziyyətini və onun fəaliyyətində elmi inkişafa üstünlük verməsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Subsidiyaların, qrantların, faizsiz kreditlərin və digər güzəştlərin əldə edilməsi imkanları fərdi qaydada nəzərdən keçirilir və investisiya layihəsinin xüsusiyyətlərindən və prioritetindən asılıdır.

Vergi güzəştlərinin alınması üçün investisiyaların ümumi həcminə tələb 12 milyon avrodur. Eyni zamanda, geridə qalmış rayonlar üçün bu göstərici üç dəfə azdır. Vergi kreditləri investisiya layihəsinin işlənməsi başa çatdıqdan sonra 10 il ərzində verilə bilər və vergilərin 80%-ə qədərini əhatə edə bilər [146]. Qeyd edək ki, investisiya layihəsi həyata keçirildikdən sonra vergi güzəştləri əldə etmək imkanı təcrübəsi maliyyə resurslarına qənaət etmək və onların müəssisənin strateji hədəflərinə daha çox yönəldilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq hesabına investisiya obyektinin sonrakı inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Azərbaycanda sənayenin emal sektoru üçün investisiya obyektində yeni iş yerlərinin yaradılmasına və əmək haqqının artırılmasına tələbat üzrə Macarıstanın təcrübəsi diqqəti cəlb edir. İnvestisiya layihəsinin miqyasından asılı olaraq, işçilərin əmək haqqının Respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş minimum əmək haqqına nisbətdə bir neçə dəfə məcburi artırılması ilə hər il yeni iş yerlərinin sayının (50-dən 150-yə) artırılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Macarıstan hökuməti yeni iş yerlərinin yaradılması zamanı imtiyaz əldə etmək üçün investorlar qarşısında 5 il ərzində yerinə yetirilməli olan aşağıdakı tələbləri qoyur:

- investisiya obyektini iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş rayonda (böyük şəhərlərdə) yerləşirsə, yeni iş yerlərinin sayı ən azı 300, az inkişaf etmiş yerlərdə 150, geridə qalmış yerlərdə 20-dən az olmamalıdır;

- yeni iş yerlərinin azı 20 faizini respublikanın ali təhsil müəssisələrinin məzunları tutmalıdır. Bu şərtlər üçüncü vergi ilindən yerinə yetirilməlidir [146]. Bu kontekstdə gənc kadrların cəlb edilməsi təcrübəsi sənayenin emal sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün maraqlıdır. Həqiqətdə, ali təhsilli məzunların böyük bir hissəsi iş tapmaqda və peşə təhsili almaq məqsədilə təcrübə keçməkdə

çətinlik çəkirlər. Bu təcrübəni Azərbaycana uyğunlaşdırmaqla:

- tələb olunan ixtisaslara malik kadrların hazırlanması məsələsinə investisiya fəaliyyəti subyektləri və hökumətin özü tərəfindən tələblər nəzarətdə olacağından təhsil səviyyəsini yüksəltmək;

- xarici şirkətdə işə düzəlmək üçün real imkanların mövcudluğu, universitet tələbələrinin motivasiya aspektini artırır;

- bu əmək bazarında işçilərin əmək haqqında artımını əldə etmək;

- gənclər arasında işsizliyin və əmək miqrasiyasının səviyyəsini azaltmaq;

- gənc mütəxəssislərin və bütün işçilərin səmərəli hazırlanması üçün şərait yaratmaq;

- müəssisənin şəxsi heyətinə öz fəaliyyətlərində müasir texnoloji həllərdən istifadə etməyi öyrətmək.

Bu siyasətin bəzi riskləri, ən yaxşı gənc kadrların investor ölkəsinə axını, habelə investisiya layihəsində iştirak edən işçilər tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək əmək haqqı və daha yaxşı iş şəraiti əldə edilməsidir ki, bu da əmək bazarında yerli müəssisələrlə müqayisədə ilkin olaraq balanssızlıqda öz əksini tapır. Lakin bu siyasətin savadlı həyata keçirilməsi, milli və mental xüsusiyyətlərin mütləq nəzərə alınması ilə müsbət nəticələr əldə etmək olar.

İrlandiyanın ölkə iqtisadiyyatına sərmayələrin cəlb edilməsi təcrübəsini qeyd edərək, mühüm iqtisadi artıma töhfə verən bir başa xarici investisiyaların əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. İrlandiya effektiv həvəsləndirmə sisteminin tətbiqi ilə müsbət nəticələr əldə etmişdirki, sözü gedən sisteminin başlıca istiqamətləri aşağıdakılardır [55]:

- 12,5% gəlir vergisi dərəcəsi ilə xarakterizə olunan savadlı vergi siyasəti. İstisnalar yalnız vergi dərəcəsinin 10%-ə endirildiyi azad iqtisadi zonalarda əməliyyatlar, kompüter xidmətlərinin göstərilməsi, elmi-tədqiqat sahələrindədir;

- geniş fiscal stimullar sistemi;

- biznesin aparılmasında inzibati və hüquqi maneələrin aradan qaldırılması və şəffaflığın yaradılması (sadələşdirilmiş biznes qeydiyyatı sistemi, korrupsiya və bürokratiyanın azaldılması, həm yerli, həm də xarici şirkətlər üçün bərabər biznes

şəraiti);

- iqtisadi tərəqqi mərkəzlərinin yaradılması;
- yeni avadanlıqların alınmasına, sənaye mərkəzlərinin tikintisinə, mövcud müəssisələrin və onların infrastrukturunun modernləşdirilməsinə, elmi tədqiqatlara, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, habelə kadrların təkmilləşdirilməsinə subsidiyaların verilməsi [106, s.127-129].

Bu siyasət investorlar üçün çox cəlbedicidir, çünki kapital qoyuluşu üçün əlverişli şərait yaradır. Avropa ölkələrinin üstünlüklərindən biri korrupsiya və bürokratlaşmanın aşağı səviyyəsi, investisiya subyektlərinin investisiyalarını qoruyan kifayət qədər inkişaf etmiş qanunvericilik sistemidir. Buna görə də, investisiya üçün cəlbedici olan maliyyə səmərəsinin yüksək olan deyil, bu faydanın əldə edilməsi ehtimalı yüksək olan ölkələrdir.

Braziliyada investisiyaların cəlb edilməsi təcrübəsini nəzərdən keçirərkən, onun müəyyən unikallığını qeyd etmək lazımdır, çünki burada xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün ayrıca proqram və ya buna cavabdeh olan xüsusi dövlət orqanı yoxdur. Bütün investisiyaların cəlb edilməsi proqramı həm daxili, həm də xarici investisiyalar üçün eyni dərəcədə aktualdır. İntestisiyaların cəlb edilməsi üçün əsas stimullar isə bunlardır:

- elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi və inkişafı üçün həvəsləndirmə;
- sənaye sektorunda innovasiyaların tətbiqi üçün güzəştlər;
- Braziliyanın geridə qalmış əyalətlərində fəaliyyət göstərən müəssisələrə dövlət dəstəyi;
- analoqu olmayan maşın və avadanlıqların idxalı üçün idxal rüsumunun 14%-dən 2%-ə endirilməsi;
- kompüter və informasiya texnologiyalarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin maliyyə və fiscal həvəsləndirilməsi;
- texnoloji və informasiya xidmətlərinin ixracı üçün xüsusi vergi güzəştləri

[110, s.11-13].

Qeyd edək ki, vergi və gömrük yükünün sadələşdirilməsi Braziliya sənayesinin restrukturizasiyasının sürətləndirilməsinə kömək edir, yerli müəssisələrdə müasir

informasiya texnologiyaları həllərinin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır.

Xüsusi ixrac zonalarının inkişafı məqsədilə bu zonalarda fəaliyyət göstərən və istehsal etdiyi məhsulun ən azı 80%-ni xarici bazarlara ixrac edən müəssisələr aşağıdakı imtiyazları əldə etmək imkanına malikdirlər:

- 20 ilədək ƏDV-dən, gömrük tarif dərəcələrindən, habelə osial sığorta haqlarından azad olunma;
- ilk 5 ildə mənfəət vergisindən azad olunma, sonrakı 5 ildə isə 75% qədər azalma;
- məhsulların ixrac-idxalına lisenziya və icazələrin alınması ehtiyacının aradan qaldırılması [133].

Bu güzəştli şərtlər birbaşa xarici investisiyaların həcminə görə dünya ölkələrinin reytingində Braziliyanın dünyada 4-cü yerdə olmasına öz töhfəsini verib [171]. Həqiqətən də, Braziliyada xüsusi ixrac zonalarının fəaliyyət göstərməsi üçün şərtlər iqtisadi cəhətdən ən cəlbedici şərtlərdən biridir ki, bu da investisiyaların cəlbedilməsi prosesinin aktivləşməsinə köməklik edir. Emal sektorunun müəssisələrinə investisiyaların yeni axınının cəlb edilməsi məqsədilə Azərbaycanda bu təcrübədən istifadə sənayenin və bütövlükdə iqtisadiyyatın ümumi inkişafına töhfə verə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, demək olarki, bütün inkişaf etmiş ölkələr investisiyaların cəlbedilməsi prosesini təkmilləşdirərkən ilk növbədə vergi yükünün azaldılmasına diqqət yetirirlər. Çoxsaylı tədqiqatlar təsdiq edir ki, vergi dərəcəsinin 1% azaldılması birbaşa investisiya daxil olmalarının müvafiq olaraq 3% artmasına şərait yaradır [134]. Eyni zamanda, vergi imtiyazları və güzəştləri kimi digər fiskal alətlərdən istifadə etmək vacibdir. Bununla belə, bütün bu alətlərdən istifadə ümumi investisiya strategiyasından və dövlət siyasətindən ayrılmaz şəkildə aparılmalı, həmçinin sənayenin emal sektorunun vəziyyəti və inkişaf perspektivləri nəzərə alınmalıdır [60, s.216].

Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrin istifadə etdiyi investisiya siyasətinin nəzərdən keçirilən alətləri və üsulları birbaşa olaraq investisiyaların cəlb edilməsi prosesinin səriştəli aktivləşdirilməsində və sabit investisiyaya səthinin

yaradılmasında öz gələcək tətbiqini tapmalıdır. Güzəştli şərtlər strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahələrində tətbiq edilməli və dövlətin iqtisadiyyatına real töhfə verərək, onun uzun müddətli inkişafına şərait yaratmalıdır. İqtisadiyyata və ya konkret sənaye sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi məsələsində xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə ölkənin mövcud sosial-iqtisadi reallıqlarına və ümumi dövlət prioritetlərinə uyğun olmalıdır [59, s.107].

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN EMAL SEKTORUNA İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Emal sektorunun investisiya təminatının mövcud durumunun təhlili.

İnvestisiya obyektı bütöv dövlət, onun ayrıca rayonu, inzibati ərazi vahidi (qəsəbə), sənaye sahəsi, müəssisə, habelə ayrıca bir layihə ola bilər. Tədqiqatımız birbaşa olaraq Azərbaycan sənayesinin emal sektorunun investisiya cəlbediciliyinin xüsusiyyətlərinə və təhlili məsələsinə toxunur. Beləliklə, bu məsələni araşdırarkən aşağıdakı əsas göstəricilərə diqqət yetirilməlidir: sənaye sahəsinin milli iqtisadiyyatda əhəmiyyəti və ona dövlət dəstəyinin dərəcəsi; ölkə üzrə sənaye istehsalının ümumi həcmində emal sənaye sahəsinin payı; sənaye sahəsinin perspektivlərinin səviyyəsi; sənaye sahəsinin və onun komponentlərinin ümumi gəlirliliyi; regionun ümumi əlavə dəyərində sənaye sahəsinin payı; sənaye sahəsinin orta gəlirliliyi; investisiyaların gəlirlilik əmsalı; sənaye sahəsində kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi; sənaye sahəsinin sosial əhəmiyyəti; sahədaxili rəqabətin səviyyəsi; iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında sahənin işçilərinin xüsusi çəkisi və s.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarından istifadə edərək həmin göstəriciləri özündə əks etdirən cədvəl və diaqramları şərh etmək lazımdır. İlk növbədə emal sənayesinin ölkənin makroiqtisadi sistemdəki mövqeyini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Rəsmi məlumatlara görə 2018-2022-ci illərdə emal sənayesində yaranan əlavə dəyərin məbləği 1,8 dəfə, xalis mənfəət isə - 82,7 faiz, ümumi daxili məhsul istehsalı 69,1 faiz, aralıq istehlak 62,6 faiz artmışdır [8, s.35-37]. Həmin dövrdə emal sənayesində yaranmış əlavə dəyərin xüsusi çəkisi 4,6 faizdən 5,0 faizə, əsas fondların istehlakının həddi 11,1 faizdən 13,6 faizə çatmış, əlavə dəyərin fiziki həcm indeksi artıb-azalan xətlə dəyişmişdir. [8, s. 61; 83]. Hesablamalar göstərir ki, təkcə 2020-2023-cü illərdə emal sənayesində istehlak indeksinin həddi 9,8 punkt, 23 alt sahənin isə 14-də azalma yüksək həddə çatmış, yalnız 9 alt sahədə müsbət artım təmin edilmişdir. Yüksək azalma: tütün məmulatları, ərzaçılıq məhsulları, tikinti materialları, metallurjiya, maşın və avadanlıqların

quraşdırılması, yüksək artım isə - ağac emalı, poliqrafiya, maşın və avadanlıqlar, metal məmulatları, içki, elektrik avadanlıqları istehsalı və s. nəqliyyat növləri alt sahələrində mümkün olmuşdur (Cədvəl 2.1.1.).

Cədvəl 2.1.1.

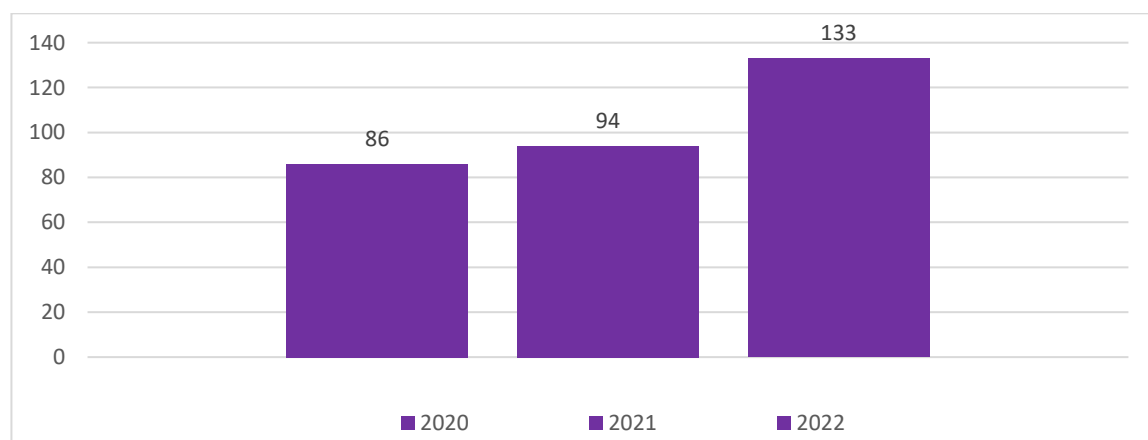
**Azərbaycan emal sənayesi üzrə istehlak indeksinin dinamikası
(sabit qiymətləndirmə), faizlə**

Kod	Alt sahələr	İLLƏR			2020-2023-cü illərdə kənarlaşma (±)
		2020	2022	2023	
	Emal sənayesi üzrə cəmi: o cümlədən	119,6	104,3	109,8	-9,8
10	Qida məhsullarının istehsalı	112,6	108,2	109,2	-3,4
11	İçki istehsalı	102,7	97,8	123,0	+20,3
12	Tütün məmulatlarının istehsalı	163,3	87,8	112,8	-50,5
13	Toxuculuq sənayesi	127,2	98,1	108,8	-18,4
14	Geyim istehsalı	87,0	164,1	84,8	-2,2
15	Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı	116,4	150,8	98,0	-18,4
16	Ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	65,9	111,8	165,6	+99,7
17	Kağız və karton istehsalı	127,2	117,6	112,3	-14,9
18	Poliqrafiya məhsullarının istehsalı	56,7	142,9	106,1	+49,4
19	Neft məhsullarının istehsalı	113,5	96,1	107,3	-6,2
20	Kimya sənayesi	124,7	104,9	106,9	-17,8
21	Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	158,3	97,8	90,9	-67,4
22	Rezin və plastik kütlə materiallarının istehsalı	115,1	108,4	118,5	+3,4
23	Tikinti materiallarının istehsalı	176,9	114,4	131,8	-45,1

24	Metallurgiya sənayesi	121,6	119,5	81,1	-40,5
25	Hazır metal məmulatlarının istehsalı	104,4	122,2	130,1	+25,7
26	Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	112,5	91,8	88,1	-24,4
27	Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	78,9	121,8	116,2	+37,3
28	Maşın və avadanlıqların istehsalı	94,4	157,6	177,7	+83,3
29	Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	121,4	186,6	148,1	26,7
30	Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	12,5	391,0	95,9	+83,4
31	Mebellərin istehsalı	132,3	123,7	110,5	-21,8
32	Sair sənaye məhsullarının istehsalı	110,5	138,8	87,8	-22,7
33	Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	144,4	75,7	83,9	-60,5
	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	107,4	103,1	100,6	-6,8
	Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	113,6	108,7	115,5	+1,9

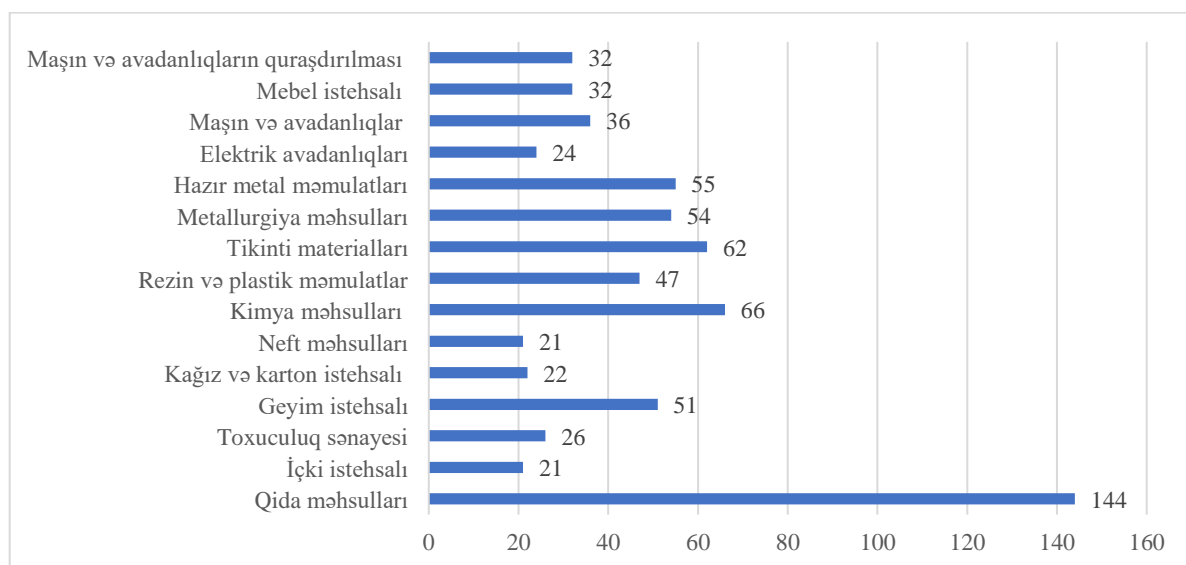
Mənbə: Cədvəl AR DSK-in 2020-2023-cü illər üzrə “Sənayenin əsas göstəriciləri” statistik bülletenin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır [30, s.17-22].

Emal sənayesində mühüm növ məhsulların sayı 2020-ci ildə 86 vahiddən 2022-ci ildə 133 vahidə çatmış və yaxud 54,7 % çoxalmışdır (**Diagram 2.1.1.**).

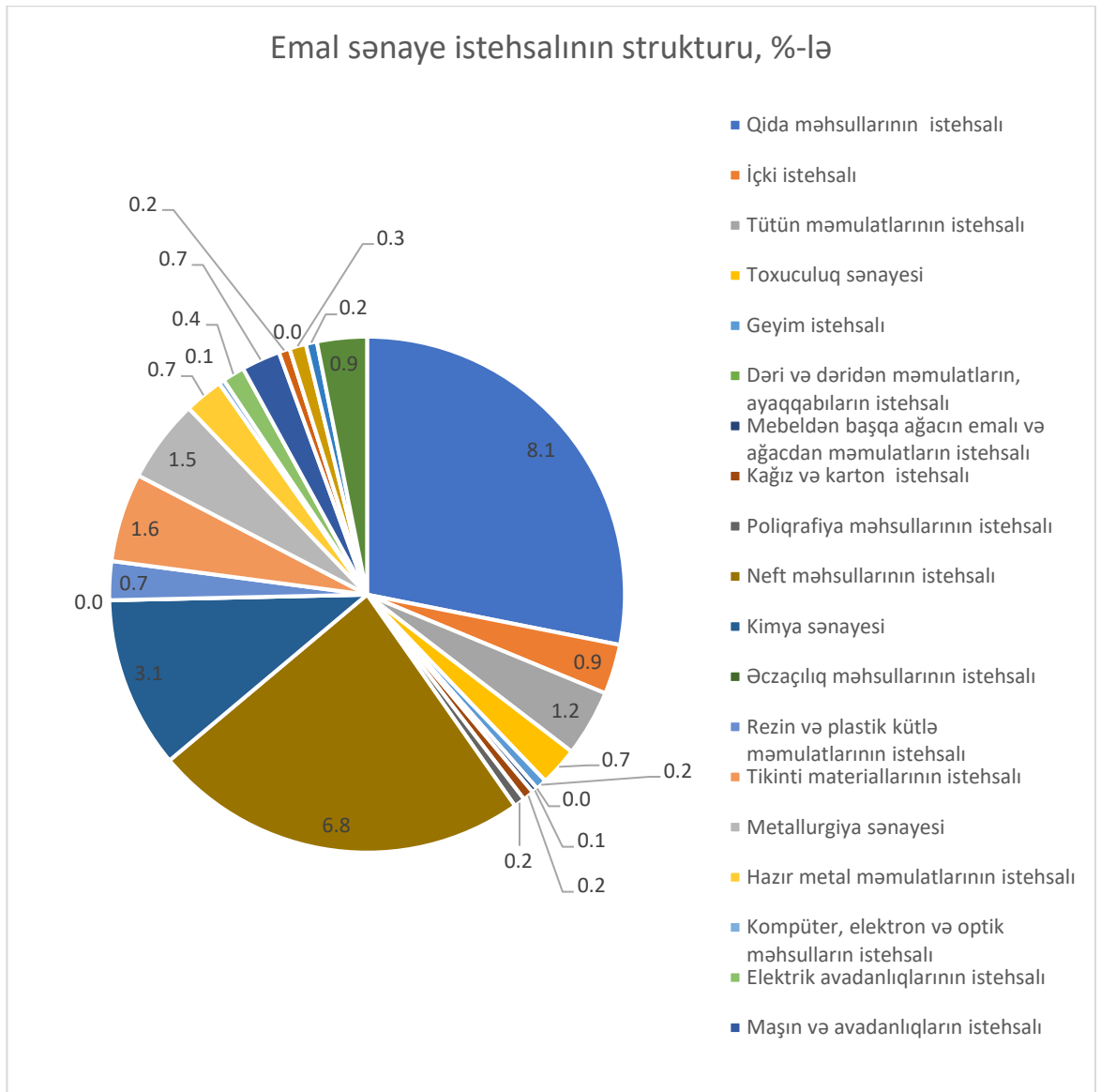
Diagram 2.1.1. Azərbaycan emal sənayesində mühüm növ məhsulların natural ifadədə istehsalı, vahid (müəllif tərəfindən [30] mənbənin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir).

Rəsmi statistikaya görə Azərbaycanda 815 kodda emal məhsulu istehsal edilir. Onların 66 vahidi (81%) kimya, 62 vahidi (7,6%) tikinti, 55 vahidi (6,7%) metal məmulatları, 54 vahidi (6,6%) metallurgiya, 47 vahidi (5,8%) rezin və plastik məmulatlar, 51 vahidi (6,3%) geyim istehsalı, 36 vahidi (4,4%) maşın və avadanlıqlar alt sahələrin payına düşmüşdür (**Diagram 2.1.2**).

Diagram 2.1.2. Azərbaycan emal sənayesinin 2022-ci ildə əsas alt sahələrində müvafiq kodlar üzrə istehsal edilən məhsulların sayı, vahid (müəllif tərəfindən [30] mənbənin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir).

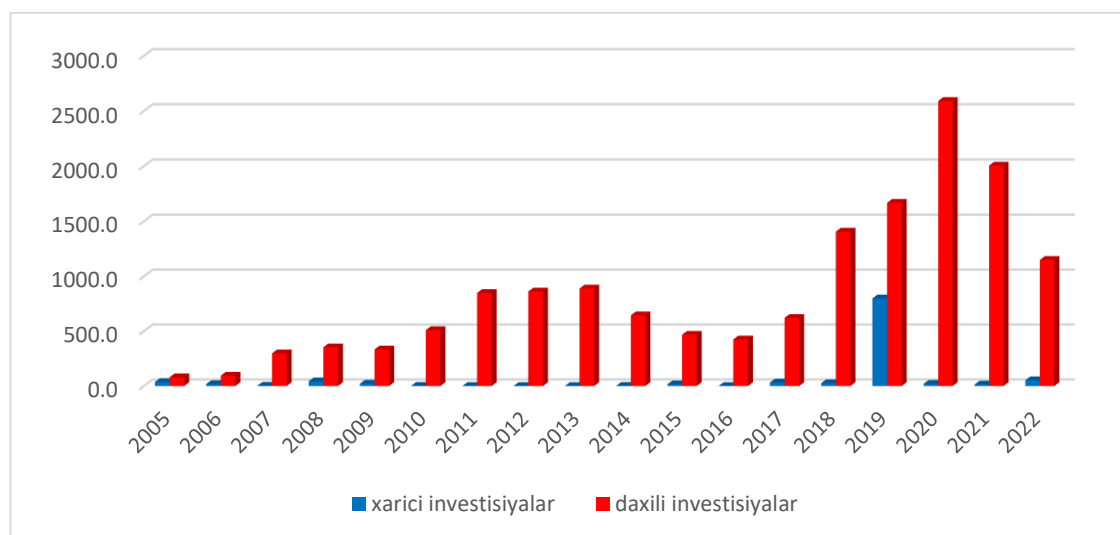
Sənayenin emal sektorunun strukturu 24 sahənin olması ilə səciyyələndirilir ki, bunlar arasında 8,1 faizlə qida məhsullarının istehsalı, ikinci yeri 6,8 faizlə neft məhsullarının istehsalı, üçüncü yerdə isə 3,1% təşkil edən kimya sənayesidir. Bu 3 dominant sektor Azərbaycan sənayesinin bütün emal sektorunun 20%-i təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi strukturda emal sənayesi sahələrinin əksəriyyəti bir faizdən çox olmayan payı tutur. Sahələr baxımından bu struktur emal sektorunun bir neçə sahəsinin digərləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli liderliyini nümayiş etdirir ki, bu da öz növbəsində bu sənaye sektorunun kifayət qədər inkişaf etmədiyini göstərir.

Şəkil 2.1.3. Sənayenin emal sektorunda sahələrin strukturu (Statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [7])

Belə ki, mədən çıxarma sənayesində, son illərdə daxili investisiyaların inkişafına baxmayaraq investisiyanın əsas mənbəyi xarici investisiyalardır. Ümumi investisiya dinamikasının yalnız 1%-ni xarici mənbələr, qalan 99%-ni (2022-ci il) isə daxili mənbələrdən investisiyalar təşkil edən sənayenin emal sektorunda fərqli mənzərə müşahidə olunur (Şəkil 2.1.7 və 2.1.8). Bu nisbət emal sənayesinə maliyyə axınını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır və onun investisiya cəlbediciliyinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, emal sənayesinə sərmayələrin və inkişafın mənbəyinin yalnız daxili investisiyalar olduğu da göz qabağındadır. Bu səbəbdən sənaye sahələrinin inkişafının təhlili, monitorinqi və planlaşdırılması zamanı bunu

nəzərə almaq zəruridir. Digər tərəfdən, investisiyaların sistemli təhlili problemlərdən birini üzə çıxarır: xarici investorlar investisiyaların strukturunun təhlilindən emal sənayesinin perspektivli və ya gəlirli olmadığını hesab edirlər. Yaxud bizim ölkəni ancaq xammal, neft və qaz mənbəyi kimi görürlər. Bu baxımdan Azərbaycanda emal sənayesi sahələrinin səmərəliliyinin sistemli təhlilinin aparılması məqsədəuyğun görünür.

Diagram 2.1.8. Azərbaycanın emal sənayesinə investisiyaların dinamikası, milyon manatla. (Azərbaycanın sənayesi statistik məcmuənin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir) [7].

Araşdırmalar göstərir ki, 2017-2022-ci illərdə ölkənin bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində bütün mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 2,1%, dövlət mülkiyyətindəki müəssisələrdə 46,9, xidmət sahələri üzrə 96%, qeyri-neft sektorunda 38,8%, daxili investisiyalar 62,6% artmış, xarici investisiyalar isə - 58,2% azalmışdır (Cədvəl 2.1.2).

Cədvəl 2.1.2

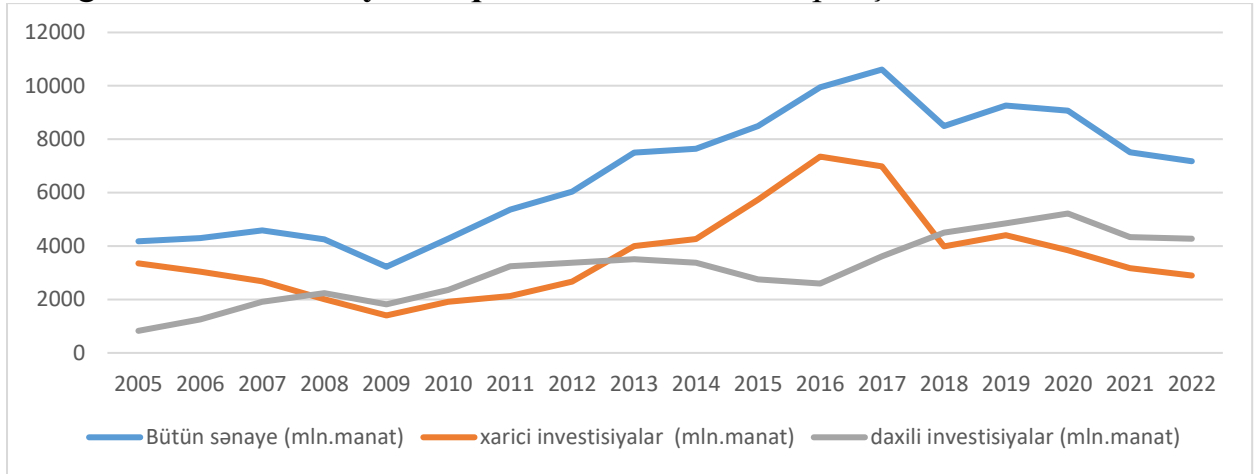
Azərbaycan Respublikasında bütün iqtisadiyyat sahələrində əsas kapitalla investisiyalar (mln. manatla)

No	Göstərici	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2017-2022-ci illərdə artım tempi, faizlə

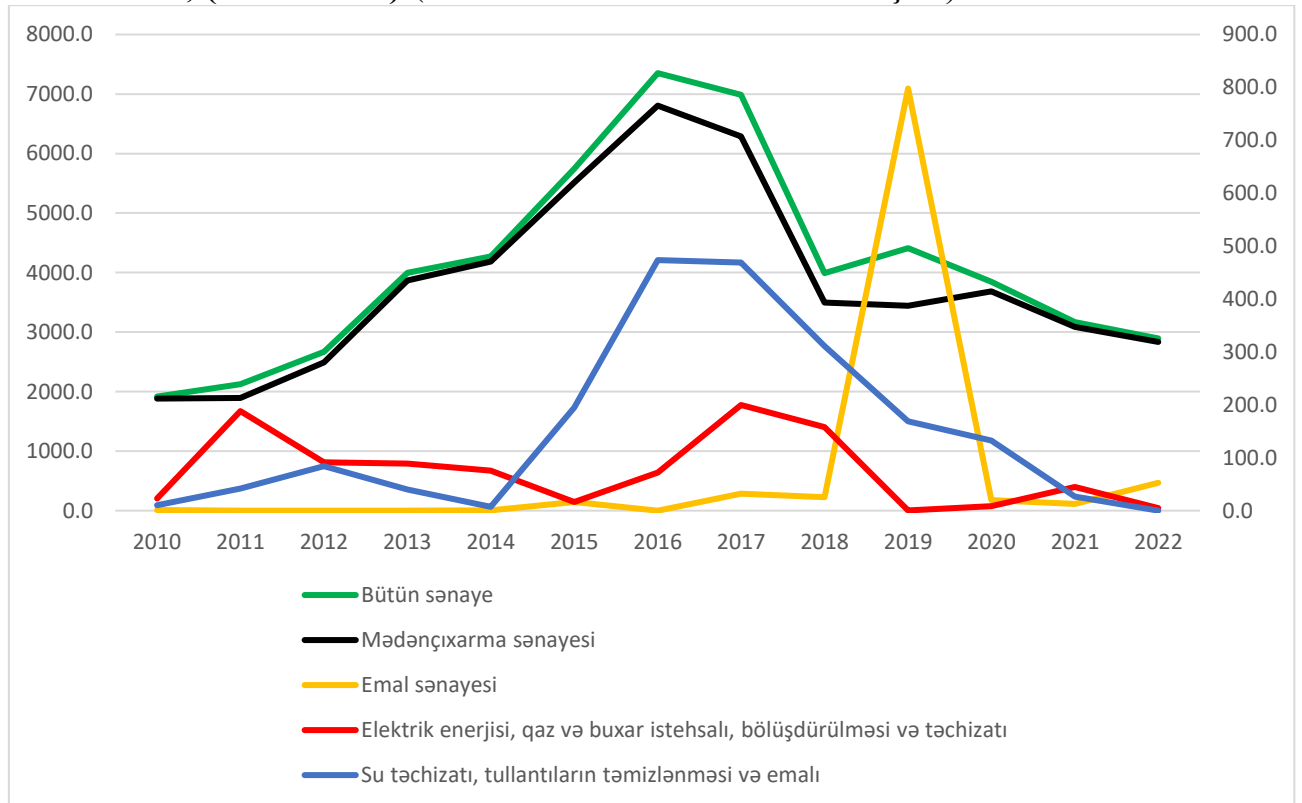
1	Bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla investisiyalar	1743 0,3	1724 4,8	1853 9,5	1722 6,1	16815, 5	1787 8,2	102,6
2	Dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisə və təşkilatlar üzrə əsas kapitalla investisiyalar	6374, 5	8432, 3	8810, 1	8531, 7	7681,2	9362, 2	146,9
3	Qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisə və təşkilatlar üzrə əsas kapitalla investisiyalar	1105 5,8	8812, 5	9728, 6	8694, 4	9134,3	8575, 9	77,1
4	Məhsul istehsalı obyektlərinin tikintisinə yönəldilmiş investisiyalar	1301 3,7	1158 4,0	1225 1,6	1136 5,6	10929, 1	1018 1,7	78,2
5	Xidmət sahələri üzrə obyektlərin tikintisinə yönəldilmiş investisiyalar	3456, 3	4261, 9	4961, 5	4461, 8	4933,1	6774, 4	196,0
6	Əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyalar	8665, 1	5370, 0	5672, 4	5155, 3	4253,6	3622, 3	41,8
7	Əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyalar	8765, 3	1187 4,8	1286 7,1	1207 0,0	12561, 8	1425 5,8	162,6
8	Neft sektoruna yönəldilmiş investisiyalar	8483, 9	5995, 2	5848, 9	5987, 6	5813,5	5464, 9	64,4
9	Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş əsas kapitalla investisiyalar	8946, 3	1124 9,7	1269 0,6	1123 8,5	11002, 0	1241 3,3	138,8
10	Əhalinin hər nəfərinə düşən investisiyanın həcmi (manat)	1790, 7	1734, 9	1849, 5	1706, 7	1670,9	1765, 4	98,6

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nin “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” və “Azərbaycanda tikinti” statistik məcmuələrin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır [6; 9].

Azərbaycan sənayesinə 2005-2023-cü illərdə yönəldilən daxili və xarici investisiyalar haqqında məlumatlar, eləcə də xarici kapitalın əsas sahələr üzrə məbləği 2.1.4 və 2.1.5 sayılı diaqramlarda öz əksini tapmışdır.

Diaqram 2.1.4. Azərbaycan sənayesinə daxili və xarici investisiyaların dinamikası, (mln.manat) (Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

Diaqram 2.1.5 Azərbaycan sənaye sahələrinə xarici kapitalın axını dinamikası (mln. manat).

Mənbə: Cədvəl Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuənin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [7, s. 70-72]

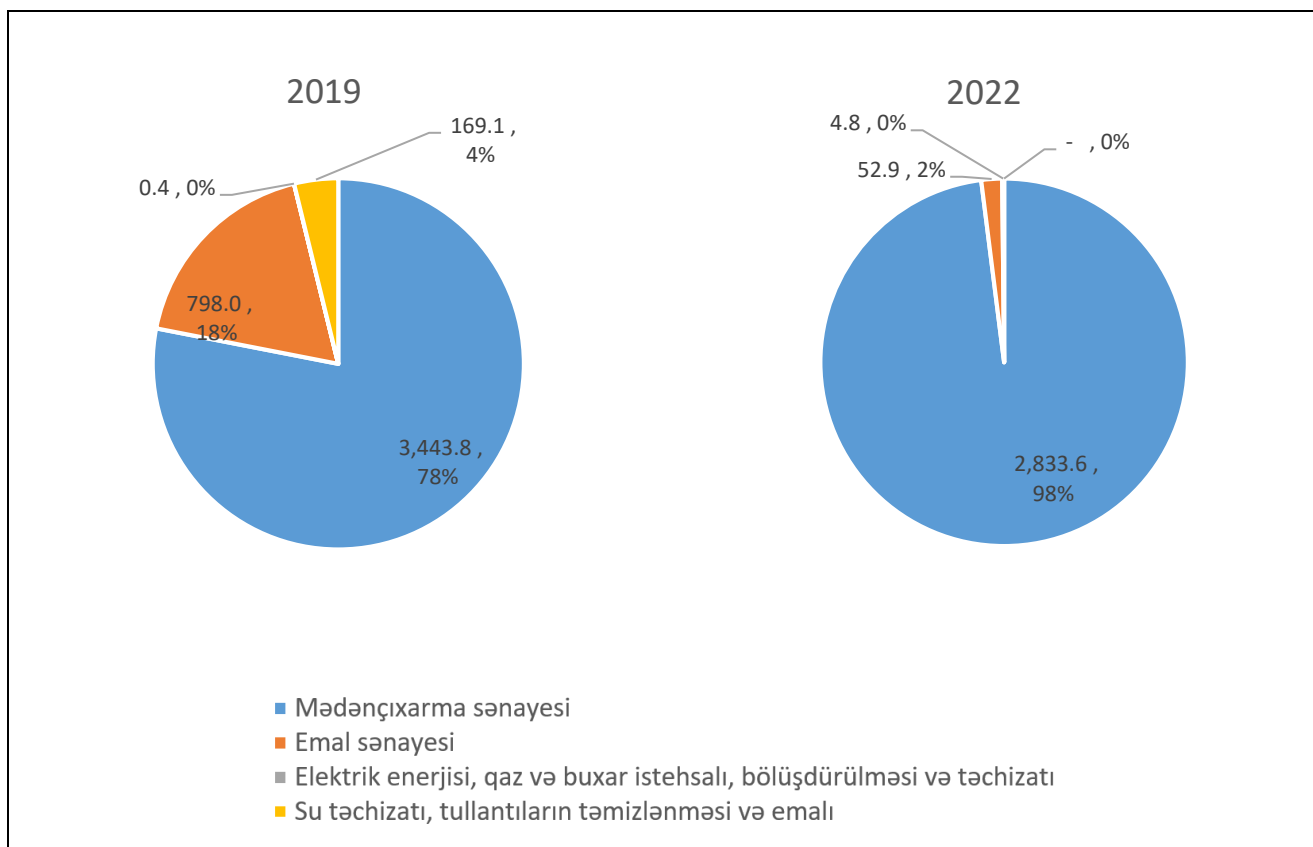
Hesablamalar göstərir ki, son illər ərzində Azərbaycanın sənaye sektoruna yönəldilən xarici investisiyala, emal sənayesindən başqa, digər əsas alt sahələrdə kəskin azalmaqdadır. (Cədvəl 2.1.3).

Cədvəl 2.1.3**Azərbaycan sənayesinin əsas alt sahələrinə yatırılmış xarici investisiyalar,
mln. manat**

№	Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ci illərdə artım tempi
1	Bütün sənayeyə yönəlmiş xarici investisiyalar (mln.manat)	3 993,1	4 411,3	3 845,6	3169,1	2891,3	72,4
2	Mədənçıxarma sənayesi	3 498,7	3 443,8	3 684,6	3085	2834	81,0
3	Emal sənayesi	25,6	798,0	19,9	13,0	52,9	2,1 dəfə
4	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	310,9	169,1	132,7	26,4	0,0	x
5	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	157,9	0,4	8,4	44,7	4,8	0,0

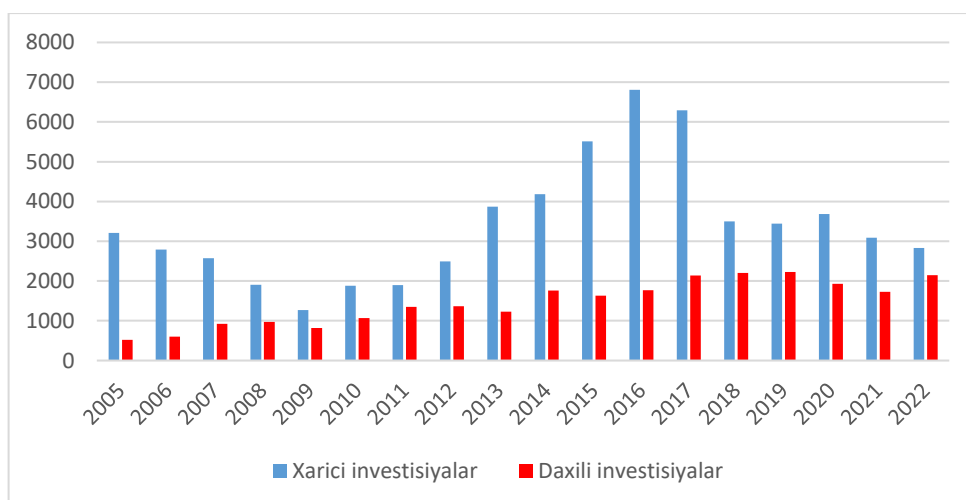
Mənbə: Cədvəl “Azərbaycanın sənayesi” statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır. [7, s. 70-72]

Həmin təyinatlı investisiyaların strukturuna nəzər yetirərkən aydın olur ki, əgər 2019-cu ildə xarici investisiyaların 78% mədən çıxarma və 18% emal sənayesi üçün xarakterik olmuşdursa, 2022-ci ildə həmin nisbət dəyişərək 98% və 1,8% təşkil etmişdir. (Diaqram 2.1.6). Deməli, növbəti illərdə emal sənayesinin innovasiya potensialını artırmaq üçün sahəyə məqsədli layihələr formasında birbaşa xarici investisiya yatırımı prioritet olmalıdır.

Diqram 2.1.6. 2019 və 2022-cü il üzrə Azərbaycanın sənaye sahələrinə yatırılmış xarici investisiyaların strukturu, mln.manat. Mənbə: “Azərbaycanın sənayesi” statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır. [7, s. 70-72]

Bütün bu faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında emal və hasilat sənayesinə xarici və daxili investisiyaların dinamikası arasında nisbət əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Diagram 2.1.7. Azərbaycanın mədəncixarma sənayesinə investisiyaların dinamikası, milyon manatla. Mənbə: “Azərbaycanın sənayesi” statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır. [7]

Tərəfimizdən aparılan hesablamalar göstərir ki, təhlilin əhatə etdiyi 2018-2022-ci illərdə emal sənayesinə yönəldilən daxili investisiyaların məbləği 18,3%, o cümlədən toxuculuq sənayesində 45,7%, ağac emalında 29,8%, rezin və plastik kütlə istehsalında 24,1%, metallurgiyada 58,1%, tikinti materialları istehsalında 55,7%, mebel istehsalında 15,1%, maşın və avadanlıqların quraşdırılmasında 80,1%, su təchizatında 40,1%, kağız və karton istehsalında 79,2%, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı üzrə 73,7% azalmışdır. Eyni zamanda qida, içki, geyim, neft məhsulları, maşın və avadanlıqlar, elektrik enerjisi istehsal sahələrində daxili investisiyaların məbləği xeyli dərəcədə yüksəlmişdir (cədvəl 2.1.4).

Aparılan tədqiqatın məntiqi nəticəsi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, neft sektoru Azərbaycan Respublikasında ənənəvi olaraq investisiyaların cəlb edilməsinin əsas obyektlərindən biri və eyni zamanda ölkənin vizit kartı olmasına baxmayaraq, son on ildə emal sənayesinin xüsusi yer tutduğu qeyri-neft sektorunda bilavasitə investisiya cəlb ediciliyinin artırılması imkanlarına daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu siyasətin məqsədi neft və qeyri-neft sektorları arasında fərqi azaldılması və iqtisadiyyatın geridə qalmış, lakin eyni zamanda perspektivli sahələrinin əsas fondlarının müasirləşdirilməsidir. Bu strategiyanın praktiki həyata

Cədvəl 2.1.4

Azərbaycanda emal sənayesinin alt sahələrinə yönəlmiş daxili investisiyaların dinamikası, milyon manat

№	Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2018-2022-ci illərdə artım tempi, faizlə
1	Mədən çıxarma sənayesi	2203,6	2226,7	1929,2	1732,1	2150,3	97,6
2	Emal sənayesi	1406,3	1668,4	2590,6	2005,0	1149,3	81,7
3	Qida məhsullarının	180,1	127,4	206,3	197,8	206,5	114,7

	istehsalı						
4	İçki məhsullarının istehsalı	39,3	21,3	39,4	39,1	41,7	106,1
5	Tütün məmulatlarının istehsalı	60,7	35,1	4,3	2,2	1,1	1,8
6	Toxuculuq sənayesi	42,9	88,3	15,4	25,3	23,3	54,3
7	Geyim istehsalı	23,7	20,0	26,5	26,9	25,5	107,6
8	Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	1,9	0,7	-	0,2	0,5	26,3
9	Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	27,2	17,1	18,6	23,3	19,1	70,2
10	Kağız və karton istehsalı	4,8	0,0	-	0,4	1,0	20,8
11	Poliqrafiya fəaliyyəti	0,0	1,1	1,1	1,5	1,3	x
12	Neft məhsullarının istehsalı	322,6	208,5	463,9	1081,8	557,1	172,7
13	Kimya sənayesi	230,6	172,3	1427,9	274,7	93,7	40,6
14	Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0,0	0,0	1,8	0,3	-	x
15	Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	36,9	652,1	33,8	39,0	28,0	75,9
16	Tikinti materiallarının istehsalı	138,3	100,4	119,3	179,4	61,2	44,3
17	Metallurgiya sənayesi	4,3	16,1	1,8	0,7	1,8	41,9
18	Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	83,1	44,6	55,2	3,3	8,3	9,9
19	Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	0,6	0,3	0,7	0,5	-	x
20	Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	45,9	44,4	16,9	5,3	2,6	5,7
21	Maşın və avadanlıqların istehsalı	0,3	8,1	0,9	6,6	0,8	2,7 dəfə
22	Avtomobil və qoşquların istehsalı	17,9	34,5	-	7,0	0,0	x
23	Mebellərin istehsalı	71,4	54,5	53,2	67,1	60,6	84,9
24	Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	73,3	21,2	14,9	19,6	14,6	19,9
25	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	445,0	489,6	478,2	438,2	685,0	153,9
26	Su təchizatı, tullantıların	449,2	462,0	221,7	162,9	269,3	59,9

təmizlənməsi və emalı							
-----------------------	--	--	--	--	--	--	--

Mənbə: Cədvəl “Azərbaycanın sənayesi” statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır. [7, s. 70-72]

keçirilməsinin təzahürü elmi-texniki tərəqqinin ən yaxşı həlləri əsasında yaradılmış yeni istehsal müəssisələrinin, o cümlədən Sumqayıt və Mingəçevir Texnoparkının, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı zavodlarının, Qazaxda sement, digər regionlarda tikinti materialları istehsalı zavodlarının, Gəncədəki Alüminium və Polad İstehsalı Komplekslərinin, yeni sənaye parklarının və məhəllələrinin yaradılmasında özünü göstərir. Bunlarla yanaşı işğaldan azad edilən ərazilərimizdə, Ağdamda, Cəbrayıl da müasir sənaye parklarının, Zəngilanda aqrar-emal sənayesini özündə ehtiva edən müasir Aqroparkın yaradılması da qeyri-neft sektorunun inkişafına öz töhfələrini verirlər. Belə uğurlu iqtisadi-siyasət növbəti illərdə də davam etdiriləcəkdir. Təsadüfi deyil ki, 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında ölkəyə yüksək texnologiya və bilik gətirən birbaşa xarici investisiyaların axınının gücləndirilməsi hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Buna nail olmaq üçün isə - müvafiq təşviq mexanizmlərinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi zərurəti qaçılmazdır.

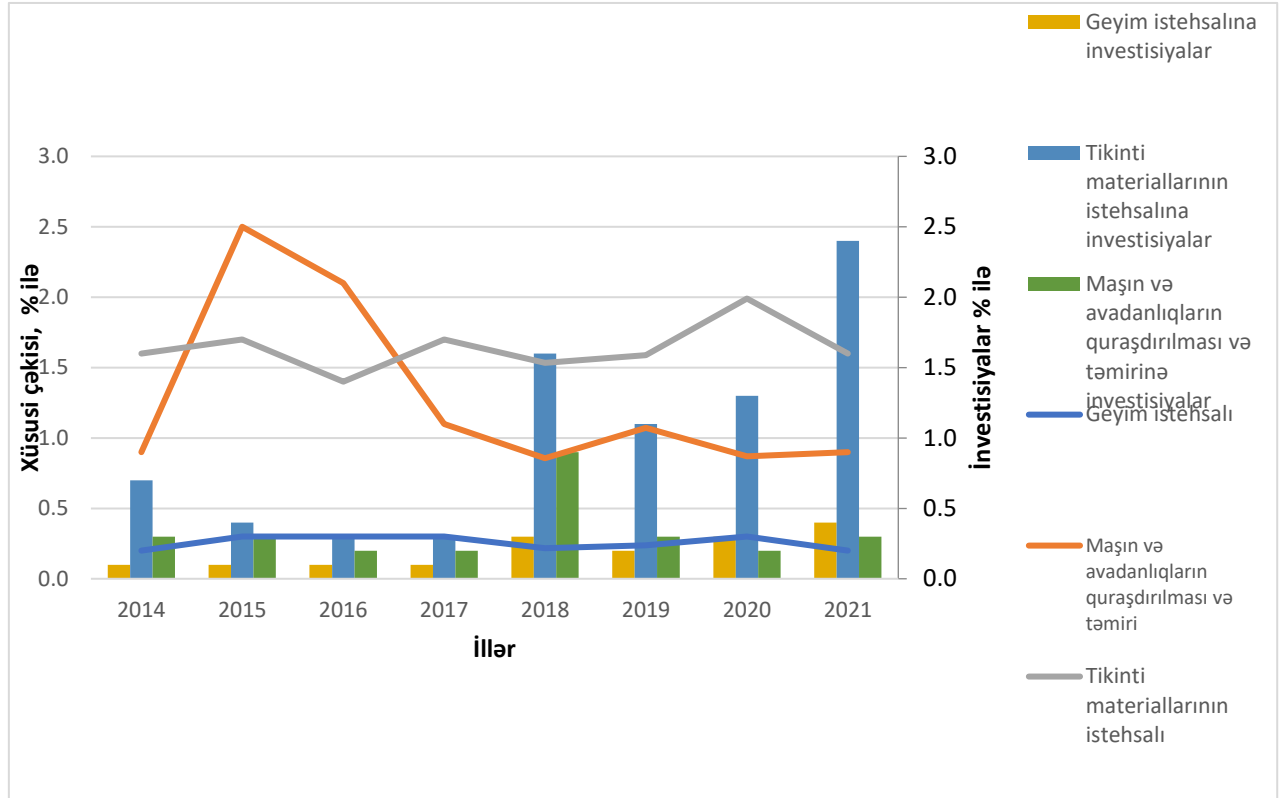
2.2. Emal sənayesinə yatırılan investisiyalardan istifadənin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda emal sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin daha ətraflı təhlili üçün, onları 2005-ci ildən 2022-ci ilə qədər qruplara bölməklə xarakterizə etmək lazımdır. Təhlil nəticəsində emal sahələri aşağıdakı qruplara bölünür:

1. xüsusi çəkisi dəyişməmişlər;
2. xüsusi çəkisi azalmışlar;
3. xüsusi çəkisi artmışlar;
4. xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışlar.

Bu sənaye qruplarını onlara qoyulan investisiyaların müvafiq dinamikası ilə paralel olaraq nəzərdən keçirək.

Əvvəla, qeyd edək ki, 18 il ərzində bu sahələrin xüsusi çəkisinin dəyişməsinə baxmayaraq, hər bir sahənin illər üzrə tendensiyasını nəzərə alsaq, o zaman bu illər ərzində xüsusi çəkinin qeyri-sabitliyi dərhal gözə çarpır. Elə bir

Diaqram 2.2.1. İntegrasiya dinamikası dəyişməmiş emal sənayesi və onun xüsusi çəkisi, faiz ilə (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir) [6; 7].

sənaye yoxdur ki, onun xüsusi çəkisi bir neçə il ardıcıl olaraq sabit olsun. Belə ki, son illərdə xüsusi çəkisi dəyişməmiş emal sahələrinə aşağıdakıları aid etmək olar: Geyim istehsalı 0,2 səviyyəsində, tikinti materiallarının istehsalı 1,5 səviyyəsində və maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri 2015-ci ildə yüksək sıçrayış qeyd edilməklə 0,9 səviyyəsində qərarlaşmışdır (diaqram 2.2.1). İqtisadiyyatın bu sektorlarına investisiya axımını təhlil edərkən, sabit xüsusi çəki indeksinə baxmayaraq başqa sahələrlə müqayisədə investisiya qoyuluşunun yüksək faizini nümayiş etdirən, daha yüksək göstəricilərə malik olan emal sənayesinin digər sektorları ilə müqayisədə cəlbediciliyi ilə fərqlənən tikinti materiallarının istehsalı sektorunu qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, geyim istehsalı və maşın və avadanlıqların quraşdırılması və

təmiri kimi sektorlarda investisiyaların cəlb edilməsi yüksək faizə malik olmadığı üçün, bu da həmin sahələrin xüsusi çəkisinin sabit göstəricilərinə uyğundur.

Sənayenin hansısa sahəsinin investisiya cəlbediciliyini inkişaf etdirmək üçün, ilk növbədə, onun xüsusiyyətlərini, tarixini və lazımı maliyyə resurslarını cəlb etmək imkanlarını və bu sahənin məhsulunun istehsal nəticələrinin emal sənayesinin inkişafı göstəricilərindən asılılığını müəyyən etmək lazımdır. Sənaye sahələrinin inkişafının investisiyadan asılılığını müəyyən etmək üçün korrelyasiya təhlilindən istifadə edək.

Təhlilləri sadələşdirmək üçün təqdim olunan emal sektorunun xüsusi çəkisi dəyişməmiş (e, n, s) sahələrinin təyinatlarını və onlara müvafiq investisiyaları (ie, in, is) Cədvəl 2.2.1-də şərti işarələrlə müəyyən edək.

Cədvəl 2.2.1.

8 il ərzində xüsusi çəkisi dəyişməmiş emal sahələrinin şərti işarələri

Nö	Sahənin kodu	Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat
1	e	Geyim istehsalı
2	n	Tikinti materiallarının istehsalı
3	s	Maşın və avadanlıqların istehsalı
	İnvestisiya sahəsinin kodu	Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat
4	ie	Geyim istehsalına investisiyaları
5	in	Tikinti materiallarının istehsalına investisiyaları
6	is	Maşın və avadanlıqların istehsalına investisiyaları
7	t	Vaxt, il

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Sənaye məhsuldarlığı ilə investisiya arasındakı xətti korrelyasiyanın sıxlığını qiymətləndirmək üçün aşkar edilmiş korrelyasiya əmsallarını xarakterizə edən Çeddok şkalasından istifadə edəcəyik.

Cədvəl 2.2.2.

Çeddok Şkalası

Göstəricilər diapazonu	Y xətti korrelyasiya asılılığının X növündən asılılığı
------------------------	--

0-0,1	Yox dərəcəsidir
0,1-0,3	Zəyif
0,3-0,5	Mülayim
0,5-0,7	Görünən
0,7-0,9	Güclü
0,9-0,99	Çox güclü
0,99-1	Praktiki funksional

Mənbə:

Qeyd etmək lazımdır ki, korrelyasiya əmsalı $r > 0$ olarsa, bu halda korrelyasiya əlaqəsi birbaşa olur, yəni sənaye sahəsinə yönəldilən vəsaitlərin artması ilə mütləq şəkildə sənayenin xüsusi çəkisi artır, yəni bu sahənin manatla istehsalı artır. Digər tərəfdən əgər $r < 0$ olarsa bu zaman korrelyasiya tərsdir, yəni artan maliyyə ilə sahənin istehsalı azalır. Qeyd etdiyimiz faktor sənayenin inkişafına bu bölmədə nəzərə alınmayan digər amillərin daha çox təsir etdiyini göstərə bilər. Məqsədimiz investisiya ilə sənaye sahələrinin inkişafı arasında əlaqəni müəyyən etmək, eləcə də hansı sahənin maliyyə investisiyalarından asılı olduğunu, hansının asılı olmadığını öyrənməkdir.

Gretl proqramında aparılmış korrelyasiya təhlili nəticəsində korrelyasiya əmsalları alınmış və sonra statistik əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, iqtisadi göstəricilər gecikmə kimi bir xüsusiyyət ilə xarakterizə olunur, yəni investisiyaların və emissiyanın təsiri dərhal deyil, gecikmə ilə, bir müddət sonra görünə bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən sənaye sahəsinin məhsulunun illər üzrə korrelyasiyası olan avtokorrelyasiyanı təhlil edək. Bir sahənin məhsulu əvvəlki ildən necə asılıdır və ya 3 il əvvəlki məhsul bu ilki məhsula necə təsir edir.

Cədvəl 2.2.3.

Emal sənayesi sahələrinin inkişafının nəticələrinin göstəricilərindən emal sənayesi məhsullarının xətti asılılığı

Laq dəyişənlər	(E) Geyim istehsalı	(N) Tikinti materiallarının istehsalı	(S) Maşın və avadanlıqların istehsalı
1	0,9231***	0,8593***	0,5341
2	0,9323***	0,7648***	0,0908
3	0,9293***	0,7746***	0,0156
4	0,9207***	0,8769***	0,0980

5	0,8815***	0,7949***	0,0461
6	0,8739***	0,7345***	0,4029

Mənbə: müəllifin hesablamaları

Gəlin fərziyyələr irəli sürək.

H0: Korrelyasiya əmsalları = 0,

H1: Korrelyasiya əmsalları = 0 deyil

İstehsalın korrelyasiya əmsalları, 2011-2022-ci illər üçün müşahidələr, 5% əhəmiyyətlik səviyyəsində (kritik dəyərlər (ikitərəfli) 1.8333-ə (n = 11) bərabərdir) Cədvəl 2.2.3-də təqdim olunur. Müşahidə olunan göstəricilər Əlavə 3-də təqdim olunur. Əgər studentin müşahidə olunan statistikasını kritik göstəricilərdən böyükdürsə, onda korrelyasiya əmsallarımız statistik əhəmiyyətlidir və biz sıfır H0 fərziyyəsini qəbul etməyə bilərik. “e” və “n” üçün korrelyasiya əmsalları statistik əhəmiyyətlidir (müşahidə edilmiş studentin statistikasını kritik göstəricidən yüksəkdir), sıfır fərziyyə rədd edilir, çünki onlar statistik əhəmiyyət kəsb etmir. Şərhlə yalnız əhəmiyyətli korrelyasiya əmsalları məruz qala bilər.

Cədvəl 2.2.3-ə uyğun olaraq, geyim istehsalı və tikinti materiallarının istehsalı sənayelərinin inkişafı əvvəlki dövrlərdə bu sahələrin inkişafından çox asılıdır. Eyni zamanda maşın və avadanlıqların istehsalı sənayesinin məhsul istehsalı əvvəlki dövrlərdə bu sənayenin necə işləməsindən və inkişaf etməsindən asılı deyil.

İndi isə investisiyalardan korrelyasiya asılılığını müəyyən edək. Investisiyaların təsiri də dərhal görünmədiyi üçün, emal məhsullarının istehsalının cari və əvvəlki investisiya göstəricilərindən asılılığını nəzərdən keçirək. Bir ildən 6 ilə qədər olan laq dəyişənlərini daxil edək.

Cədvəl 2.2.4.

Emal sənayesinin geyim istehsalı, yikinti materiallarının istehsalı, maşın və avadanlıqların istehsalı sahələrinin cari və əvvəlki dövrlərdə bu sahələrə qoyulan investisiyalardan asılılığı

Laq dəyişənlər	e Geyim istehsalı	N Tikinti materiallarının istehsalı	S Maşın və avadanlıqların istehsalı
0	0,8159***	0,5365***	0,0029

1	0,5501***	-0,1618	-0,2237
2	0,6090***	-0,1873	0,0426
3	0,6933***	-0,1099	-0,3764
4	0,5109	-0,2334	-0,0509
5	0,3021	-0,1942	0,5878
6	0,3513	0,1108	0,7912

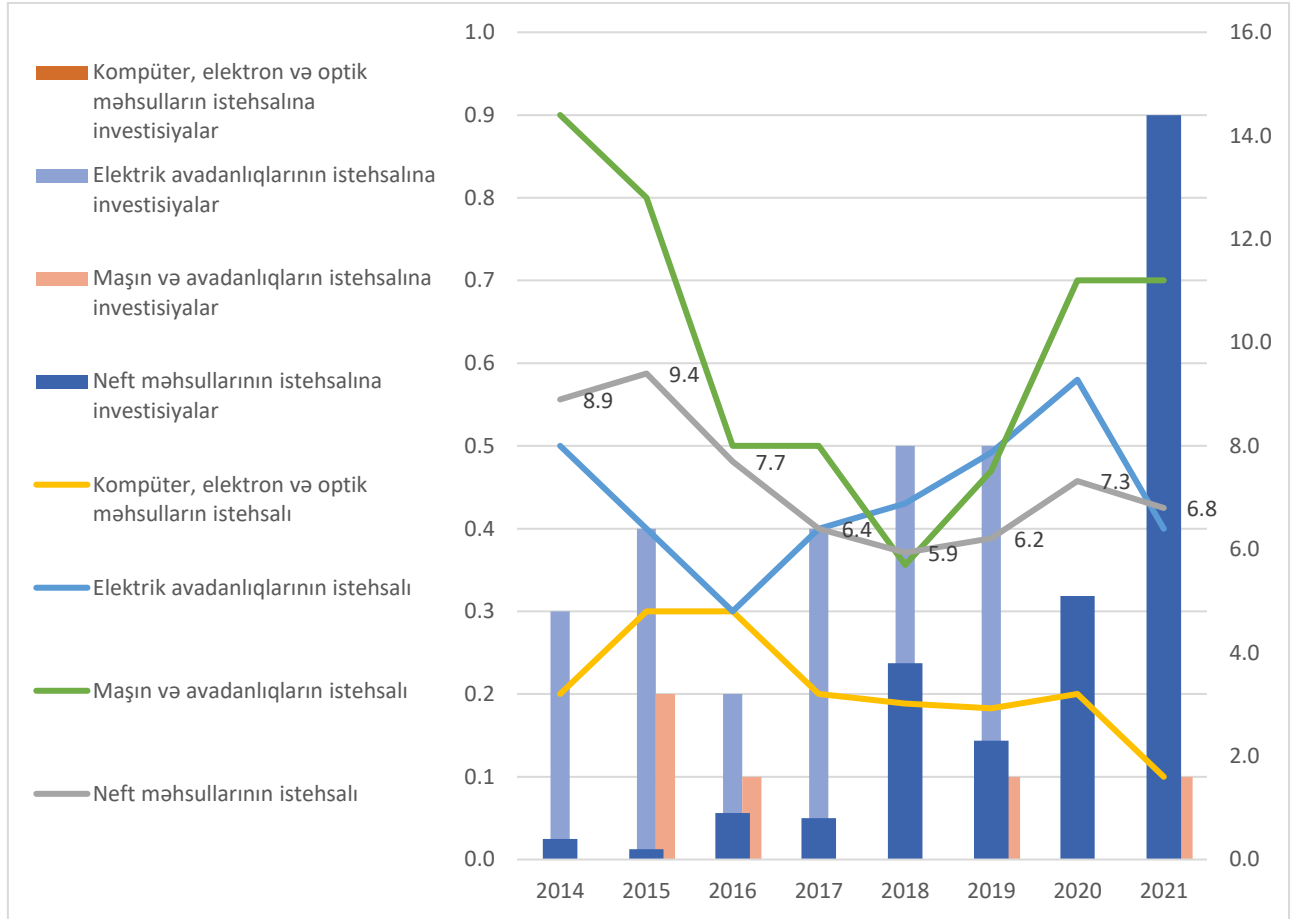
Mənbə: müəllifin Gretl programında hesablamaları

Cədvəl 2.2.4-də təqdim olunan məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, geyim istehsalı kimi emal sektorunda cari ildə qoyulan investisiyalar və 3 illik laqla qoyulmuş investisiyalar arasında güclü birbaşa korrelyasiya mövcuddur. Yəni cari investisiya sənayenin inkişafına ən güclü təsirini 3 ildən sonra göstərəcək. Geyim istehsalı sənayesinin inkişafı ilə investisiyalar arasında nəzərəcarpacaq əlaqənin olması 1 və 2 ildən sonra görünməyə başlayır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, cari ildə qoyulmuş investisiyalara baxmayaraq, bu sənaye daimi investisiyalar tələb edir və yalnız bu halda müsbət effekt əldə olunacaq. Tikinti materiallarının istehsalı sənayesində əvvəlki illərlə müqayisədə heç bir müsbət laq müşahidə olunmur və gəlir effekti cari ildə qoyulan investisiyadan asılı olan tamamilə fərqli vəziyyət müşahidə olunur. Bu sahə kifayət qədər sürətli iqtisadi effekt verən qısamüddətli investisiya layihələri üçün cəlbedicidir. Maşın və avadanlıqların istehsalında əvvəlki illər üçün istehsal və investisiyaların korrelyasiya xətti asılılığı aşkar edilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, korrelyasiya xətti asılılığı yoxdursa, qeyri-xətti asılılığın olması mümkündür.

Azərbaycanda emal sənayesinin ikinci qrup sahələrini nəzərdən keçirək. Xüsusi çəkisi 8 il ərzində azalmış emal sənayesi sahələrində istehsalı ¼ dəfə azalmış neft məhsullarının istehsalı sahəsini aid etmək olar. Eyni zamanda kompüter, avadanlıq və elektron optik məhsulları, elektrik avadanlıqları və maşın və avadanlıqlar istehsalının təqribən, 50 % azalmasına baxmayaraq, onların aşağı səviyyəli xüsusi çəkisinin olduğu da qeyd edilməlidir (Diaqram 2.2.2). Xüsusi çəkisi azalmasına baxmayaraq, elektrik avadanlıqlarının istehsalı və neft məhsullarının istehsalı sahələri, yüksək səviyyədə investisiya qoyuluşu ilə seçilir. Əvvəlki il ilə

müqayisədə xüsusi çəkisi azalması nəzərə alınmaqla, neft məhsullarının istehsalına qoyulan investisiyaların bir neçə dəfə kəskin artdığını da qeyd etmək lazımdır.

Bu sənaye qrupunun investisiyaları da sabit deyil və ildən-ilə dəyişir.

Diagram 2.2.2. 8 il ərzində xüsusi çəkisi azalan emal sənayesi və investisiya dinamikası faiz ilə. Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Təhlili sadələşdirmək üçün Cədvəl 2.2.5-də təqdim edilmiş xüsusi çəkisi azalmış emal sektoru (neft, comp, elk, avtomobil) və onlara müvafiq investisiyalar (ioil, icomp, ielk, icar) üçün göstəriciləri müəyyən edək.

Cədvəl 2.2.5

Xüsusi çəkisi azalmış emal sənayesi sahələrinin göstəriciləri

İnvestisiyalar	Qısa anlayışlar	Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat
----------------	-----------------	--

1	oil	Neft məhsullarının istehsalına
2	comp	Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalına
3	elk	Elektrik avadanlıqlarının istehsalına
4	car	Maşın və avadanlıqların istehsalına
		Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat
5	ioil	Neft məhsullarının istehsalına investisiyalar
6	icomp	Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalına investisiyalar
7	ielk	Elektrik avadanlıqlarının istehsalına investisiyalar
8	icar	Maşın və avadanlıqların istehsalına investisiyalar

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.2.6

Cari və əvvəlki dövrlərdə emal sənayesi sahələrinin istehsalının bu sahələrə qoyulan investisiyalardan asılılığı

İnvestisiyalar	Laq dəyişənlər	oil	comp	Elk	car
i	0	0,8863***	-0,4154	-0,0751	0,1526
i	1	0,8030***	-0,1978	-0,1878	-0,1648
i	2	0,4084	-0,3288	-0,1824	-0,1151
i	3	0,7696***	0,3622	0,4358	-0,3657
I	4	-0,1477	-0,4440	0,4129	-0,1416
i	5	0,0366	-0,1844	0,1163	0,4832

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Əlavə 2-yə uyğun olaraq aşkar edilmiş korrelyasiya əmsalları yalnız neft indeksi üçün 5% əhəmiyyətlik səviyyəsindədir. Bu, neft məhsullarının hasilatı ilə sözügedən sənayeyə qoyulan cari investisiya arasında güclü xətti korrelyasiyanın mövcudluğunu, həmçinin cari məhsul və investisiya arasında 1 və 3 laqla çox güclü sıx birbaşa xətti əlaqənin olduğunu göstərir.

Digər korrelyasiya əmsalları statistik əhəmiyyətli deyillər. Bu da, tədqiq olunan sektorlarda istehsal və investisiya arasında xətti əlaqənin olmadığını göstərir.

Korrelyasiya təhlilinə əsasən, ən kiçik kvadratlar metodundan istifadə etməklə aşağıdakı reqressiya modelləri 1 və 2 qurulmuşdur:

Model 1

$$\hat{oil} = 867 + 323*ioil\_3 + 0,578*oil\_1$$

(276)   (46,6)   (0,118)

T=14, R-kvadrat=0,68

(əmsalın standart səhvləri mötərizə içərisində göstərilmişdir)

Model 1-in şərh. Model 1-ə əsasən, əvvəlki ildə investisiyanın 1 milyon manat artması cari ildə neft məhsullarının istehsalının müvafiq olaraq təxminən 0,6 milyon manat artmasına səbəb olur. Cari ildə investisiyaların 1 milyon manat artması neft məhsulları istehsalının 3 il ərzində 323 milyon manat artmasına, yəni bir ildə neft məhsullarının istehsalına investisiyanın qaytarılmasına gətirib çıxarır (laq 1 bərabərdir) 0,6 milyon manat mənfəət gətirəcək və üç il ərzində bu investisiyalar 323 milyon manata bərabər gəlir verəcək. 1 və 3 laqlı investisiyalarla bu sənayeyə müşahidə edilən investisiyaları 68% təsvir edir, bunu determinasiya əmsalı (R^2) sübut edir, yəni neft sənayesi məhsulunun təxminən 70% bir və üç illik investisiya laqı ilə xarakterizə olunur. Qalan 30% (açıqlanmayan dispersiya) bu tədqiqatda nəzərə alınmayan digər göstəricilərlə izah edilə bilər. Cədvəl 2.2.7-yə əsasən, model 1-in bütün ekonometrik xarakteristikası adekvatdır və dəyişənlər üçün bütün əmsallar statistik əhəmiyyətlidir və bu model bu sənayenin planlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi zamanı neft məhsulları istehsalının monitorinqi və proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilə bilər.

Cədvəl 2.2.7.

Model 1-in ekonometrik xüsusiyyətləri

Model 1: ƏKKM, 2008-2021-ci illərin müşahidəsi istifadə edilmişdir (T = 14)

Asılı dəyişən: oil

Standart Səhvlər NAS, pəncərəni 1 (Bartlett Nüvəsi (Bartlett))

	<i>coefficient</i>	<i>std. error</i>	<i>t-ratio</i>	<i>p-value</i>	
const	866,520	275,818	3,142	0,0094	***
ioil_3	323,072	46,5727	6,937	<0,0001	***

oil_1   0,578098   0,118449   4,881   0,0005   ***

Mean dependent var	2589,350	S.D. dependent var	431,4197
Sum squared resid	776330,2	S.E. of regression	265,6604
R-squared	0,679149	Adjusted R-squared	0,620813
F (2, 11)	78,35360	<i>p-value</i> (F)	3,11e-07
Log. etibarlılıq	-96,32807	Krit. Akaike	198,6561
Krit. Schwartz	200,5733	Krit. Xına-Quinna	198,4787
		h-Darbin stat	-0,011671

Mean dependent var 422.5556 S.D. dependent var 179.9887

Sum squared resid 0.000000 S.E. of regression 0.000000

R-squared 1.000000 Adjusted R-squared 1.000000

F (1, 94) 1.89e+31 P-value (F) 0.000

İnflyasiya amillərinin metodu

Minimum mümkün qiymət = 1.0

Qiymətlər > 10.0 multikollinearlığı göstərə bilər

ioil_3 1,030

oil_1 1.030

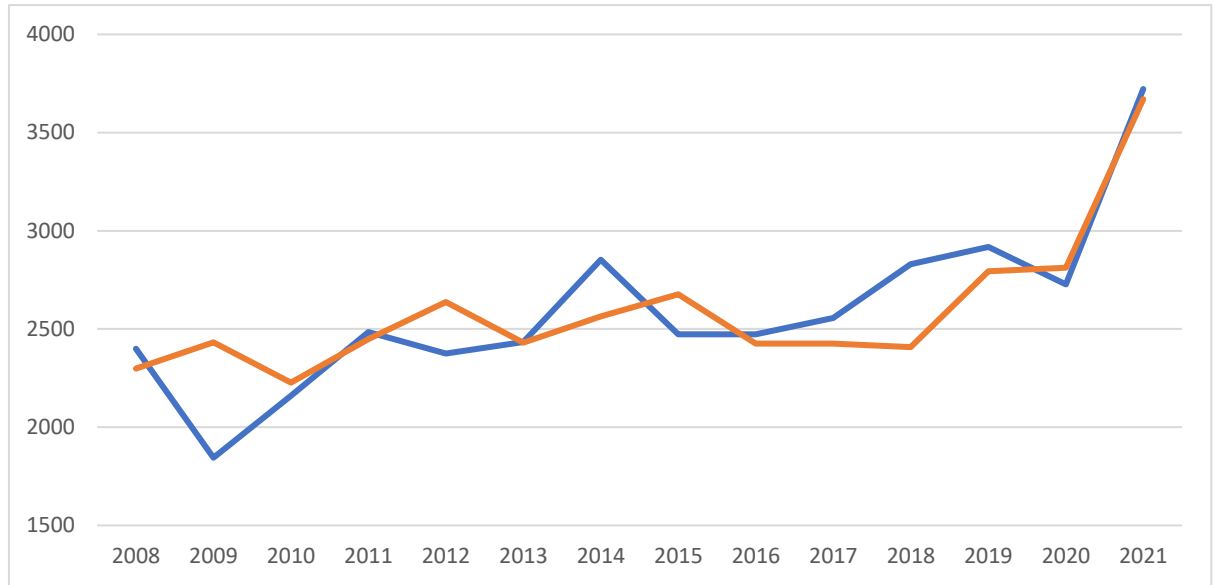
Heteroskedastiklik üçün Vayt (White) testi -

Sıfır fərziyyəsi: heteroskedastiklik yoxdur

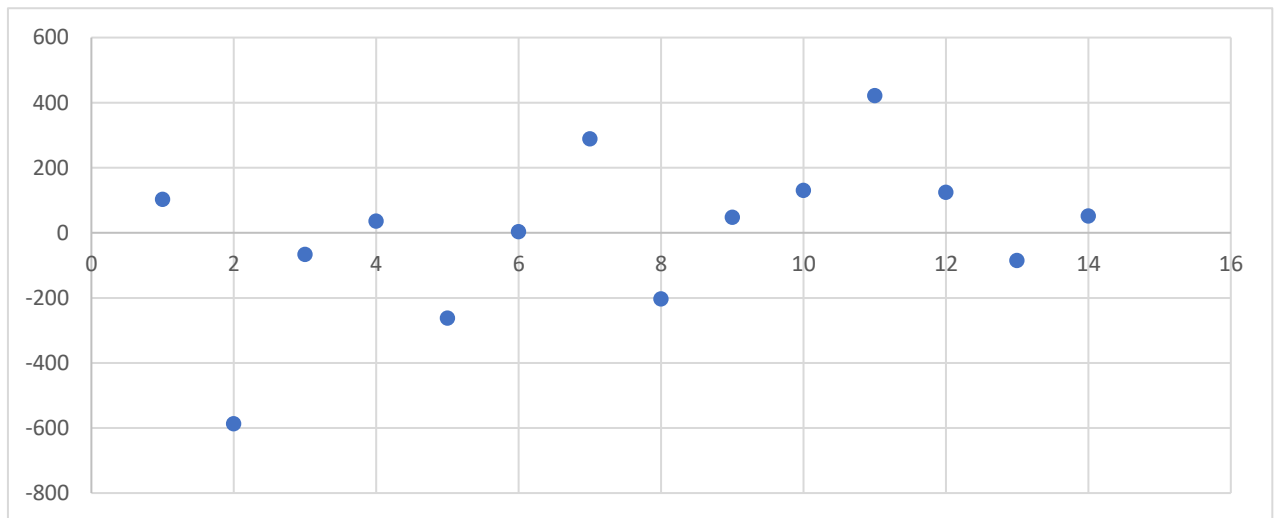
Test statistikas: LM = 2.67393

p-value = P (Chi-kvadrat (5) > 2,67393) = 0,750103

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Diagram 2.2.3. Neft email sənayesi məhsullarının 1-ci modelinin faktiki və hesablanmış qiymətlərinin dinamikası (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Diagram 2.2.4. Model 1-in qalıqlarının qrafiki (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Model 2

$$\hat{oil} = -1,23e+05 + 251*ioil\_3 + 62,2*t$$

(2,47e+04)   (26,9)   (12,3)

T = 14, R-kvadrat = 0,84

(mötərizədə standart səhvlər göstərilib)

Model 2-nin şərh. Neft emalı məhsullarının emalı sektorunda üç illik laq ilə investisiyalar neft emalı sahəsinin 84% ($R^2=84\%$) inkişafını izah edir. Digər laqlar və illərdəki investisiyalar nəzərə alınmadan üç il ərzində bu sahəyə investisiyanın 1 milyon manat artması sahənin 251 milyon manat artmasına səbəb olur. Yəni, investisiyaların 1 milyon manat artması üç il ərzində neft məhsullarının istehsalının 251 milyon manat artmasına gətirib çıxarır. Dəyişənlər üçün bütün xarakteristikalar və əmsallar adekvatdır, məlumatların bütün ekonometrik xarakteristikaları Əlavə 3-də verilmişdir. Bu model həm də qısamüddətli maliyyə planı üçün, həm də qısamüddətli planlaşdırma üçün istifadə oluna bilər. Bu modeli ən yaxşı üç laqla olan investisiyalar izah edir.

Model 1 və 2-ni müqayisə etsək, aydın olar ki, 2-ci model neft emalı sənayesinin inkişafını 17% daha yaxşı izah edir. Modelə daxil edilmiş trend, sahənin inkişafını bir il ərzində gəliri gözlənilən investisiyadan daha yaxşı izah edir. Bu da öz növbəsində, uzunmüddətli planlaşdırmanın və investisiyanın qısa müddətlidən daha vacib olduğunu göstərir. Bu halda hansı modeldən istifadə edilməsi məqsədlərdən və sənaye sahəsinin inkişafı üçün həyata keçirilən strategiyadan asılıdır.

Cədvəl 2.2.8.

Model 2-nin ekonometrik xüsusiyyətləri

Model 2: ƏKKM, 2008-2021-ci illərin müşahidəsi istifadə edilmişdir ($T = 14$)

Asılı dəyişən: oil

Standart səhvlər HAC, 1-ci pəncərənin eni (Bartlett Nüvəsi (Bartlett))

	<i>Əmsal</i>	<i>Stat. səhv</i>	<i>t-statistika</i>	<i>P-qiyət</i>	
const	-122864	24677,5	-4,979	0,0004	***
ioil_3	251,091	26,8602	9,348	<0,0001	***
t	62,1624	12,2526	5,073	0,0004	***
Mean dependent var	2589,350	S.D. dependent var	431,4197		
Sum squared resid	389871,9	S.E. of regression	188,2628		
R-squared	0,838869	Adjusted R-squared	0,809573		
F(2, 11)	211,8323	<i>p-value</i> (F)	1,65e-09		
Log. etibarlılıq	-91,50675	Krit. Akaike	189,0135		
Krit. Schwartz	190,9307	Krit. Xına-Quinna	188,8360		

*Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir***Cədvəl 2.2.9.**

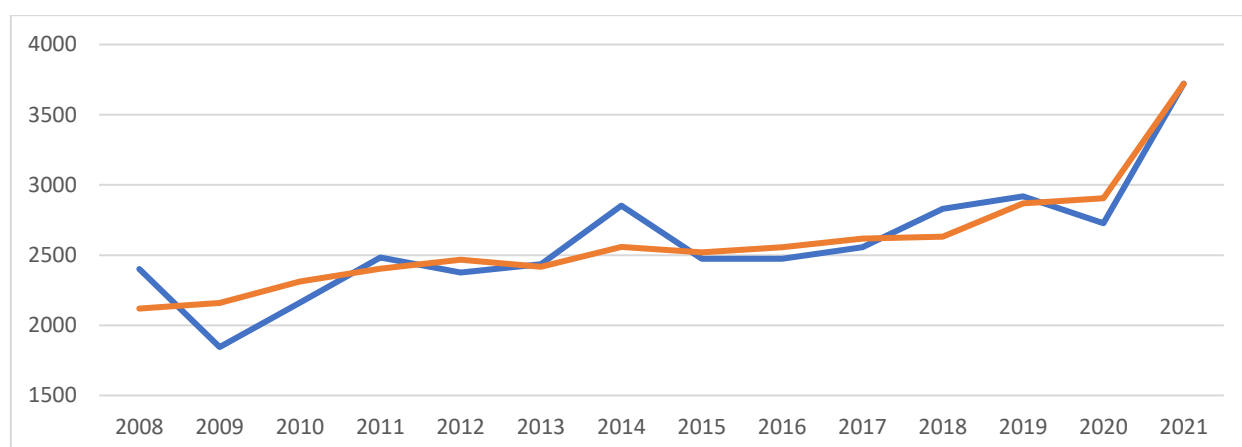
Heteroskedastiklik üçün Vayt (White) testi
 MHK, 2008-2021-ci illərin müşahidəsi istifadə edilmişdir (T = 14)
 Asılı dəyişən: uhat²

	Əmsal	Stat. səhv	t-statistika	P-value
const	3,69765e+09	3,40782e+09	1,085	0,3095
ioil_3	-1,44660e+07	2,42145e+07	-0,5974	0,5668
t	-3,66251e+06	3,38789e+06	-1,081	0,3112
sq_ioil_3	-8908,52	25087,3	-0,3551	0,7317
X2_X3	7172,44	12030,4	0,5962	0,5675
sq_t	906,933	842,019	1,077	0,3128

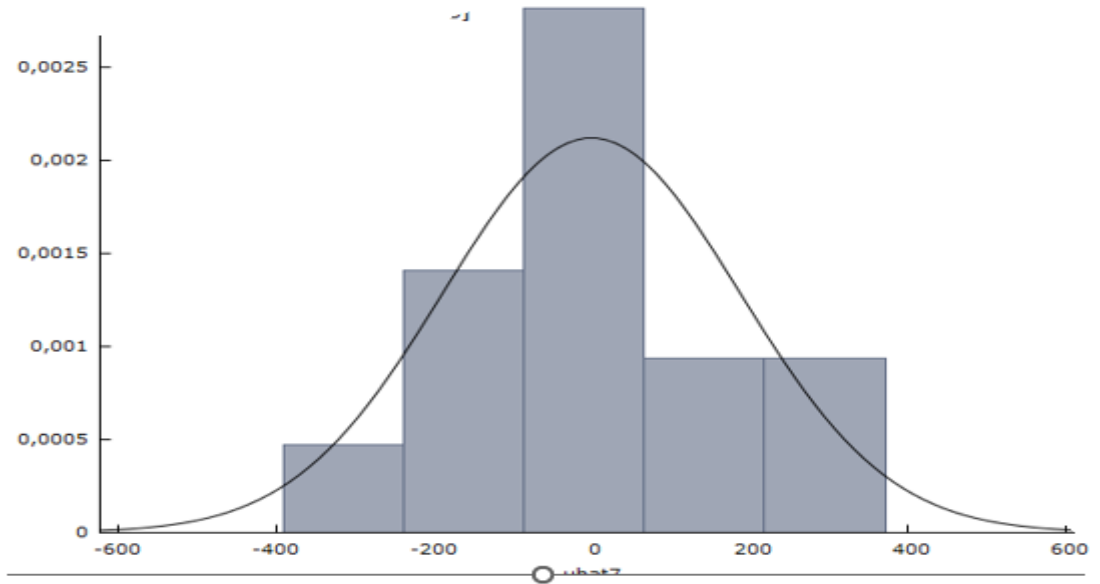
Düzəliş edilməmiş R kvadratı = 0,430020

Test statistikas: $TR^2 = 6,020278$,
 P-value = $P(\chi^2(5) > 6,020278) = 0,304251$
 İnflyasiya amillərinin metodu
 Minimum mümkün dəyər = 1.0
 Qiymətlər > 10.0 multikollinearlığı göstərə bilər

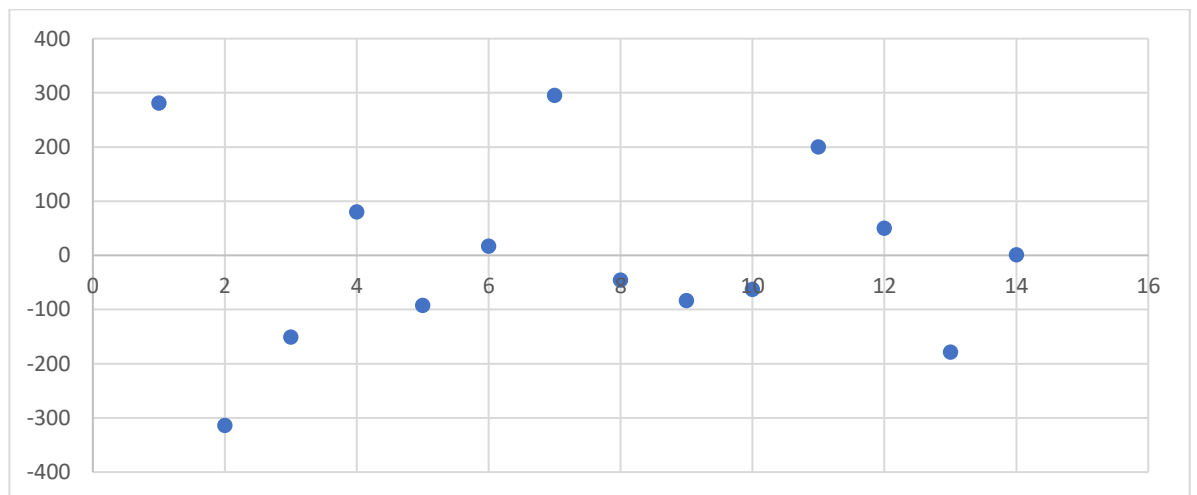
ioil_3 1,145
 t 1,145

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Diagram 2.2.5. Neft email məhsullarının istehsalının 2-ci modelinin faktiki və hesablanmış qiymətlərinin dinamikası (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Diqram 2.2.6. Model 2-nin qalıqlarının qrafiki. Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

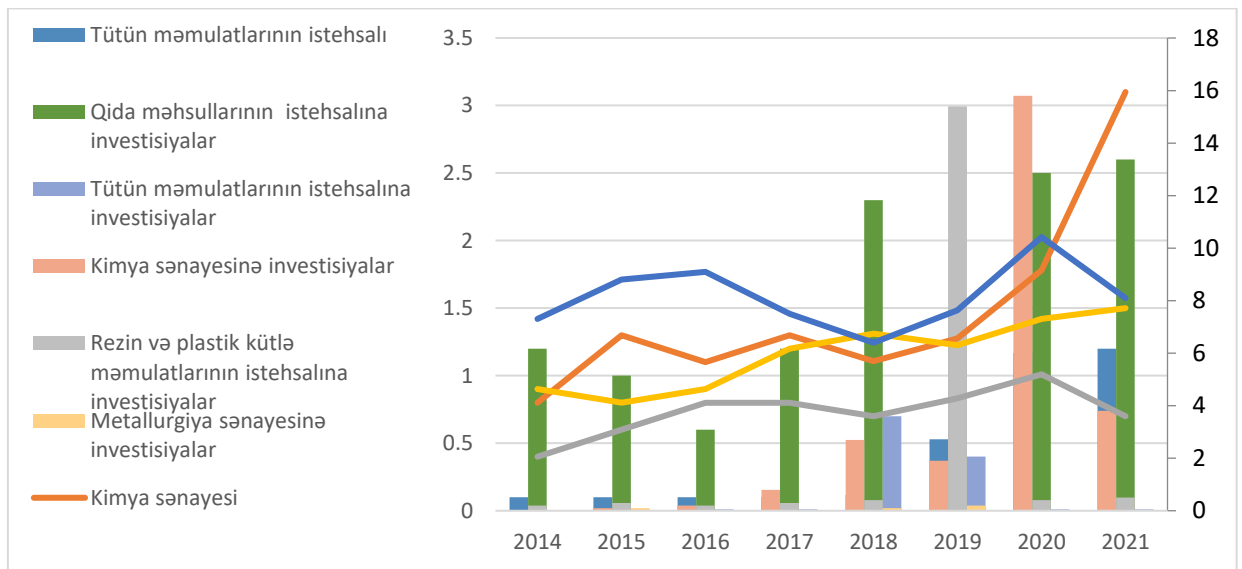

Diqram 2.2.7. Model 2-nin qalıqlarının normal paylanma qrafiki
Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Diqram 2.2.4, 2.2.6, 2.2.7-yə əsasən hər iki modelin qalıqları normal paylanmaya malikdir. Bu o deməkdir ki, bu modellərdən təkə investisiyaların funksional asılılığını və sənayenin məhsuldarlığını izah etmək üçün deyil, həm də planlaşdırılan investisiyalardan asılı olaraq neft məhsullarının istehsalının proqnozlaşdırması üçün istifadə edilə bilər.

8 il ərzində xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmış emal sənayesinin sahələrini nəzərdən keçirək.

8 il ərzində xüsusi çəkisi xeyli artmış əsas emal sənayesinin sahələri qida məhsullarının istehsalı, rezin və plastik birləşmə məmulatlarının istehsalı, tütün məmulatlarının istehsalı, kimya sənayesi və metallurgiya (Diaqram 2.8.8.). Bu sahələr arasında ən yüksək göstərici son 8 ildə təxminən 4 dəfə artmış kimya sənayesinə məxsusdur. Emal sənayesinin qalan sahələri öz xüsusi çəkisini təxminən 2 dəfə artırıb. Göstərilən dövr üçün investisiyalar üzrə ardıcıl olaraq iki il ərzində öz üstün mövqeyini qoruyub saxlayan qida məhsullarının istehsalı olubdur. Əvvəlki illərdə kifayət qədər zəif göstəricilər nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, 2019-cu ildə rezin və plastik məmulatlarının istehsalı, 2020-ci ildə isə kimya sənayesi investisiyalarının cəlb edilməsində yüksək sıçrayış göstərmişdir.

Diaqram 2.2.8. 8 il ərzində xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmış emal sənayesinin sahələri və investisiya dinamikası, faiz ilə

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Təhlilin davamı üçün Cədvəl 2.2.10-da təqdim edilmiş emal sektorunun xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmış (qid, rez, tut, kim, met) sektorları və onlara uyğun investisiyaları (iqid, irez, itut, ikim, imet) nişanları müəyyən edək.

Cədvəl 2.2.10. 8 il ərzində xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmış emal sənayesinin sahələrinin nişanları

Nö	Qısa anlayışlar	Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat
1	qid	Qida məhsullarının istehsalı
2	rez	Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı
3	tut	Tütün məmulatlarının istehsalı
4	kim	Kimya sənayesi
5	met	Metallurgiya sənayesi
	Qısa anlayışlar	Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat
6	iqid	Qida məhsullarının istehsalına investisiyalar
7	irez	Tütün məmulatlarının istehsalına investisiyalar
8	itut	Kimya sənayesinə investisiyalar
9	ikim	Rezin və plastik kütlə məmulatların istehsalına investisiyalar
10	imet	Metallurgiya sənayesinə investisiyalar

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.2.11.

Emal sənayesinin məhsulu üzrə korrelyasiya əmsalları və emal sənayesinə investisiyanın göstəriciləri

İnvestisiya	Laq	qid	rez	tut	kim	met
i	0	0,7592***	-0,2067	0,6045***	0,1051	-0,4355
i	1	0,7959***	-0,0230	0,8841***	0,1507	-0,3386
i	2	0,6783***	-0,0408	0,9187***	0,9128***	-0,4503
i	3	0,8036***	-0,1113	0,9483***	0,4537	-0,6835***
i	4	0,6618***	-0,2189	0,8840***	0,4578	-0,5159
i	5	0,5383	-0,0010	0,7380***	0,2944	-0,1118

Mənbə: Gretl proqramında müəllifin hesablamaları

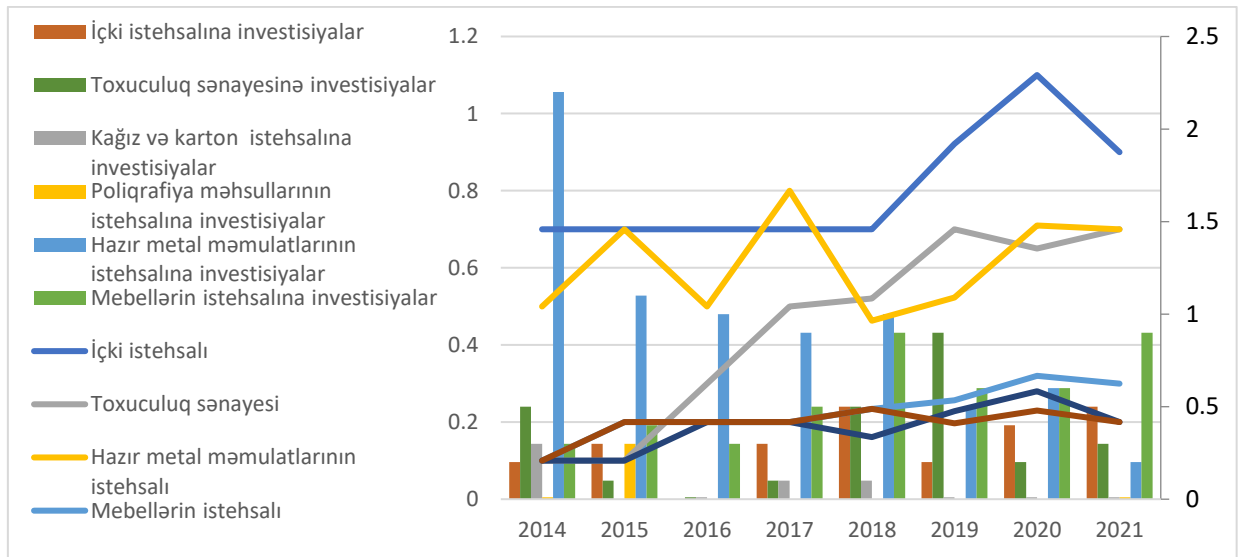
H0: Korrelyasiya əmsalları =0,

H1: Korrelyasiya əmsalları ≠0 olmayanlar

5% əhəmiyyətlik səviyyəsində olan 2005-2021-ci illər üzrə müşahidələrin korrelyasiya əmsalları 2.228-ə bərabər olan kritik qiymətə (ikiterəfli) malikdir ($n-2 = 10$). Müşahidə olunan qiymətlər Əlavə 2-də verilmişdir. Korrelyasiya əmsalları qida məhsullarının istehsalı və tütün məmulatlarının istehsalı kimi sənayelər üçün statistik əhəmiyyətlidir. Styudentin müşahidə edilən statistik göstəriciləri kritikdən yüksəkdir, sıfır fərziyyə qəbul edilmir, emal sənayesinin rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı, kimya sənayesi və metallurgiya sənayesi kimi istehsal sahələri üçün statistik

əhəmiyyət kəsb etmir (bax: Əlavə 2). Bu göstəricilərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, qida məhsullarının istehsalı və tütün məmulatlarının istehsalı sənayelərinin məhsuldarlığı birbaşa bu istehsal sahələrində investisiya göstəricilərindən asılıdır.

8 il ərzində xüsusi çəkisi artan əsas istehsal sahələrinə içki istehsalı, toxuculuq sənayesi, kağız və karton istehsalı, poliqrafiya məhsullarının istehsalı, hazır metal məmulatlarının istehsalı, mebellərin istehsalı daxildir (diaqram 2.2.9). Bu siyahıda xüsusi çəkisi təxminən iki dəfə artmış toxuculuq sənayesini qeyd etmək istərdik. 2018-ci ilə qədər hazır metal məmulatlarının istehsalı sərmayələrin cəlb edilməsi baxımından bu sahələr arasında lider idisə, növbəti ildən mebellərin istehsalı kimi emal sənayesinin sahəsi liderlik edir.

Diaqram 2.2.9. 8 il ərzində xüsusi çəkisi artan emal sənayesinin sahələri və onlara qoyulan investisiyaların dinamikası faiz ilə

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Təhlilin davamı üçün cədvəl 2.2.12-də təqdim edilmiş emal sektorunun xüsusi çəkisi artan (iç, tox, kag, pol, hmet, meb) sahələri və onlara müvafiq investisiyaların (iiç, itox, ikaq, ipol, ihmet, imeb) nişanlarını müəyyən edək.

Cədvəl 2.2.12.

8 il ərzində xüsusi çəkisi artan emal sənayesi sahələrinin nişanları

No	Qısa anlayışlar	Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri,
----	-----------------	--

		faktiki qiymətlərlə, milyon manat
1	ich	İçki istehsalı
2	tox	Toxuculuq sənayesi
3	kag	Kağız və karton istehsalı
4	pol	Poliqrafiya məhsullarının istehsalı
5	hmet	Hazır metal məmulatlarının istehsalı
6	meb	Mebellərin istehsalı
		Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat
7	iich	İçki istehsalına investisiyalar
8	itox	Toxuculuq sənayesinə investisiyalar
9	ikag	Kağız və karton istehsalına investisiyalar
10	ipol	Poliqrafiya məhsullarının istehsalına investisiyalar
11	ihmet	Hazır metal məmulatlarının istehsalına investisiyalar
12	imeb	Mebellərin istehsalına investisiyalar

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.2.13.

Emal sənayesinin məhsul istehsalının korrelyasiya əmsalları və emal sənayesinə investisiyanın göstəriciləri

İnvestisiyala r	La q	ich	tox	kag	pol	hmet	meb
i	0	0,4939	0,5645	-0,3744	-0,2451	-0,7410** *	0,8269** *
i	1	0,4014	0,3733	-0,3196	-0,0173	-0,6005** *	0,8238** *
i	2	0,0648	0,6263** *	-0,0371	0,0796	-0,5664	0,7976** *
i	3	-0,0219	0,5306	0,1280	0,6114** *	-0,2678	0,8876** *
i	4	-0,2502	0,3368	0,1660	0,3686	0,1967	0,8859** *
i	5	-0,2453	0,4789	0,4132	0,2884	0,2805	0,8187** *

Mənbə: Gretl proqramında müəllifin hesablamaları

H0: Korrelyasiya əmsalları =0,

H1: Korrelyasiya əmsalları ≠0 olmayanlar

5% əhəmiyyətlik səviyyəsində olan 2005-2021-ci illər üzrə müşahidələrin korrelyasiya əmsalları 2.228-ə bərabər olan kritik qiymətə (ikitərəfli) malikdir ($n-2 = 10$). Müşahidə olunan qiymətlər Əlavə 4-də verilmişdir. Hazır metal məmulatlarının istehsalı və mebellərin istehsalı üçün korrelyasiya əmsalları statistik əhəmiyyətlidir (müşahidə olunan Student statistikasına kritikdən yuxarıdır), sıfır hipotezi qəbul edilmir. İçki istehsal, kağız və karton istehsalı kimi emal sənayesinin sahələri üçün bu əmsallar statistik əhəmiyyət kəsb etmir (bax: Əlavə 4). Bu sənayələr və investisiyalar arasında xətti korrelyasiya müəyyən edilməmişdir. Toxuculuq sənayesi sənayesinin inkişafına nəzərə çarpacaq dərəcədə birbaşa 2 laqlı investisiyalar təsir edir.

2.3. Azərbaycanın emal sektoruna yatırılan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələsinə elmi iqtisadi ədəbiyyatda həsr olunmuş kifayət qədər əsərlər vardır. Tədqiq olunan obyektin mürəkkəbliyini və çoxşaxəlilyini nəzərə alaraq, onun səmərəli təhlili üçün iqtisadiyyat, politologiya, riyaziyyat, psixologiya, sosiologiya və digər elmlərin metodlarından kompleks istifadə etməklə sistemli yanaşmanın tətbiqi zəruridir. İnvestisiya prosesinin hərtərəfli tədqiqi bizə bu prosesin predmet tərkibinin xüsusiyyətlərini, maliyyə imkanlarını, investisiya mühitinin xüsusiyyətlərini, investisiya obyektinin investisiya potensialını, mövcud bazarın verdiyi üstünlükləri və mümkün risk faktorlarını nəzərə almaqla onu həm makro, həm mezo, həm də mikro səviyyədə nəzərdən keçirməyə imkan verəcəkdir. Buna görə də investisiya fəaliyyətinin və cəlb edilmiş resursların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün işlək modellərin, prinsiplərin, mexanizmlərin yaradılması məsələsi çox aktualdır.

Bazar iqtisadiyyatının müasir şəraitində istənilən iqtisadi inkişaf, bilavasitə bu prosesin səmərəliliyinin təhlili ilə bağlıdır. Konkret investisiya obyektinə qoyulan investisiyaların qiymətləndirilməsinə konseptual yanaşmalar istənilən halda investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin təhlilinə gətirib çıxarır.

Məhsuldarlığın artımının determinantını müəyyən edilməsi üçün Malmkvistin məhsuldarlığın artımı indeksindən istifadə etməklə 1993-2013-cü illər üçün Koreya emal sənayesinin texniki tərəqqisini təhlil edən D.Hyun O-nun tədqiqatı diqqətə layiqdir. [138]. Tədqiqat nəticəsində alim belə qənaətə gəlib ki, innovasiyalar, əlverişli bazar rəqabəti, uğurlu ixrac fəaliyyəti, texnoloji təkmilləşdirmə və elmi-tədqiqat işlərinin aparılması məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərir.

Ö.Özlem isə 1990-1998-ci illər üçün Türkiyənin 18 vilayətinin emal sənayesinin səmərəliliyi ilə bağlı araşdırmasında texniki və ümumi amil məhsuldarlığında dəyişiklikləri araşdıraraq, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi prosesində texniki inkişafın bilavasitə rolunun olduğunu qeyd edir [167]. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif özəl və dövlət emal müəssisələrini miqyasını və regional aspektini nəzərə alaraq ayrı-ayrılıqda tədqiq etmişdir.

Ç. Ven-Lun, emal sənayesinin effektivliyini qiymətləndirərkən, logistika sahəsi ilə müəyyən bir əlaqəyə diqqət yetirir [164]. Müəllif qeyd edir ki, çevik istehsal və bazar dəyişikliklərinə dərhal reaksiya vermək qabiliyyətinə malik təchizat zəncirinin yaradılması sənaye və logistika arasında optimal əlaqəyə kömək edir. Bu əlaqə həmçinin V.Zhenzhen tərəfindən Granger səbəb-nəticə testindən və əks-tənzimləmə təhlilindən istifadə edərək tədqiq edildi və nəticədə müəllif bu sahələrin inteqrasiya edilmiş sisteminin effektivliyini qiymətləndirmək üçün əlaqələndirilmiş inkişaf modelini yaratdı [165]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu simbiozda xammal bazası olduğu üçün emal sənayesi üstünlük təşkil edir, logistika sahəsi isə birləşdirici funksiyanı yerinə yetirir. Eyni zamanda, emal sənayesi ilə logistika sahəsi arasında sözügedən formada əməkdaşlıq bu sahələrin inkişafına müsbət təsir göstərir və onların sonrakı modernləşdirilməsi üçün müsbət impulslar yaradır.

İnvestisiya səmərəliliyi konsepsiyasına investisiya fəaliyyətinin müsbət təsirini nümayiş etdirən konkret göstəricilər toplusu kimi baxmaq lazımdır. İnvestisiyaların səmərəliliyinin ölçülməsi iki əsas göstəricilər sistemi vasitəsilə həyata keçirilir: yalnız iqtisadi və sosial-iqtisadi göstəricilər. Birincisi, kapital qoyuluşları, investisiyaların gəlirliliyi, gəlir və xərclər prizmasından səmərəliliyi xarakterizə edir. İkinci göstəriciyə isə iqtisadi kontekstlə yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsi, yaşayış şəraitinin

yaxşılaşdırılması, sosial və tibbi mühafizənin artırılması, işsizliyin azaldılması kimi elementlər də daxildir. Təcrübədə investisiyaların səmərəliliyinin sırf iqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə qiymətləndirilməsi daha çox qəbul edilir, çünki çox yönlülüyünə və subyektivliyinə görə investisiyaların sosial və iqtisadi səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməsinə nail olmaq olduqca çətindir.

Elmi ədəbiyyatda investisiyaların sırf iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif göstəriciləri və üsulları fərqləndirən alimlərin kifayət qədər mövqeyi mövcuddur. Fikrimizcə, ən düzgün tərif İ.Blank tərəfindən müəyyən edilmiş göstəricilər qrupudur ki, bunlara aşağıdakılar daxildir: xərclərin endirimli geri dönmə müddəti, xalis gəlir, rentabellik indeksi, özünü ödəmə müddəti [29]. V.Tsarev bu siyahını xalis cari dəyər kimi göstəricilərlə, habelə investisiyanın səmərəliliyi əmsalının hesablanması metodu ilə tamamlayır [106]. Həmçinin burada daxili gəlir dərəcəsi kimi göstərici də diqqətəlayiqdir.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bütün üsulları adətən statistik və dinamik olaraq 2 qrupa bölünür (Cədvəl 2.3.1). Bu üsulların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, statistik olanlar zaman amilini nəzərə almır, dinamik olanlar isə maliyyə axınlarının diskontlaşdırılmasına əsaslanır.

Cədvəl 2.3.1

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları

Statistik	Dinamik
Geri ödəmə müddəti	Endirimli geri ödəmə müddəti
İnvestisiya edilmiş kapital vahidinə düşən mənfəət	Xalis cari dəyər
Minimum azaldılmış xərclər	Gəlir indeksi
Maksimum endirimli mənfəət	Daxili gəlir dərəcəsi

Mənbə: [62, s. 245] əsasında tərtib edilmişdir.

Endirimi nəzərə almayan və aşağıdakılara əsaslanan üsulları da qeyd etmək lazımdır:

- investisiyaların geri qaytarılma müddətinin hesablanmasına əsaslanan üsul;
- malların (xidmətlərin) istehsalı üçün yönəldilmiş xərclərin müqayisəli səmərəliliyinə əsaslanan üsul;
- bütün istifadə dövrü üçün xərclər və gəlirlər haqqında orta illik məlumatların hesablanmasına əsaslanan üsul;
- gəlirin məbləği ilə investisiya xərcləri arasında fərqin hesablanmasına əsaslanan üsul;
- kapitalın gəlirlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsinə əsaslanan üsul.

İnvestisiyaların effektivliyini təyin edilməsi üçün istifadə edilən ənənəvi üsullar arasında investisiyanın qaytarılması metodunu qeyd etmək lazımdır. Bu üsul, investisiya edilmiş vəsaitlərin qaytarılmasının gözləniləndi (əndirimsiz) iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış müddətin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu halda, faizlə ölçülən gəlirlilik ROI (ingilis dilindən - Return On Investment) göstəricisindən istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatda bu əmsala investisiyanın gəlirlilik əmsalı da deyilir. Mənfəətliliyin hesablanması 100 %-lik göstərici ilə aparılır:

- 100% zərərsizlik nöqtəsi deməkdir;
- göstərici daha yüksəkdirsə, qoyulan investisiyaların rentabelliği mövcuddur ki, bu da qoyulan hər bir manatdan gəlir əldə etməkdə özünü göstərir;
- əgər göstərici daha aşağıdırsa, bu, investisiyaların qaytarılmamasının və onun gəlirsizliyinin sübutudur. Qeyd etmək lazımdır ki, faiz göstəricilərinin dərəcəsi fəaliyyət sahəsindən və ya sənaye sahəsindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Bu göstərici müəyyən bir investisiya obyektinə maliyyə resurslarının qoyulmasının məqsədəuyğunluğunu təhlil edərkən universaldır, çünki hər bir investor son nəticədə həyata keçirilən investisiya fəaliyyətindən maliyyə mənfəəti əldə etməyə çalışır.

ROI hesablanması üçün əsas göstəricilər bunlardır:

- məhsulun (xidmətin) tam maya dəyəri;
- investisiya məbləği;
- ümumi gəlir (xərclər çıxılmadan).

Bu göstəricilər investisiyaların geri ödənilməsinin hesablanması düsturu üçün istifadə edilir (2.3.1):

$$ROI = \frac{\text{investisiyalardan gəlir-xərclərin məbləği}}{\text{investisiyaların məbləği}} * 100\% \text{ (2.3.1.)}$$

burada,

investisiyalardan gəlir - hesabat dövrü üçün malların (xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəət;

Xərclərin məbləği - müəyyən müddətə xərclənən məbləğ;

İnvestisiya məbləği - investisiya obyektinə qoyulan investisiyanın məbləğidir.

ROI metodunun həm üstünlükləri, həm də mənfə cəhətləri var. Üstünlüklərə, bu üsulun istifadə də kifayət qədər asanlıığı və risklərin qiymətləndirilməsində təqribi ölçü olması daxildir. Faydalı effekt əldə etmək ehtimalının qiymətləndirilməsi eyni zamanda oxşar investisiya layihələrinin müddəti və effektivliyi haqqında mövcud məlumatlardan da asılıdır.

Lakin, bu əmsal bütün fəaliyyət növləri üçün universal investisiya təhlili alətlərinə aid edilməməlidir. ROI, eyni zamanda bəzi çatışmazlıqları olan maliyyə göstəricilərinin indikatorlarından biridir ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

- bu əmsalın statik xarakteri (hesablama bir çox amillər, məsələn, valyuta məzənnəsi nəzərə alınmadan müəyyən bir müddəti əhatə edir).
- gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsinin çətinliyi (bütün mənfəətlər daimi və ya birdəfəlik gəlirlər müəyyən edilmədən ümumiləşdirilir, bu da investisiya fəaliyyətinin effektivliyinin təhlil edilməsini çətinləşdirir);
- gözlənilən geri ödəmə müddəti bitdikdən sonra potensial maliyyə daxilolmalarının zəif uçuğu;
- endirimin olmaması (pulun dəyərinin zaman aspekti nəzərə alınmır);
- alınan qiymətləndirmənin aşağı məlumatlılığı (investisiya obyektinin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alan dəqiq hesablamanın əldə edilməsində çətinlik);

- özünü ödəmə müddətinin müəyyən edilməsində rəhbərliyin subyektivliyi.

G.Staroverova statistik metodların çatışmazlıqlarını qeyd edərkən onların vaxt amilinin və amortizasiya yığımlarının kifayət qədər nəzərə alınmamasını vurğulayır [109, s.137-141]. Bu zaman məhsulların (xidmətlərin) geri qaytarılma müddəti və onların müəyyən zaman çərçivəsində eyniləşdirilməsinin mürəkkəbliyi artır.

İnvestisiyaların səmərəliliyini, daha doğrusu onların geri dönmə baxımından qiymətləndirmək üçün Azərbaycanda sənayenin emal sahələrində ROI üsulu ilə təhlil həyata keçirilməlidir.

Gəlirliliyi olan, lakin ildən-ilə azalan və dəyişən emal sahələri üçün işarələri tətbiq edək (Cədvəl 2.3.2).

Cədvəl 2.3.2.

Gəlirliliyi olan, lakin hər il azalan və dəyişən emal sahələrinin işarələri

№	Qısa işarələr	Tərif
1	Es	Emal sənayesi
2	Qmi	Qida məhsullarının istehsalı
3	İis	İçki istehsalı
4	Ts	Toxuculuq sənayesi
5	Gis	Geyim istehsalı
6	Mbais	Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdan məmulatların istehsalı
7	Nme	Neft məhsullarının istehsalı
8	Ks	Kimya sənayesi
9	Rpİs	Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı
10	Tmai	Tikinti materiallarının istehsalı
11	Snis	Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı
12	Mis	Mebellərin istehsalı
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.		

Cədvəl 2.3.3.

Azərbaycanda mənfəətliliyi dəyişkən olan emal sənayeləri üzrə ROI (faiz ilə)

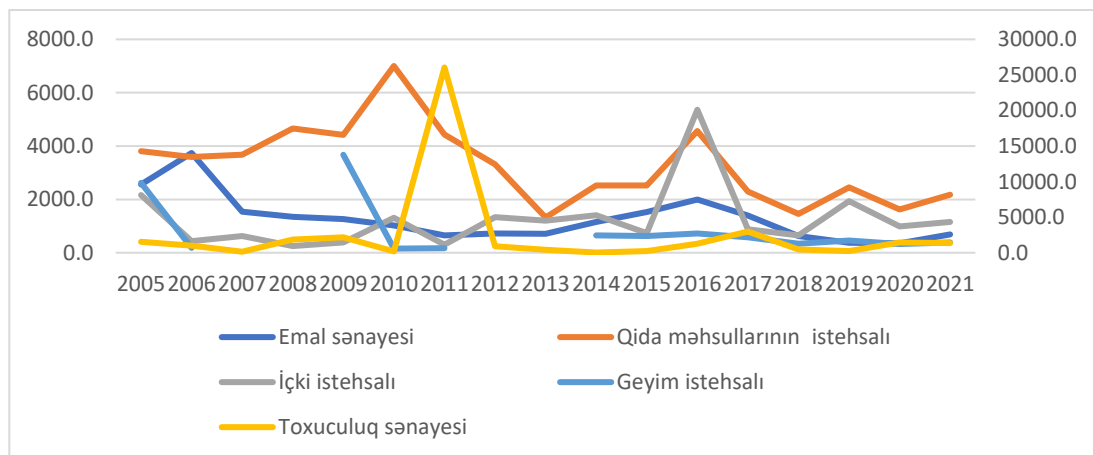
İl	Es	Qmi	İis	Ts	Gis	Mbais	Nme	Ks	Rpİs	Tr
2005	2553,8	3808,9	2165,6	1557,1	2616,7	9500,0	3022,4	3441,1	1205,6	13

2006	3738,8	3587,9	433,0	979,6	185,1	771,4	7649,8	5946,9	4516,7	26
2007	1540,3	3679,8	625,3	120,9	-	1944,4	4967,5	2285,4	161,3	75
2008	1342,3	4662,1	249,6	1838,5	-	3020,0	5379,5	3219,7	993,8	29
2009	1265,4	4424,7	389,5	2160,0	3671,4	2020,0	5390,5	3569,4	2890,0	94
2010	1024,2	7001,8	1306,6	200,0	155,1	5950,0	8406,3	9153,8	-	13
2011	653,9	4432,5	307,2	26050,0	175,0	-85,4	5031,8	12500,0	183,8	10
2012	716,5	3319,4	1338,5	912,3	-	-60,8	7210,8	11940,0	102,8	11
2013	715,0	1321,9	1201,2	400,0	-	134,6	9408,6	5622,9	159,8	85
2014	1150,5	2521,2	1408,2	27,8	653,3	232,7	8518,4	11671,4	653,0	82
2015	1531,9	2525,3	734,2	210,8	623,1	220,5	15075,5	5094,1	609,0	11
2016	1997,5	4561,5	5361,0	1282,9	725,7	209,0	2697,3	1922,7	1380,1	16
2017	1390,0	2290,3	879,2	2989,8	579,7	181,6	2946,1	488,0	890,9	19
2018	630,9	1451,8	650,6	478,8	337,1	111,8	777,3	129,0	805,1	42
2019	378,2	2453,3	1933,3	244,6	458,5	268,4	1298,2	248,0	-72,6	64
2020	353,9	1625,6	985,3	1464,3	325,7	260,8	487,8	-53,6	1010,7	52
2021	687,3	2172,8	1155,5	1360,5	383,3	179,8	244,0	496,0	909,0	39

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumilikdə, emal sənayesinin rentabellik göstəricisi, hətta COVID-19 pandemiyası zamanı emal sənayesinin praktiki olaraq dayandırıldığı böhran dövrlərini nəzərə alsaq da, səmərəlidir, investisiya qoyuluşunun hər bir manatı isə 3,5 manat gəlir gətirir.

İnvestisiyaların gəlirlilik dərəcəsi sənayedən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, Qmi, İis və Nme nəzərdən keçirilən müddət ərzində yüksək səmərəlilik göstərdilər. Qmi-nin maksimum səmərəliliyi 2010-cu ildə olub və gəlirlilik 7001,8% təşkil edib (**Şəkil 2.3.1**).

Şəkil 2.3.1. Emal sənayesinin bəzi sahələri üçün ROI dinamikası (Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

Gəlirliliyi artmış emal sənayeləri üçün nişanları tətbiq edək (Cədvəl 2.3.4).

Cədvəl 2.3.4.

Gəlirliliyi artmış emal sahələrinin işarələri

Nö	Qısa işarələr	Tərif
1	Mse	Metallurgiya sənayesi
2	Hisa	Hazır metal məmulatlarının istehsalı
3	Kiso	Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı
4	Eisl	Elektrik avadanlıqlarının istehsalı
5	Mavi	Maşın və avadanlıqların istehsalı
6	Aisv	Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı
7	Mavt	Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.		

Cədvəl 2.3.5.

Azərbaycanda mənfəətliliyi artmış emal sənayeləri üzrə ROI (faiz ilə)

İllər	Mse	Hisa	Kiso	Eisl	Mavi	Aisv	Mavt
2005	5942,2	1841,4	630,0	111,4	958,1	-33,3	-
2006	9951,4	6350,0	186,8	2837,5	11040,0	5900,0	-
2007	415,2	100,3	89900,0	38788,9	10100,0	755,0	-
2008	1047,7	98,0	-	10,9	868,1	172900,0	-
2009	350,8	-34,7	-	99,5	31000,0	-78,3	-
2010	528,8	-9,3	4863,6	319,0	75500,0	172,7	13160,0
2011	95,6	-64,3	-	-	156600,0	-	11650,0
2012	538,1	-33,9	-	975,7	-	-	269,4
2013	498,4	-64,2	3837,0	1759,8	15017,6	-	667,9
2014	12126,1	-9,5		777,3	278400,0	-	1315,7
2015	3988,5	76,8	74700,0	229,6	919,5	-	2704,6
2016	22015,4	69,0	17780,0	351,6	1449,0	-	3048,4
2017	55300,0	202,4	26566,7	337,0	98100,0	-	1673,4
2018	14432,6	165,6	14883,3	347,1	56500,0	387,4	456,8
2019	3477,0	451,1	28533,3	420,7	2625,9	182,9	1699,6

2020	29322,2	380,4	10685,7	1174,6	29022,2	-	2077,9
2021	120871,4	11463,6	9600,0	3867,9	5404,5	1150,0	2532,7
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.							

Gəlirliliyi sabit olmayan emal sənayeləri üçün işarələri tətbiq edək (Cədvəl 2.3.6 və 2.3.7).

Cədvəl 2.3.6.

Gəlirliliyi sabit olmayan istehsal sahələrinin təyinatları

№	Qısa işarələr	Tərif
1	Dis	Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı
2	Kis	Kağız və karton istehsalı
3	Əis	Əczaçılıq məhsullarının istehsalı
4	Avqis	Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı
5	Sair	Sair sənaye məhsullarının istehsalı
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.		

Cədvəl 2.3.7.

Azərbaycanda mənfəətliliyi sabit olmayan emal sənayesi sahələri üçün ROI (faiz ilə)

İl	Dis	Kis	Əis	Avqis	Sair
2005	542,9	-	-	-33,3	-
2006	2200,0	816,7	-	5900,0	-
2007	53900,0	200,0	-	755,0	-
2008	1445,5	2020,0	-	172900,0	-
2009	1610,0	1262,5	-86,0	-78,3	-
2010	1800,0	-	-	172,7	-
2011	1150,0	50,8	-	-	-
2012	-	293,2	-	-	-
2013	-	525,7	-	-	-
2014	-	20,4	-	-	-
2015	38,6	739,0	-	-	-
2016	-	-	-	-	-
2017	17900,0	1180,7	-	-	-
2018	1273,7	883,3	-	387,4	-
2019	3014,3	-	-	182,9	26000,0
2020	-	-	300,0	-	-13,2
2021	11050,0	4080,0	3366,7	1150,0	2658,6

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi dərc etdiyi məlumata əsasən, 2022-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında müəssisələrin əsas kapitalla investisiya kimi yönəldilmiş şəxsi vəsaitlərinin həcmi 5 milyard 788,1 milyon manat təşkil edib [**Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı**]. Bu, əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyanın 49,2 faizini təşkil edir və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,5 faiz azdır.

Bank kreditləri isə həmin dövrdə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyanın cəmi 2,8 faizini təşkil edərək 327,2 milyon manat təşkil edib. Bu, 2021-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında bank kreditləşməsi vasitəsilə investisiyaların həcmindən 50,8% azdır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından göründüyü kimi, 2022-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında dövlət investisiyalarının həcmi 62,7 faiz artaraq 4 milyard 280,7 milyon manat təşkil edib ki, bu da cari 2022-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında ümumi investisiyanın 36,3 faizini təşkil edir.

İnvestisiyaların ümumi həcmində əhalinin öz vəsaitləri 7,8 faiz təşkil etmişdir. 2022-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında bu, 916,5 milyon manat təşkil edərək 2021-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əhalinin öz vəsaiti hesabına investisiyaların həcmindən 15,8 faiz çox olub.

2022-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında 462,0 milyon manat məbləğində ümumi investisiyada digər vəsaitlər ümumi investisiyanın 3,9 faizini təşkil etmişdir. Bu isə 2021-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 42,5 faiz azdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİNƏ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Emal sektoruna cəlb edilən investisiyaların makroiqtisadi mühitə təsirinin modelləşdirilməsi

Müasir şəraitdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatlarının inkişafının əsas amillərindən biri kimi sənayeyə investisiyaların cəlb edilməsinin aktuallığı və əhəmiyyəti elmi iqtisadi ədəbiyyatda dəfələrlə sübuta yetirilmişdir. Emal sənayesi də bu mövzuda əsasdır. Bu bəyanatı Dünya Bankının hesabatlarının rəsmi statistikasına da təsdiq edir. Beləki, Çin kimi ölkələrin iqtisadiyyatında emal sənayesinin strukturunun və ya payının nisbi ölçüsü 30%, Almaniyanın 20%, Cənubi Koreyanın 28% təşkil edir. Azərbaycanda bu göstərici bu gün (2023-cü ilin yanvar-noyabr ayları) əvvəlki 2022-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 9,8% artaraq 6%-ə yaxındır. Rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, emal sənayesinin mütləq qiymətlərinin artması ölkə sənayesinin strukturunda özünü əks etdirmir. Qeyd edək ki, bu ölkələr birlikdə qlobal ÜDM-in 75%-ni istehsal edirlər. Sənaye məhsulları onların ümumi ixracında böyük rol oynayır. Təhlil göstərir ki, səkkiz ölkədə ixracın 80%-dən çoxu istehsal olunmuş məhsullardır, digər üç ölkədə bu göstərici 70%-dən çox və ya ona bərabərdir, ABŞ-da isə 62%-dir. İndoneziya, Rusiya Federasiyası, Braziliya və Azərbaycan kimi ölkələrdə istehsal olunan məhsullar ümumi ixracın əsas hissəsini təşkil etmir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətidir. Belə ki, bu məqsədlərə nail olmaq və onların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli 1897 nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Strateji İnkişafının Əsas istiqamətləri”nin təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamına uyğun olaraq “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” və bundan irəli gələn məsələlər üzrə aşağıdakı yol xəritələri təsdiq edilmişdir [1; 2; 4]:

1.1. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivi üzrə

Strateji Yol Xəritəsi”;

1.2. “Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesinin (o cümlədən kimya məhsullarının) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”;

1.4. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”;

1.5. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənayenin və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”;

1.10. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”.

Yuxarıda göstərilən bütün yol xəritələri birbaşa və ya dolayısı ilə ölkəmizdə emal sənayesinin inkişafına təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Avropa sənayesinə investisiyaların payı 25-28% arasındadır, bunlar Macarıstan, Slovakiya, Çexiya, Sloveniyadır, bu rəqəm Rusiya Federasiyasında təxminən 16%, Qazaxıstanda 20%-dir. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatına görə, Azərbaycanda bu göstərici 4,1% (2023-cü ilin yanvar-noyabr ayları üçün) olub. Bu, əvvəlki 2022-ci ilin eyni göstəricisinin 71,7%-ni təşkil edir. Gördüyümüz kimi, ölkəmizdə emal sənayesinə sərmayələrin az olması problemi hələ də aktualdır və aktual olaraq qalmaqdadır.

Gəlin emal sənayesində əsas fondlara investisiyaları, onun müxtəlif seqmentləri üzrə paylanmasını təhlil edək. Bu, investorlar üçün ən cəlbedici istehsal müəssisələrini müəyyən etməyə və beləliklə, onların inkişaf potensialının təhlilinə imkan verəcək.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın istənilən sahəsinin inkişaf perspektivləri və potensialı əsasən onun daxili əmək bazarında rəqabət qabiliyyətindən asılıdır. Bu göstərici əsasən əmək bazarında əmək haqqının nisbi orta səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Gəlin sənayenin inkişafında bu amili nəzərdən keçirək və aşağıdakı cədvəl əsasında emal sənayesində əmək haqqının Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə nisbətən müqayisəli təhlilini aparaq.

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı (manat)

Nö	İqtisadi fəaliyyət növləri	2010	2022	2022-ci ilə qədər, %-lə
1	İqtisadiyyat üzrə - cəmi	331,5	840,0	100,0
2	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	160,3	514,8	61,3
3	Mədəncixarma sənayesi	1004,7	3240,3	629,4
4	Emal sənayesi	320,5	765,6	23,6
5	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	349,4	897,2	117,2
6	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	197,7	647,3	72,1
7	Tikinti	505,8	1005,5	155,3
8	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	282,8	573,3	57,0
9	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	395,1	1124,3	196,1
10	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	333,7	664,0	59,1
11	İnformasiya və rabitə	531,3	1342,4	202,2
12	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	990,2	2066,8	154,0
13	Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	168,1	789,0	38,2
14	Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	592,2	1407,6	178,4
15	İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	526,7	486,8	34,6
16	Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	376,5	1213,3	249,2
17	Təhsil	271,8	630,2	51,9
18	Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	155,2	695,0	110,3
19	İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	208,4	622,2	89,5
20	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	280,3	931,1	149,6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

"İqtisadi fəaliyyət üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı" cədvəlinə əsasən, 2022-ci ildə sənayenin emal sektorunda çalışanların orta əmək haqqı mədəncixarma sektorundan 4,2 dəfə, tikinti sektorundan 1,3 dəfə az olub. Faktiki olaraq sənaye üzrə

orta əmək haqqı arasında emal sənayesində orta nominal əmək haqqı iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta əmək haqqından 8,9% aşağıdır. Bu amil sənayenin inkişafını ləngidir. Zənnimizcə, Azərbaycanda emal sənayesinin aşağı və qeyri-sabit fəaliyyət göstəriciləri səbəbindən işçi qüvvəsi üçün emal sənayesi nisbətən aşağı cəlb edicidir.

Emal sənayesinin inkişafı və investisiyaların cəlb edilməsində mühüm amil sənaye məhsullarının (işlərin, xidmətlərin) istehsalı üzrə bölgüsüdür. Bu göstəricinin struktur təhlilini aparaq və dinamikanın nisbi dəyərlərini müəyyən edək.

Cədvəl 3.1.2.

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü, milyon manat

Göstəricilər	1999	2000	2010	2022
Bütün mülkiyyət növləri üzrə	2882,0	3639,0	27978,0	86383,4
Dövlət mülkiyyəti	1623,0	1879,0	5575,0	10670,7
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	1259,0	1760,0	22403,0	75712,7
Xüsusi mülkiyyət	-	813,6	2638,0	10379,0
Birgə (qarışıq) mülkiyyət	-	86,4	651,8	1990,6
Xarici mülkiyyət	-	860,0	19113,0	63343,1

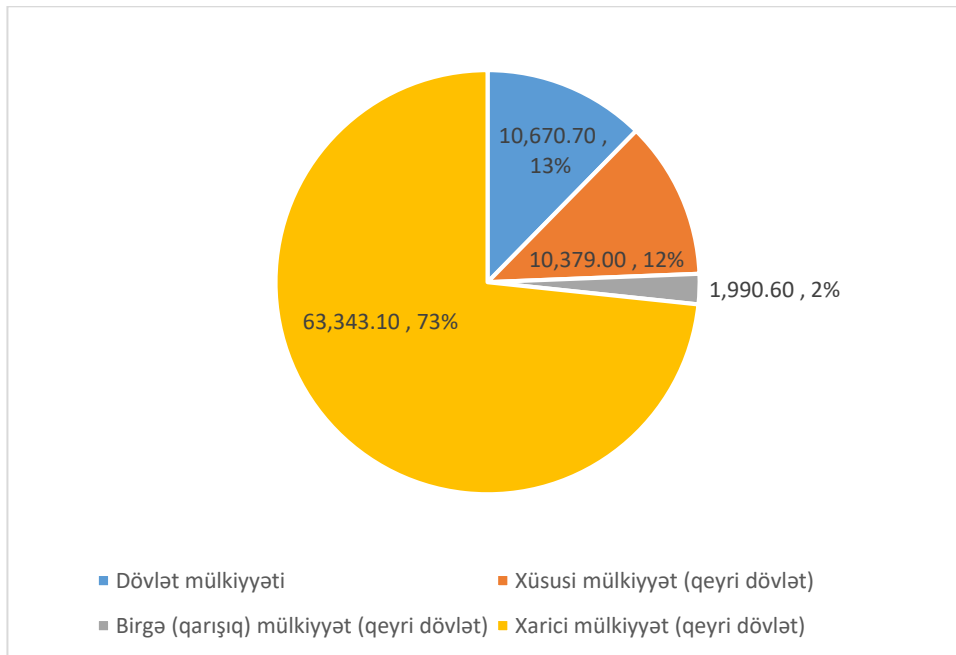
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarına görə, son illər Azərbaycanda sənayedə qeyri-dövlət özəl mülkiyyətin miqyasının və xüsusi çəkisinin artmasına baxmayaraq, dövlət mülkiyyəti də artıb. Belə ki, 1999-cu ildən 2022-ci ilədək sənayedə dövlət mülkiyyəti 6,6 dəfə artaraq 10670,7 milyon manat təşkil etmişdir. Bu, 2010-cu illə müqayisədə 5095,7 milyon manat və ya 191,4% çoxdur.

Sənayedə qeyri-dövlət mülkiyyəti 1999-cu ildən 2022-ci ilədək 60,1 dəfə artaraq 75712,7 milyon manat təşkil etmişdir. 2010-cu ildən bu rəqəm 3,4 dəfə artıb.

Son 22 ildə hər iki mülkiyyət növünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına baxmayaraq, 2022-ci il üçün qeyri-dövlət mülkiyyəti dövlət mülkiyyətini 7 dəfə üstələyir. Strukturun nisbi ölçüsünün göstəricisinə gəlincə, sənaye mülkiyyətinin

strukturunu təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ən böyük payı 73% ilə xarici mülkiyyət, ikinci ən böyük mülkiyyət payını isə 13% ilə dövlət mülkiyyəti tutur. Daha sonra müvafiq olaraq 12% və 2% təşkil edən xüsusi mülkiyyəti və birgə mülkiyyət gəlir. Qeyd edək ki, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü 2000-ci ilə qədər yalnız dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətləri üzrə aparılırdı. 2000-ci ildən etibarən qeyri-dövlət mülkiyyətinin xüsusi, birgə (qarışıq) və xarici mülkiyyət növləri üzrə statistik məlumatları təqdim edilir. Belə ki, xüsusi mülkiyyət 2000-ci ildən başlayaraq 22 il ərzində 12,7 dəfə artaraq 10,379 milyon manat təşkil edir (qeyri-dövlət mülkiyyətinin 14%), xarici mülkiyyət isə 2000-ci ildən başlayaraq 22 il ərzində 73,6 dəfə artaraq 63,343 milyon manat təşkil edir (qeyri-dövlət mülkiyyətinin 74%).

Şəkil 3.1.1. Strukturun nisbi böyüklüyü. Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növü üzrə bölgüsü (faiz və manatla)

Birgə (qarışıq) mülkiyyət 2022-ci ildə 1990,6 milyon manat təşkil edib. Xüsusi çəkisi baxımından bu, sənaye məhsulunun struktur bölgüsündə (səhiyyə məhsulunun işlərinin, xidmətlərin) ən kiçik göstəricidir.

Mütləq həcmə görə ikinci yeri tutan sənayedə əcnəbilərin payı 63 343,1 milyon manat təşkil edir. Bu, 2010-cu ilin analoji göstəricisindən 3,3 dəfə çoxdur.

Cədvəl 3.1.3.

Emal sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	1778	1775	1826	2034	2330	2515	2777	3130
Dövlət	144	140	117	118	124	117	110	103
Qeyri-dövlət	1634	1635	1709	1916	2206	2398	2667	3027
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	1571 1	1600 9	1715 4	17988	19842	22957	24898	25663
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiqillərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	7880, 4	8899, 5	9723, 5	10465, 4	11793, 8	11848, 3	15887, 0	18116, 4
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (sabit qiymətlərlə)	107,0	101,0	98,0	108,0	111,5	110,6	119,6	104,3
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	29,9	27,6	24,4	21,9	25,1	31,8	28,8	21,0
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	24,1	22,2	20,1	17,5	21,0	28,8	23,2	15,8

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respublika sənayesinin mülkiyyət strukturunun təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda sənaye kapitalının monetizasiyası və bu səbəbdən də xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi üçün bütün lazımi şərait var. Qlobal maliyyə bazarlarında geosiyasi məsələlər və dünya iqtisadiyyatının transformasiyası ilə bağlı çətin şəraitlə əlaqədar olaraq (bu, inkişaf etmiş ölkələrin N.Kondratyevin 5-ci texnoloji quruluşundan 6-cı quruluşuna, eyni zamanda 4-cü sənaye inqilabının texnologiya və innovasiyalarının tətbiqi ilə keçid dövrüdür), qeyd etmək lazımdır ki,

bu gün xarici investisiyaların cəlb edilməsi onların xarici bazarlarda çatışmazlığı səbəbindən problemə çevrilmişdir. Buna görə də, müəllif bu vəziyyətdən çıxış yolunu daxili kreditlərin cəlb edilməsinin artırılmasında, lakin yeni texnoloji əsasda: blokçeyn texnologiyasından istifadədə görür.

Daxili kreditin cəlb edilməsi və aktivləşdirilməsinin ikinci variantı kimi, müəllif veksəl dövriyyəsi mexanizminin işə salınmasını təklif edir.

Cədvəl 3.1.4

Asılı və müstəqil makro iqtisadi göstəricilər

Nö	Göstəricilər	Nişanlanma
1	İllər	t
2	Emal sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat	X1
3	Emal sənayesi innovasiyalarının tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	X2
4	Məhsul innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	X3
5	Proses innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	X4
6	Emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar, ilin sonuna, cari qiymətlərlə, milyon manatla	X5
7	Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası – saldo* milyon ABŞ dolları ilə	X6
8	Ticarət dövriyyəsi	X7
9	Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə məşğul əhəlinin sayı (min nəfər)	X8
10	İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı	X9
11	Respublikada müəyyən edilmiş minimum əməkhaqqının ölçüləri	X10
12	Emal sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat	Y
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.		

*Statistika məlumatı - gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla.

Korrelyasiya təhlili nəticəsində aşağıdakı cədvəldə təqdim olunan göstəricilər arasında güclü əlaqə müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 3.1.5

№	Göstəricinin adı	Göstəricinin adı	Korrelyasiya əmsalı göstəricisi. Rabitə növünün təsviri
1	Məhsul innovasiyalarına görə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	Emal sənayesi innovasiyalarının tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	0,93 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
2	Proses innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	Emal sənayesi innovasiyalarının tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat Məhsul innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	0,76 Birbaşa güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi 0,48 Birbaşa nəzərə çarpan xətti korrelyasiya əlaqəsi
3	Emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar, ilin sonuna, cari qiymətlərlə, milyon manatla	Məhsul innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	0,76 Birbaşa güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
4	Ticarət dövriyyəsi	Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası - saldo	0,76 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
5	Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə məşğul əhəlinin sayı (min nəfər)	Emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat Emal sənayesi innovasiyalarının tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min man.	0,76 Birbaşa xətti korrelyasiya əlaqəsi 0,76 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi

6	Respublikada müəyyən edilmiş minimum əmək haqqının ölçüləri	Emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat	0,76 Birbaşa güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		Emal sənayesində fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar, ilin sonuna, cari qiymətlərlə, milyon manatla	0,96 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə məşğul əhəlinin sayı (min nəfər)	0,89 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		Respublikada müəyyən edilmiş minimum əmək haqqının ölçüləri	0,98 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
7	Emal sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat	Emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manatla	0,72 Birbaşa güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		Emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar, ilin sonuna, cari qiymətlərlə, milyon manatla	0,97 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə məşğul əhəlinin sayı (min nəfər)	0,96 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı	0,93 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
		Respublikada müəyyən edilmiş minimum əmək haqqının ölçüləri	0,96 Birbaşa çox güclü xətti korrelyasiya əlaqəsi
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.			

Yuxarıdakı cədvəldə verilmiş korrelyasiya təhlilinə əsasən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

Emal sənayesinin məhsullarının (iş, xidmətlərin) maya dəyərinin artımına emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə əsas ondlar, Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə məşğul əhalinin sayı, respublikada müəyyən edilmiş minimum əməkhaqqının ölçüləri birbaşa olaraq təsir göstərir. Korrelyasiya əmsalının xüsusiyyətlərinə görə, bu birbaşa əlaqə qarşılıqlıdır, ona görə də belə nəticəyə gəlmək olar ki, minimum əmək haqqının və buna uyğun olaraq əhalinin rifahının yüksəldilməsi üçün emal sənayesi məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) artımını təmin etmək lazımdır. Bu, yalnız investisiyaların məqsədyönlü cəlb edilməsi, bank sektorunun aktivləşdirilməsi, yeni bütövlükdə sənayeyə investisiyaların strukturunda bank sisteminin strukturunun nisbi ölçüsünün artması nəticəsində mümkündür.

Cədvəl 3.1.6.

Korrelyasiya əmsalları və geriləmələr

x8	x9	x10	y	
0,6888	0,8927	0,9101	0,8076	x1_1
0,6863	0,9047	0,9303	0,8766	x1_2
0,6589	0,7879	0,7947	0,8237	x1_3
0,6861	0,5941	0,5333	0,6797	x1_4
0,6862	0,3284	0,1965	0,4218	x1_5
0,7759	0,7656	0,7360	0,7641	x2_2
0,5805	0,6447	0,6444	0,6167	x3_2
0,7333	0,6042	0,5402	0,6475	x4_2
0,9436	0,9783	0,9440	0,9803	x5_1
0,9713	0,9537	0,9076	0,9772	x5_2
0,9860	0,9283	0,8713	0,9471	x5_3
0,9844	0,9170	0,8580	0,9276	x5_4

0,9708	0,9428	0,8941	0,9393	x5_5
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.				

Bundan əlavə, müşahidə olunan makro iqtisadi göstəricilərə tətbiq edilən 1, 2, 3, 4 və 5 ilə bərabər geriləmələr göstərdi ki, cari ildə investisiyalar birbaşa olaraq əvvəlki illərdəki investisiyalardan güclü asılıdır və bu asılılıq xərclərin növündən asılı olaraq dəyişir. Əvvəlki investisiyalardan ən böyük asılılığı, emal sənayesində əsas kapitalla və emal sənayesində fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar göstərmişdi. Bu göstəricilərin geriləməsi əvvəlki 5 il ərzində statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur. Məhsul innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər və proses innovasiyalarına görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər üçün əvvəlki investisiyalardan asılılığın dərinliyi 2 ilə bərabər olub. Bu onunla izah olunur ki, bu növ məsrəf innovasiya ilə bağlıdır və innovasiyanın müddəti uzun deyil.

Ekonometrik təhlil.

Korrelyasiya təhlilinə əsaslanaraq, korrelyasiya və reqressiyadan əlavə, funksional asılılıqları müəyyən etmək üçün ekonometrik təhlil aparaq.

Asılı dəyişən kimi emal sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyərini, müstəqil dəyişənlər kimi isə yuxarıdakı cədvəldə müzakirə olunan makroiqtisadi göstəriciləri götürəcəyik [5; 15].

Nəticədə aşağıdakı reqressiya modelləri əldə edilmişdir:

Cədvəl 3.1.7.

Emal sənayesində investisiya asılılığının reqressiya modelləri

№	Ekonometrik modellər və xüsusiyyətləri
1	$\hat{d}_y = 385 + 0,651*d_{x5} + 0,0373*d_{x6}$ <p style="text-align: center;">(173) (0,351) (0,0165)</p> <p style="text-align: center;">T = 17, R-kvadrat = 0,390 (Standart səhvlər mütərizədə göstərilir) t(14, 0,025) = 2,145</p> <p style="text-align: center;">Dəyişən əmsalı 95 Dəyişən Dəyişən əmsalı 95 inam</p>

inam intervalı	əmsalı 95 inam intervalı	intervalı		
const	384,729	(13,4269, 756,032)		
d_x5	0,651244	(-0,101573, 1,40406)		
d_x6	0,0373168	(0,00191165, 0,0727220)		
Model 1: SEK (OLS): 2006-2022 (T = 17)				
Asılı dəyişən: d_y				
HAC standart səhvləri, nəsil genişliyi 1 (Bartlett kernel)				
	Ölçü əmsalı.	Ölçü əmsalı.	Ölçü əmsalı.	Ölçü əmsalı.
	Səhv t- nisbəti p- dəyəri	Səhv t- nisbəti p- dəyəri	Səhv t- nisbəti p- dəyəri	Səhv t- nisbəti p- dəyəri
const	384,729	173,119	2,222	0,0432 **
d_x5	0,651244	0,350999	1,855	0,0847 *
d_x6	0,0373168	0,0165076	2,261	0,0402 **
Asılı dəyişən orta	884,9000	Asılı dəyişən o.s.	1050,475	
qalıq kvadratlar topu	10777756	Bağlantı o.h.	877,4051	
R-kvadrat	0,389569	Tənzimlənmiş R- kvadrat	0,302364	
F(2, 14)	3,409610	P-dəyəri(F)	0,062179	
Log-ehtimal	-137,6801	Akaike meyarı	281,3602	
Schwarz meyarı	283,8598	Hannan-Quinn	281,6087	
ro	0,013586	Durbin-Watson	1,848663	
RESET spesifikasiyası testi (yalnız çərçivələr) -				
Null lemma: spesifikasiya kifayətdir				
test statistikas: $F(1, 13) = 0,206437$				
p-dəyəri = $P(F(1, 13) > 0,206437) = 0,657068$				
Breusch-Pagan heterojenlik testi -				
Null lemma: heterojenlik yoxdur				
Test statistikas: $LM = 12,3372$				
p-dəyəri = $P(Xi-kvadrat(2) > 12,3372) = 0,00209413$				
Qalıqların normallıq testi -				
Null lemma: səhvlər normal şəkildə paylanır				
Test statistikas: $Xi-kvadrat(2) = 7,11298$				
p-dəyəri = 0,0285388				

	<p>Durbin-Watson statistikas$\hat{a}$ = 1,84866</p> <p>H1: m$\hat{u}$sb$\hat{a}$t avtokorrelyasiya p-d$\hat{a}$y$\hat{a}$ri = 0,367416</p> <p>H1: m$\hat{e}$nfi avtokorrelyasiya p-d$\hat{a}$y$\hat{a}$ri = 0,632584</p> <p>F$\hat{e}$rqli inflyasiya faktorları Minimum m$\hat{u}$mkin d$\hat{a}$y$\hat{a}$r = 1.0 10.0-dan b$\hat{o}$y$\hat{u}$k d$\hat{a}$y$\hat{a}$rl$\hat{e}$r kollinearlıq problemini g$\hat{o}$st$\hat{e}$r$\hat{e}$ bil$\hat{e}$r</p> <p>d_x5 1.022 d_x6 1,022</p> <p>V$\hat{S}$Ç(j) = 1/(1 - R(j)$\hat{a}$2), burada R(j) j d$\hat{e}$y$\hat{i}$ŝ$\hat{e}$ni v$\hat{e}$ dig$\hat{e}$ri m$\hat{u}$st$\hat{e}$qildir D$\hat{e}$y$\hat{i}$ŝ$\hat{e}$nl$\hat{e}$r arasında $\hat{c}$oxsaylı korrelyasiya $\hat{e}$msalını g$\hat{o}$st$\hat{e}$r$\hat{i}$r.</p> <p>Belsley-Kuh-Welsch kollinearlıq diaqnostikası:</p> <p>dispersiya nisb$\hat{e}$tl$\hat{e}$ri</p> <p>lambda cond const d_x5 d_x6 2.278 1.000 0.060 0.060 0.079 0,492 2,151 0,119 0,101 0,920 0,229 3,154 0,821 0,839 0,001</p> <p>lambda = t$\hat{e}$rs kovariasiya s$\hat{e}$trinin x$\hat{u}$susi d$\hat{e}$y$\hat{a}$rl$\hat{e}$ri ($\hat{e}$n ki$\hat{c}$ik 0,229101) cond = v$\hat{e}$ziyy$\hat{e}$t indeksi Qeyd: dispersiya nisb$\hat{e}$tl$\hat{e}$ri s$\hat{u}$tunlarının c$\hat{e}$mi 1.0-dır</p> <p>Belsley v$\hat{e}$ b$\hat{a}$ŝqaları. (1980), v$\hat{e}$ziyy$\hat{e}$t indeksi $\hat{>=}$ 30 "g$\hat{u}$cl$\hat{u}$" hesab olunur 10 il$\hat{e}$ 30 arasındakı d$\hat{e}$y$\hat{a}$rl$\hat{e}$r yaxın x$\hat{e}$tti asılılıđı g$\hat{o}$st$\hat{e}$r$\hat{i}$r, "orta d$\hat{e}$r$\hat{e}$c$\hat{e}$d$\hat{e}$ g$\hat{u}$cl$\hat{u}$" kollinearlıq dem$\hat{e}$kdir. F$\hat{e}$rqlilik $\hat{e}$msal t$\hat{e}$xminl$\hat{e}$ri $\hat{e}$sas$\hat{e}$n problemlili v$\hat{e}$ziyy$\hat{e}$t qiym$\hat{e}$tl$\hat{e}$ri il$\hat{e}$ bađlıdır. Onların $\hat{o}$zl$\hat{e}$ri problemlili sayıla bil$\hat{e}$r. V$\hat{e}$ziyy$\hat{e}$t indeksinin d$\hat{e}$y$\hat{a}$ri $\hat{>=}$ 30:0 V$\hat{e}$ziyy$\hat{e}$t indeksinin d$\hat{e}$y$\hat{a}$ri $\hat{>=}$ 10:0</p> <p>H$\hat{e}$ddind$\hat{e}$n artıq kollinearlıq $\hat{u}$ç$\hat{u}$n h$\hat{e}$ç bir s$\hat{u}$b$\hat{u}$t yoxdur</p>
2	$\hat{a}$ l_y = 6,12 + 0,437*1_x1 (0,325)(0,0536)

T = 18, R-kvadrat = 0,730
(Ölçülən xətlər mütərizədə göstərilir.)

Model 3: SEK (OLS), istifadə edilən müşahidələr: 2005-2022 (T = 18)

Asılı dəyişən: l_y

HAC standart səhvləri, nəsil genişliyi 1 (Bartlett nüvəsi)

Ölçü əmsalı. Səhv t-nisbəti p-dəyəri
const 6.11700 0.325338 18.80 <0.0001 ***
l_x1 0,436696 0,0535728 8,151 <0,0001 ***

Asılı dəyişən orta 8.940433 Asılı dəyişən m.s. 0.461204
Qalıq kvadratlar top 0,975882 Əlaqə m.h. 0.246967
R-kvadrat 0,730125 tənzipləmə ilə R-kvadrat 0,713258
F(1, 16) 66.44619 P-dəyəri(F) 4.34e-07
Log-ehtimal 0.692172 Akaike kriteriyası 2.615656
Schwarz meyarı 4.396399 Hannan-Quinn 2.861196
ro 0,667059 Durbin-Watson 0,758502

RESET spesifikasiyası testi (yalnız çərçivələr) -

Null lemma: spesifikasiya kifayətdir

Test statistikası: F(1, 15) = 0,0207298

p-dəyəri = P(F(1, 15) > 0,0207298) = 0,887434

Breusch-Pagan heterojenlik testi -

Null lemma: heterojenlik yoxdur

Test statistikası: LM = 0,498498

p-dəyəri = P(Xi-kvadrat(1) > 0,498498) = 0,480161

Qalıqların normallıq testi -

Null lemma: səhvlər normal şəkildə paylanır

Test statistikası: Xi-kvadrat(2) = 4,36413

p-dəyəri = 0,112809

Durbin-Watson statistikası = 0,758502

H1: müsbət avtokorrelyasiya p-değeri = 0,000461923

H1: mənfi 6,11700 (5,42732, 6,80669)

avtokorrelyasiya

p-dəyəri =

0,999538

t(16, 0.025) = 2.120

	<p>Dəyişən əmsalı 95 inam intervalıconst</p> <p>l_{x1} 0,436696 (0,323127, 0,550266)</p>
3	<p>$\hat{y} = + 1,05 \cdot x_{1\_2} + 0,996 \cdot y_{\_1}$ (0,427) (0,0535)</p> <p>T = 16, R-kvadrat = 0,994 (Ölçülən xətlər mütərizədə göstərilir.)</p> <p>Model 3: SEK (OLS), istifadə edilən müşahidələr: 2007-2022 (T = 16) Asılı dəyişən: y</p> <p>Ölçü əmsalı. Səhv t-nisbəti p-dəyəri x_{1_2} 1,05500 0,427117 2,470 0,0270 ** $y_{\_1}$ 0,996133 0,0535333 18,61 <0,0001 ***</p> <p>Asılı dəyişən orta 9033.438 Asılı dəyişən m.s. 3834,467 Qalıq kvadrlar üst 9265563 Link m.h. 813.5268 Mərkəzsiz R-kvadrat 0,993929 Mərkəzləşdirmə ilə R-kvadrat 0,957988 F(2, 14) 1146.018 P-dəyəri(F) 3.04e-16 Log-ehtimal -128.8568 Akaike kriteriyası 261.7137 Schwarz meyarı 263.2588 Hannan-Quinn 261.7928 ro -0,494308 Durbin h -2,024183</p> <p>RESET spesifikasiyası testi (yalnız çərçivələr) - Null lemma: spesifikasiya kifayətdir Test statistikas: F(1, 13) = 0,185493 p-dəyəri = P(F(1, 13) > 0,185493) = 0,673749</p> <p>Breusch-Pagan heterojenlik testi - Null lemma: heterojenlik yoxdur Test statistikas: LM = 2.85867 p-dəyəri = P(Chi-kvadrat(2) > 2,85867) = 0,239469</p> <p>Qalıqların normallıq testi - Null lemma: səhvlər normal şəkildə paylanır Test statistikas: Xi-kvadrat(2) = 0,572456 p-dəyəri = 0,751091</p> <p>Durbin-Watson 1,05500 (0,138922, 1,97107) statistikası =</p>

<p>2,91528 Xəbərdarlıq: DW nəticəsi qərəzlidir, çünki modeldə gecikmiş asılı dəyişən var</p> <p>H1: müsbət avtokorrelyasiya p-dəyəri = 0,960387 H1: mənfi avtokorrelyasiya p-dəyəri = 0,0396126</p> <p>$t(14, 0,025) = 2,145$</p> <p>Dəyişən əmsalı 95 inam intervalı x1_2 y_1   0,996133   (0,881316, 1,11095)</p>
--

Mənbə: *GretlProgramında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir*

Model 1-ə əsasən emal sənayesi istehsalının göstəricisinin mütləq artımına emal sənayesinin fəaliyyət növü üzrə əsas fondlar və xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasının balansı funksional təsir göstərir. Hər iki müstəqil dəyişən statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Model 1-in təfsiri göstərir ki, emal sənayesi fəaliyyəti üzrə əsas fondların 1 milyon manat artması ilə emal sənayesi məhsulu 651 min manat artacaq. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası üzrə saldonun 1 milyon ABŞ dollarlıq artımı, emal sənayesində 37,3 min dollar məhsul artımı verəcək. Aşkar edilmiş asılılıqlara və modelin adekvatlığına baxmayaraq, ümumi həcmdə izah edilmiş dispersiyanın payını xarakterizə edən təyinedici göstərici kiçikdir və cəmi 39% təşkil edir. Bu onu deməyə əsas verir ki, bu göstəricilər mühümdür, lakin emal sənayesinin inkişafını izah etmək üçün kifayət deyil.

Model 2-ni nəzərdən keçirək. Bu model emal sənayesində əsas kapitalla

qoyulan investisiyaların emal sənaye məhsuluna təsirini nümayiş etdirir. Belə ki, emal sənayesinin əsas kapitalına investisiyaların 10% artması ilə emal sektorunun təkrar istehsalı 4,4% artacaqdır. Emal sektorunda məhsul istehsalının 73%-i investisiyaların payına düşür.

Bundan əlavə, araşdırma zamanı müəyyən edilib ki, cari ildə qoyulan investisiyalar yalnız 2 ildən sonra əks effekt verir. Bundan əlavə, istehsalat göstəricisi üçün keçmiş dəyərlərdən asılılıq da aşkar edilmişdir. Beləliklə, iqtisadi artımı və mal və xidmətlərin fasiləsiz təkrar istehsalını təmin etmək üçün sənayeyə daimi investisiya lazımdır.

3 nömrəli ekonometrik model bizə növbəti asılılıqları nümayiş etdirir. Belə ki, emal sənayesinin əsas fondlarına investisiya qoyuluşunun 1 milyon manat artması ilə emal sənayesində məhsul istehsalı və xidmətlərin həcmi 2 ildə 1,05 milyon manat artacaqdır. Bundan əlavə, cari ildə istehsalın özünün 1 milyon manat artması onu göstərir ki, investisiyalar qorunub saxlanılsa, gələn il 996 min manatlıq məhsul istehsal olunacaq.

Beləliklə, araşdırmaya görə, aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlarının və ticarət dövriyyəsinin dinamikası saldosunun emal sənaye məhsulunun istehsalına təsiri müəyyən edilmişdir. Lakin bu amillər ikinci dərəcəlidir.

2. Emal sənaye məhsulunun bu sahənin əsas kapitalına qoyulan investisiyalardan asılılığı müəyyən edilmişdir. Bu asılılıq Azərbaycanın emal sənayesində məhsul və xidmətlərin istehsalının 73%-ni izah edir.

3. Emal sənayesinə investisiyalar və onların gəlirləri arasında vaxt boşluqları və asılılıqlar müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, sərmayənin maksimum gəliri investisiyadan 2 il sonra yaranır.

4. Müəyyən edilmişdir ki, emal sənayesinin iqtisadi yüksəlişi üçün onun davamlı inkişafını təmin etmək lazımdır, çünki hazırkı yüksək istehsalın sənayenin əvvəlki yüksək göstəricilərindən asılı olduğu aşkar edilmişdir.

5. Korrelyasiya təhlili nəticəsində, respublikada müəyyən edilmiş minimum əmək haqqının ölçüləri ilə emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar,

emal sənayesində fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar və fəaliyyət növləri təsnifatı üzrə məşğul əhalinin sayı arasında sabit birbaşa güclü asılılıqlar aşkar edilmişdir.

6. Əmək haqqı amili işçiləri bu sahəyə cəlb etmək üçün yetərli deyil, çünki o, bir sıra digər sahələr üzrə müvafiq göstəricidən və ümumi orta səviyyə ilə müqayisədə xeyli aşağıdır.

Emal sənayesinin inkişafının monitorinqi və planlaşdırılmasında müəyyən edilmiş göstəriciləri və asılılıqları nəzərə almaqla istehsal göstəricilərin artırmaq olar, bu da öz növbəsində bu sahənin davamlı inkişafına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda, əlavə və yeni investisiya mənbələrinin tapılması və ümumilikdə sənayenin investisiya cəlbediciliyinin artırılması məsələsi qalacaqdır. Bu sualların cavablarını müəllif elmi əsərinin sonrakı fəsilərində tapmağa çalışmışdır.

3.2. Veksellərin dövriyyəyə fəal cəlb edilməsi hesabına emal sektorunda investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi

Müasir dinamik iqtisadiyyatda emal sənayesi bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas sahələrdən biridir. Lakin artmaqda olan rəqabət və sürətlə dəyişən marketinq mühiti şəraitində onun investisiya fəaliyyəti kritik əhəmiyyət kəsb edən amilə çevrilir. Hazırda qlobal birlik COVID-19 pandemiyasından post-pandemiya dövrünə keçməklə əhəmiyyətli transformasiya dövrünü yaşayır. Bu keçid iqtisadi fəaliyyəti bərpa etmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün strategiyaların işlənilib hazırlanması da daxil olmaqla, bütün dünyada hökumətlərin qarşısına çətin vəzifələr qoyub. Mövcud şəraitdə Azərbaycan Respublikası mühüm vəzifə ilə qarşılaşır: inkişafın qarşısında dayanan problemləri azaltmaq və ölkəni inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə yaxınlaşdırma bilən ehtiyatları eyni zamanda strateji yolları müəyyən etmək. Qarşıda duran problemin həlli çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2 fevral 2021-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” [3] adlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq dövlət öz iqtisadiyyatının əsas parametrlərini fəal şəkildə optimallaşdırır və korreksiya edir. Həmin strategiyanın əsas məqsədi 10 il

ərzində Azərbaycan Respublikasının ÜDM-ni ikidəfə artırmaqdır. Bununla bağlı beş əsas istiqamət müəyyən edilib: davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması; social ədalət prinsipləri əsasında qurulmuş dinamik və inklüziv cəmiyyətin formalaşması; insan kapitalının və innovasiyaların inkişafı; azad edilmiş ərazilərin bərpası; həmçinin “yaşılartımın” inkişafı və ətraf mühitin qorunmasına münasibətin dəyişdirilməsi (fasilitasiyası).

Azərbaycan Respublikasının yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olunmasını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilən pul siyasətinin inkişafı və pul sisteminin idarə edilməsidir. Xüsusilə pandemiya kimi dəyişiklik və çağırışlar zamanı pul-kredit sektorunun effektiv idarə olunması, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, COVID-19 pandemiyasının təsiri iqtisadiyyatın xidmət sektoruna ciddi təsir göstərmiş, bu da öz növbəsində resursların iqtisadiyyatın real sektorunun xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinin aktuallığını özündə ehtiva edir. İndiki mərhələdə pul siyasəti iqtisadi artımın və investisiyaların stimullaşdırılması üçün əsas alətə çevrilir. Qəbul edilmiş sözü gedən strategiya çərçivəsində ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində, səmərəli pul siyasətinin işlənilməsi və onun həyata keçirilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqda mühüm rol oynayır.

İnvestisiya fəaliyyətinin və onun mahiyyətinin öyrənilməsi müasir iqtisadi ədəbiyyatda mərkəzi aspektdir və onun təhlili həm yerli, həm də xarici alimlərin diqqətini cəlb edir. Məsələn, professor A.Vdoveçen investisiyaların ölkənin inkişafına və sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına təsirini yüksək qiymətləndirirdi. Öz tədqiqat işində, o, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında və məşğulluq səviyyəsinin saxlanmasında investisiyanın ayrılmaz rolunu vurğulayırdı [51].

M.Atakişiyev öz növbəsində əsas diqqəti kapital qoyuluşları ilə investisiyaların fərqləndirilməsinin vacibliyinə yönəlmişdi. Onun tədqiqatı bu anlayışlar və onların iqtisadi inkişafda oynadığı rollar arasındakı fərqlər haqqında suallar doğurmuş, effektiv investisiya strategiyalarının hazırlanması üçün bu dioxotomiyanın dərk

edilməsinin vacibliyini özündə ehtiva etmişdir [10].

İnvestisiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən yerli alimlərdən T. Hüseynov, öz tədqiqatlarında investisiyaların büdcənin doldurulmasına və məşğulluq səviyyəsinə müsbət təsirini vurğulamışdır. Onun əsərləri sərmayənin ictimai rifah və sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin mühüm aspektini açıqlayır [16].

S.V.Alimova veksəl bazarının müasir iqtisadi şəraitdə aktuallığını inandırıcı şəkildə əsaslandırır, sabit iqtisadi inkişafın investisiya resurslarında vamlı artımından asılı olduğunu və veksəllərin bu məqsədə çatmaqda mühüm alət olduğunu vurğulayır. Müəllif borc öhdəliklərinin və veksəllərin əhəmiyyəti haqqında mühüm bəyanat verir ki, bu da bu alətlərin iqtisadiyyatda investisiyaları necə stimullaşdırma biləcəyi sualını yaradır [36, s.61].

Müasir iqtisadiyyat və idarəetmə kontekstində strategiyaların işlənilib hazırlanmasında və investisiya proseslərinin başa düşülməsində bu görkəmli alimlərin nəzəri yanaşmaları və onların tədqiqatları əsas rol oynayır.

İnvestisiya iqtisadi artımın və inkişafın əsas lokomotivlərindən biridir. Onlar sənaye sahələrini və şirkətləri genişləndirmək, bu sahədə yenilik əldə etmək və davamlılığını təmin etmək üçün lazım olan kapitalla təmin edirlər. Texnoloji və maliyyə innovasiyalarının biznes mənzərəsini daim dəyişdirdiyi müasir dünyada yeni investisiya mənbələrinin və onların cəlb edilməsi üsullarının axtarışı getdikcə daha çox aktuallaşır. Bu mənbələrdən və üsullardan biri də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində investisiya fəallığını artırma bilən müasir texnologiyalar və innovasiyalardır.

İqtisadi monetizasiyanın iki əsas mənbəyi var: daxili və xarici. Daxili mənbələr kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, statistik məlumatlara görə, bankların gəlirli fəaliyyət yolu ilə öz kapitalını genişləndirmək imkanları hazırda nisbətən aşağı səviyyədədir ki, bu da maliyyə institutlarının kifayət qədər kapitallaşmasına səbəb olur. Qeyd etmək vacibdir ki, daxili monetizasiya mənbələri konkret ölkənin maliyyə bazarının inkişafından asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Bu halda Azərbaycanda pul kütləsi multiplikatorunun aşağı göstəricisi bank investisiyalarının əlavə pul kütləsinin yaradılmasına zəif təsirindən xəbər verir ki, bu da öz növbəsində

ölkədə iqtisadi artımı ləngidə bilər.

Digər tərəfdən, monetizasiyanın xarici mənbələri bank kapitalına qoyulan xarici investisiyalardır. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici resurslara arxalanaraq qlobal iqtisadi mühitdə baş verən dalğalanmalara və beynəlxalq kreditorların tətbiq etdiyi şərtlərə qarşı həssas olur. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal maliyyə bazarları hazırda Böyük Depressiyanın nəticələri ilə müqayisə oluna bilən COVID-19 pandemiyasının iqtisadi nəticələrinə aktiv şəkildə reaksiy verir.

Dünya iqtisadiyyatının proqnoz təhlili göstərir ki, iqtisadi artım templəri 2022-ci ildəki 3,4%-dən 2023-cü ildə 2,9%-ə qədər azalacaq, sonra 2024-cü ildə 3,1%-ə qədər bərpa olunacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü il üçün proqnoz 2022-ci ilin oktyabrında “Dünya İqtisadiyyatının İnkişafı Perspektivləri” (WEO) hesabatında təqdim ediləndən bir qədər daha optimist olub və müəyyən müsbət dinamikadan xəbər verir. Bununla belə, proqnoz səviyyəsi 2000-2019-cu illər arasında müşahidə edilən orta dəyərlərdən (3,8%) aşağıda qalır. Qlobal inflyasiya pandemiyadan əvvəlki səviyyələrdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək səviyyədə qalır və 2022-ci ildəki 8,8%-dən 2023-cü ildə 6,6%-ə və 2024-cü ildə isə 4,3%-ə enəcəyi gözlənilir. Bu göstəricilər COVID-19-dan əvvəlki dövr (2017-2019) üçün xarakterik olan səviyyələrdən yuxarı qalaraq, qlobal iqtisadiyyat və maliyyə bazarları üçün mənfi çağırışlar yarada bilər [50]. Qlobal iqtisadiyyata təzyiqli göstərən əsas amillərə inflyasiya ilə mübarizə məqsədilə mərkəzi bank faizlərinin artırılması və hərbi münaqişələr daxildir [132, s.3]. Bu amillər iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərir və yaxın perspektivdə iqtisadi artımı ləngidə bilər. İqtisadi fəaliyyət gözləniləndən daha çox azaldığı üçün bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar əlavə maliyyə dəstəyi cəlb etmə proseslərini həyata keçirirlər.

İqtisadiyyatın dayanıqlılığı üçün cəlb edilən xarici investisiyaların səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici sərmayə 2016-cı ildən bəri davamlı azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə mənfi tendensiya xarici kapitalın uğurla cəlb edilməsinə olan ümidlərin səviyyəsini azalda bilər.

Buna görə də, müasir şəraitdə monetizasiyanın daxili mənbələrinə diqqət

yetirmək mühüm məna kəsb edir. Bununla belə, iqtisadiyyatın monetizasiyasının sürətli artımı üçün veksəl kreditləşməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi ideyası çox actual görünür. Baxılan mexanizm əhalinin bank sisteminə inamını artırmağa kömək edə bilər, çünki statistik məlumatlar hazırda ona inamın aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Azərbaycanda bank sisteminin aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti təxminən 41,4% təşkil etdiyi halda, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 200-300% arasında dəyişir. Məsələn, ABŞ-da kredit təşkilatları üçün bu göstərici 350%-ə çatır ki, bu da bu ölkənin maliyyə sistemində inamın daha yüksək olduğunu göstərir.

Veksellərdən istifadə etmək imkanları. Veksəl, ödəniş intizamının təmin edilməsində və maliyyə münasibətlərinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayan maliyyə alətidir. O, borcların qeyd-şərtsiz ödənilməsini təmin edir. [111, s.15]. Veksellər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi ciddi hüquqi nəticələrə səbəb olduğu üçün, bu da öz növbəsində ödəniş intizamını qorumağa köməklik edir.

Vekselin mahiyyətinin təhlili onun iqtisadi sistemdə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsinə və iqtisadi dövriyyənin fəal həyata keçirilməsinə köməklik edən alət kimi mühüm rolunu ortaya qoyur [159, s.493]. Kreditorlar və borcalanlar arasında xüsusi kredit münasibətlərinin qurulması üçün veksəldən istifadə olunur, bu da öz növbəsində perspektivdə əmtəə və pul kreditlərinin qaytarılmasına imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, veksəl müəyyən şərtlər daxilində tədavi və ödəniş vasitəsi funksiyasını qismən yerinə yetirərək nağd pula alternativ kimi çıxış edə bilər. Belə ki, o, kreditor tərəfindən verilir və istənilən vaxt nağd pula çevrilə bilər. Veksellərin ötürülməsinin asanlıqı müxtəlif növ öhdəliklər üzrə səmərəli ödənişləri təmin edir.

Veksəl kapitalın səfərbər edilməsinə və uzun müddətli kredit münasibətlərinin qurulmasına töhfə verməklə iqtisadi sistemdə mühüm rol oynayır [97, s.93]. Bu alət vətəndaşlara və sahibkarlara bizneslərini genişləndirmək və investisiya layihələrini həyata keçirmək üçün lazımi kapitalı cəlb etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, veksellərdən istifadə həm də bank kreditindən asılılığın azalması ilə əlaqədardır. İnkişaf etmiş kommertiya kredit sisteminin olmaması şəraitində veksəl qısamüddətli cari əməliyyatlara xidmət göstərməkdə əsas

rol oynayır. Məlumatlara görə, bu gün kommersiya bankları tərəfindən verilən bütün kreditlərin təxminən 46,5%-i ev təsərrüfatlarının istehlak ehtiyaclarına yönəlib. Bu, qısa müddətli vəsait ehtiyaclarını ödəməkdə veksellərin alternative maliyyəaləti kimi vacibliyini göstərir.

2008-ci il maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyasının təsiri kimi qlobal maliyyə dəyişiklikləri və böhranları ilə veksellərin rolu daha da aktuallaşıb. Bəzi hallarda bank kreditləri mümkün olmaya və ya çox bahalı ola bilər, bu zaman veksəl, maliyyə axınlarının təşkili və likvidliyin təmin edilməsi üçün alternativ təqdim edir. Veksellərin istifadəsi üzrə beynəlxalq təcrübə onların maliyyə bazarlarında qarşılıqlı hesablaşmalar və kredit alətləri vasitəsi kimi effektivliyini təsdiq edir. Yaponiya Bankı və İngiltərə Bankı kimi nümunələr göstərirdi, veksellər bu qurumların balanslarında olan aktivlərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Yaponiya Bankında aktivlərin təqribən 10-15%-i veksellər təşkil edir. 1990-cı illərin əvvəllərində İngiltərədə diskont edilmiş veksellər İngiltərə Bankının ümumi aktivlərinin 1/3-dən çoxunu təşkil edirdi. Bu ölkələrdə veksellərin uçotu və girov qarşılığında Lombard kreditləri mərkəzi banklara dövrüdə olan pul kütləsini uğurla tənzimləməyə imkan verir [116, s.14].

ABŞ xarici ticarət əməliyyatlarında veksellərin istifadəsi üçün maraqlı kontekst təqdim edir. İxrac-idxal veksellərinin qəbulu bazarında 20-yə yaxın ixtisaslaşmış diler və 50 əsas bank fəal iştirak edir. Bu sahədə əməliyyatların həcmiylə onlarla milyard dollara çatır ki, bu da ABŞ-da veksəl bazarının əhəmiyyətini vurğulayır.

Cənubi Koreyanın veksəl dövrüdəsi sahəsində təcrübəsinin təhlili effektiv kredit-maliyyə sisteminin inkişafına töhfə verən mühüm amilləri vurğulayır. Ölkə qismən veksəldən istifadəyə əsaslanan uğurlu kredit sistemi sayəsində təsirli iqtisadi artıma nail olmuşdur. Statistika göstərir ki, veksellər bank sisteminin aktivlərinin 70%-dən çoxunu təşkil edir. Bu təcrübə göstərir ki, veksəl texnologiyaları maliyyə infrastrukturunun inkişafında əsas rol oynaya və iqtisadi artıma kömək edə bilər.

Cənubi Koreyada veksəl bazarının inkişafının uğurunun mühüm cəhəti kommersiya veksellərinin satışı təcrübəsinin tətbiqi olmuşdur. Bu veksellər, banklar

tərəfindən onların yenidən hesablanması və endirimlə dövriyyəyə buraxılması hüququ daxil olmaqla, müəyyən şərtlər yerinə yetirildikdə satıla bilən hesab edilirdi. Veksellər üzrə tariflərin vaxt intervalları üzrə bölünməsi (1 gündən 7 günə, 8 gündən 29 günə və s.) təcili investisiyaların stimullaşdırılmasına kömək etdi. Koreya kommersiya bankları ölkədəki ümumi kredit qoyuluşlarının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən hüquqi şəxslərə kreditlərin verilməsi üçün girov vasitəsi kimi veksellərdən fəal şəkildə istifadə edirdilər [45, s.37]. Bu təcrübə onu göstərir ki, veksəl alətlərindən ehtiyatlı istifadə maliyyə bazarlarını inkişaf etdirməyə və investisiyaları stimullaşdırmağa kömək edə bilər ki, bu da davamlı və uzun müddətli iqtisadi artıma can atan ölkələr üçün faydalı ola bilər.

Xarici təcrübənin təhlili dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində veksəl dövriyyəsinin çoxşaxəliliyini və səmərəliliyini vurğulayır. Belə sistemlərdə veksellər kommersiya krediti və veksəl münasibətləri elementləri daxil olmaqla ikili rol oynayır. Bank texnologiyaları da veksəl münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bir çox veksəl proqramları, banklar tərəfindən vəsait cəlb etmək üçün istifadə olunur və bəzi hallarda digər bank əməliyyatlarına nisbətən daha effektiv olur.

Bu nəticələr müasir qlobal maliyyə bazarında veksellərin əhəmiyyətini və aktuallığını vurğulayır və onların səmərəli kreditləşmə və maliyyə əməliyyatları üçün alətkimidəyərinitəsdiqədir.

Beləliklə, veksellər maliyyə sistemində əsas rol oynamağa davam edərək, müxtəlif ölkələrdə və iqtisadi dairələrdə maliyyə resurslarının səmərəli səfərbər edilməsini və idarə olunmasını təmin edir [160, s.1416]. Veksellərin istifadəsi, onların effektivliyi və pul bazarına təsiri sahəsində tədqiqatlar actual olaraq qalır və əlavə araşdırma tələbedir.

Sözügedən istiqamət üzrə müxtəlif aspektlərdə dəstəyin yüksək əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır: veksəl texnologiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan hüquqi baza, infrastruktur və vergi bu aspektlərə aiddir. Qeyd edək ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanmasına və bütün iştirak səviyyələrində - müəssisə və banklardan tutmuş dövlət qurumlarına qədər veksəlproqramlarının aktiv inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. O.Harunun qeyd

etdiyikimi, veksellərin istifadəsi dəqiq qanunvericilik tənzimləməsini tələb edir, çünki anlaşılımda xeyli sayda səhvlər mövcuddur [119, s.519].

Cədvəl 3.2.1.

Emal sənayesində investisiya fəallığının artırılması mənbəyi kimi veksellərin tətbiqi imkanları

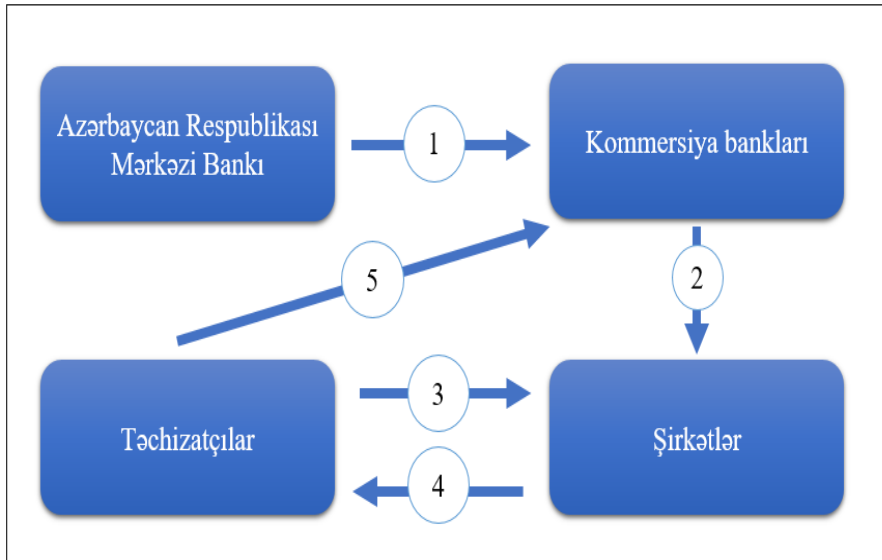
№	Tətbiq üsulları	Təsvir
1	Qısamüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi	Veksel emal sənayesində qısamüddətli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu, müəssisələrə uzunmüddətli kreditlərə müraciət etmədən istehsalın modernləşdirilməsi və inkişafı üçün zəruri vəsait cəlb etməyə imkan verir.
2	Emal sənayesində investisiyaların stimullaşdırılması	Veksellərin buraxılması ilə emal müəssisələrində aktiv investisiya proqramları yaradılaraq onlar tərəfindən sərmayə qoyuluşunu stimullaşdırıla bilər. Bu proqramlar yeni texnologiyaların işlənilməsinə, istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilə bilər.
3	İnvestisiya fondlarının formalaşdırılması	Veksel proqramları vəsaitləri emal sənayesinin dəstəklənməsinə yönəldilmiş investisiya fondlarının formalaşdırılması üçün əsas ola bilər. Bu da öz növbəsində, sözü gedən sahədə müəssisələr üçün investisiyaların əlçatanlığını artırmağa kömək edir.
4	Tədqiqatların və inkişafın maliyyələşdirilməsi	Veksellər emal sənayesində tədqiqat və təkmilləşdirmə layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu da öz növbəsində, sahənin bazarda mövqeyini yaxşılaşdırıla bilən innovativ məhsul və texnologiyaların yaradılmasına kömək edir.
5	Ödəniş intizamının gücləndirilməsi	Veksel borcların qeyd-şərtsiz ödənilməsini nəzərdə tutur ki, bu da investisiyalar sahəsində ödəniş intizamının gücləndirilməsinə kömək edir. Veksellər üzrə öhdəliklərin vicdansız yerinə yetirilməsi hüquqi nəticələrə səbəb ola biləcəyi üçün bu, tərəflərin öhdəliklərini yerinə yetirməyə həvəsləndirir.

6	Beynəlxalq investisiyalar	Veksel xarici investorları emal sənayesinə cəlb etmək üçün cəlbedici alət ola bilər. O, müəssisələrə xarici investorlar tərəfindən alın bilən veksellər buraxmaq imkanı verir. Bu isə xaricdəki istehsal layihələrinə investisiya qoyma qda maraqlı olan xarici şirkətlər üçün xüsusilə cəlbedici ola bilər. Veksel proqramları həmçinin xarici tərəfdaşlarla birgə müəssisələrin yaradılması prosesinə bütövlükdə tərəfdaşlıqları asanlaşdırır bilər.
---	---------------------------	--

Elektron veksellərin hüquq sistemində daxil edilməsi, P.Çaplitskinin təklif etdiyi kimi, qiymətli kağızlar kontekstində veksellərin müasirliyini və aktuallığını təmin etmək üçün zəruri addımdır [135, s.190-191]. Bu, onların maliyyə sistemində və bütövlükdə iqtisadiyyatda rolunu qoruyub saxlamağa kömək edə bilər. Bununla belə, bu cür dəyişikliklər müvafiq qanunvericilik bazası və qanunvericilik dəyişiklikləri tələb edəcək, çünki bu gün veksellərin, xüsusən də electron veksellərin hüquqi status qeyri-müəyyən olaraq qalır və aydınlıq tələb edir. Belə ki, veksellərin, xüsusən də electron formada uğurlu istifadəsi üçün onların funksionallığını və legitimliyini təmin etmək məqsədilə qanunvericiliyin müasir reallıqlara və texnoloji yeniliklərə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Bu cür tədbirlər emal sənayesində investisiya fəallığının artırılmasının əsas mənbələrindən biri olan veksellərin gücləndirilməsinə kömək edəcək, eyni zamanda sənayenin sabit və davamlı inkişafına töhfə verəcək.

Veksel dövriyyəsi investisiya fəallığının artırılması və Azərbaycanın emal sənayesinin inkişafı üçün səmərəli mexanizmdir. Mərkəzi Bank vasitəsilə köçürmə veksellərinin istifadəsinə əsaslanan maliyyə sxemi investisiyaların stimullaşdırılmasına və ölkədə sənaye inkişafının dəstəklənməsinə kömək edən bir sıra üstünlüklərə malikdir (**Blok-sxem 3.2.1**).

Blok-sxem 3.2.1. Emal müəssisələri üçün köməkçi investisiya aləti kimi veksəl dövriyyəsinin tətbiqi.

Təqdim edilən maliyyələşdirmə sxemi Mərkəzi Bank vasitəsilə veksellərdən istifadə yolu ilə investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə və sənayenin inkişafına töhfə verən səmərəli mexanizmi əks etdirir. O, müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsi və iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşdirilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Gəlin Azərbaycanın emal sənayesinə cəlb edilən investisiya kontekstində (**cədvəl 3.2.2**) iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün sözü gedən sxemin əsas üstünlüklərinə daha yaxından nəzər salaq

Cədvəl 3.2.2.

Müəssisələrin veksəl dövriyyəsi vasitəsilə investisiya qoyuluşu prosesi

Fəaliyyət	Təsviri
1	Mərkəzi Bank kommersiya banklarına veksəl şəklində müəyyən miqdarda vəsait təqdim edir.
2	Müəssisələr bu vekselləri kommersiya banklarından ilkin məbləğdən xeyli endirimlə (adətən 15-25%) alırlar. Bu veksellər dəqiq müəyyən edilmiş istifadə istiqamətinə malikdir və bank tərəfindən müəssisənin biznes planının yoxlanılması hüququnu təmin edir.
3	Müəssisə resurs təchizatçıları ilə hesablaşmalar üçün alınmış veksellərdən istifadə edir.
4	Təchizatçı alınan veksəl müqabilində müəssisəni zəruri

	resurslarla təmin edir.
5	Resursların verilməsi ilə bağlı əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra təchizatçı vekseli kommersiya bankında nağdlaşdırır və vekseldə göstərilən tam məbləği alır.

Veksellərin istifadəsi yolu ilə maliyyələşdirmə sxeminin tətbiqi iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşməsinə kömək edir və müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu mexanizmin bir sıra əsas üstünlükləri var: maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini və şəffaflığını artıran nağdsız əməliyyatların təşviqi və vəsaitlərin konkret investisiya layihələrinə yönəldilməsi, onların uğurlu icrası və iqtisadiyyatın müvafiq sektorlarına təsir ehtimalının artırılması.

Bank sektorunun bu sxemdə iştirakı onun real iqtisadiyyatın dəstəklənməsində rolunu artırır. Banklar veksellərin təqdim edilməsində və müəssisələrin biznes planlarının auditində əsas rol oynayır ki, bu da maliyyə əməliyyatlarına inamı gücləndirir və proseslərin şəffaflığını artırır.

Beləliklə, müəssisələrin veksəl vasitəsilə maliyyələşdirilməsinin bu sxeminin tətbiqi nəinki nağdsız dövriyyənin və məqsədyönlü maliyyələşmənin artmasına kömək edir, həm də bank sektoru ilə real iqtisadiyyat arasında əlaqəni gücləndirir. Bu, Azərbaycanda investisiyaların və sənayenin inkişafının stimullaşdırılması üçün vacibdir və öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə, regional və qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına köməklik edə bilər.

Nəticədə emal sənayesində investisiya fəallığının artırılması üçün sistemli prinsiplərə əsaslanan müasir mənbələrin tətbiqi bu sahənin inkişafında mühüm addımdır. Veksəl texnologiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən hüquqi, infrastruktur və vergi dəstəyi məcburidir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanmasına və bütün iştirak səviyyələrində -müəssisə və banklardan tutmuş dövlət qurumlarına qədər veksəl proqramlarının fəal inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Veksəl dövriyyəsi Azərbaycanda investisiyaların cəlb edilməsi və emal sənayesinin inkişafının stimullaşdırılması üçün güclü alətə çevrilmək potensialına malikdir. Tarixi presedentlər və beynəlxalq təcrübə veksellərin maliyyələşdirmə

vasitəsi kimi dəyərini nümayiş etdirir.

Lakin bu sahədə Azərbaycanın qarşısında duran bir sıra çağırışlar mövcuddur. Bunlara qanunvericilik və veksəl dövriyyəsinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi zərurəti, habelə infrastrukturun, o cümlədən hesablaşma və veksəllərin uçotu sistemlərinin inkişafı daxildir.

Veksəllər üzrə uçot və vergi siyasəti də onların investisiya vasitəsi kimi istifadəsi üçün stimulların yaradılmasına diqqət yetirməyi tələb edir. Veksəl dövriyyəsinə investorlar üçün cəlb edici etmək məqsədilə bu kimi aspektlər üzərində işləmək vacibdir.

Veksəl proqramlarının inkişafı müəssisə, bank və dövlət səviyyəsində canlı veksəl bazarının yaradılmasına kömək edərək emal sənayesinə investisiya qoyuluşunu sürətləndirə bilər.

Təklif olunan maliyyələşdirmə sxeminin veksəllərdən istifadə etməklə tətbiqi iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşməsinə kömək edir və müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu mexanizmin bir sıra əsas üstünlükləri var: maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini və şəffaflığını artıran nağdsız əməliyyatların təşviqi və vəsaitlərin konkret investisiya layihələrinə yönəldilməsi, onların uğurlu icrası və iqtisadiyyatın müvafiq sektorlarına təsir ehtimalının artırılması.

Nəhayət, veksəl bazarı operatorlarının maliyyə risklərini idarə etməsi, veksəl dövriyyəsinin sabitliyini və etibarlılığını təmin edən mühüm komponentdir.

Təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda veksəl texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı müvafiq qanunvericiliyin, infrastrukturun və uçot siyasətinin işlənilib hazırlanması şərti ilə investisiya fəallığının artırılmasını və emal sənayesinin inkişafının təşviqi üçün əhəmiyyətli potensialı təmsil edir. Bu addımlar ölkədə investisiya fəallığının artırılması mənbəyi kimi qanun layihələrinin rolunun gücləndirilməsinə kömək edəcək və sənaye sahəsinin davamlı inkişafına töhfə verəcək.

3.3. Blokçeyn texnologiyasının tətbiqi sayəsində iqtisadiyyatın emal sektorunda investisiyaların sistemli artımının stimullaşdırılması

XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma prosesləri və dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı investorlar və sahibkarlar üçün yeni reallıqlar yaratdı. Ənənəvi investisiya üsullarının effektivliyinin qeyri-kafi ola biləcəyi şəraitdə yeni maliyyə mənbələri və investisiya imkanları axtarmaq zərurəti yaranır. Bu mövzuda investisiya sənayesində müxtəliflik və innovasiyanın əsas elementlərindən biri kimi yüksələn blokçeyn texnologiyası ortaya çıxır.

Blokçeyn texnologiyası maliyyə sektoru, logistika, səhiyyə və müxtəlif başqa sənaye sahələri də daxil olmaqla bir çox sahələrinin sürətli inkişafına təkan vermişdi. İncə investorlar blokçeyn texnologiyası sayəsində əvvəllər onlar üçün əlçatmaz yaxud çox mürəkkəb görünən bazarlara və imkanlara çıxış əldə edirlər. Bu, investorlara öz portfelini diversifikasiya etməyə, innovativ layihələrdə iştirak etməyə və aktivləri üzərində daha çox nəzarətə malik olmağa imkan verir. Blokçeyn texnologiyalarının aktuallığı təkcə əməliyyatların təhlükəsizliyini və şəffaflığını təmin edən alət kimidə, həm də müasir iqtisadi sistemdə mərkəzsizləşdirməni və davamlılığı təşviqedən platforma kimi müəyyən edilir.

Blokçeyn texnologiyası investisiya üçün yeni üfüqlər açır, investorlara təhlükəsizlik və əvvəllər əlçatmaz görünən layihələrdə iştirak etmək imkanı verir. O, paylanmış reyestrlər sistemini aktivləşdirərək, vasitəçilik xərclərini və fırladaçılıq ehtimalını azaldır. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı və qloballaşma prosesləri blokçeyn texnologiyasını müasir maliyyə mühitinin əsas elementlərindən birinə çevirir.

Blokçeyn texnologiyasının mahiyyətinin və onun investisiya mühitinə təsirinin öyrənilməsi müasir iqtisadi ədəbiyyatın mühüm və aktual aspektidir. Bir çox tədqiqatçıların diqqətinin bu mövzuya yönəlməsi onun akademik və praktiki kontekstlərdə artan əhəmiyyətini və ona olan tələbatı əks etdirir.

Blokçeyn texnologiyası iqtisadi sistemdə etibarlılıq və inamı təmin edən innovativ informasiya platformasıdır. Bu texnologiyanın mühüm cəhəti paylanmış blokçeyn verilənlər bazasında qeydə alınan bütün əməliyyatların tam və dəyişməz

qeydiyyatıdır. Bu texnologiya bütün platforma iştirakçlarına verilənlər bazasına girişi təmin edir, halbuki onlar artıq edilmiş qeydləri dəyişdirmək və ya silmək imkanına malik deyillər [108, s.128]. Blokçeyn mərkəzləşdirilmiş vasitəçilərdən yan keçməklə birbaşa iştirakçılar arasında əməliyyatlar aparmağa imkan verərək, əməliyyatların etibarlılığını artırır.

B.Goldsteinə [56] görə, blokçeyn texnologiyası tarix və fəlsəfədən başlayaraq, maliyyə mühitindən, hüquqi aspektlərdən və tənzimləmələrdən keçərək, yalnız bundan sonra kriptografiya və texniki aspektləri əhatə edən müxtəlif elmləri özündə birləşdirir. O, təkcə texnologiyayı deyil, həm də müasir dünyada qavrayışın və qarşılıqlı əməkdaşlığın yeni üsulunu təmsil edir.

“Güvən maşını” və ya “həqiqət maşını” kimi tanınan blokçeyn texnologiyası [156, s.17], iqtisadi sistemdə inam səviyyəsini kökündən artırma bilən inqilabi birvasitədir. Şəffaflıq, etibarlılıq və mərkəzsizləşdirmədə daxil olmaqla unikal xüsusiyyətləri sayəsində blokçeyn, vasitəçilərə və ya mərkəzləşdirilmiş strukturlara etibar etməyə ehtiyacın olmadığı bir mühit yaradır. Bunun əvəzinə iştirakçılar hər bir əməliyyatı orijinal və təhlükəsiz etmək üçün kodlara, riyazi alqoritmlərə və kriptografiyaya etibar edə bilərlər. Bu, şübhəsiz ki, iqtisadi sistemdə etimadın yaradılması üçün inqilabi yanaşmadır və biznesin aparılması, maliyyə əməliyyatları və hətta hökumət sistemlərinin idarə edilməsi üsullarını dəyişdirmək potensialına malikdir.

Harvard Biznes Məktəbinin mütəxəssisləri blokçeyn texnologiyasına ənənəvi biznes modellərinin dəyərini azaltmayan, əksinə, mövcud iqtisadi və social sistemlər üçün yeni əsaslar yaratmağa qadir olan əsas texnologiyayı təmsil edən bir alət kimi baxırlar [148, s.121]. Blokçeynin texnoloji özü kimi anlayışı onun inteqrasiya potensialını və müxtəlif fəaliyyət sahələrində həyata keçirilmə qabiliyyətini göstərir.

D.Tapskott öz əsərlərində blokçeyn texnologiyasının əsas tətbiq aspektlərini tərtib edərək, aşağıdakıları qeyd etmişdi [63]:

1. Yeni müştərəklə istehlak iqtisadiyyatının yaradılması: blokçeyn texnologiyası vasitəçiləri aradan qaldırmağı və birbaşa iştirakçılar arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqə yaratmağı təklif edir. Bu mərkəzləşdirilməsiz iqtisadi modellərin inkişafına səbəb ola

bilər.

2. Sürətli fəaliyyət göstərən maliyyə sisteminin yaradılması: Blokçeyn maliyyə sektorunda səmərəliliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün həllər təklif edir. Sıfır əlavə xərclərin olması xərcləri azalda və maliyyə əməliyyatlarını sürətləndirə bilər.

3. İqtisadi və müəllif hüquqlarının qorunması: Blokçeyn iqtisadi hüquqların və müəllif hüquqlarının daha etibarlı və təhlükəsiz qorunmasını təmin edə bilər. Bu da öz növbəsində yaradıcılar və sahibkarlar üçün faydalı ola bilər.

4. Korrupsiya və bürokratiya ilə mübarizə: Blokçeyn məlumatların şəffaflığını və etibarlılığını təmin edir, bu da öz növbəsində korrupsiya ilə mübarizəyə və bürokratik proseslərin sadələşdirilməsinə köməklik edə bilər.

5. Yeni sahibkar tipi: blokçeynin tətbiqi bu texnologiyadan istifadə etməyə və innovativ layihələr yaratmağa yönəlmiş yeni tipli sahibkarın yaranmasına töhfə verə bilər.

6. Yüksək texnoloji mühit: Blokçeyn müxtəlif qurğu və obyektləri əlaqələndirmək və avtomatlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər ki, bu da öz növbəsində “Əşyaların İnterneti”nin və yüksək texnoloji mühitin yaradılmasına kömək edir.

7. Həqiqi demokratiyanın həyata keçirilməsi: Blokçeynin tətbiqi həqiqi demokratiyanı təşviq edə bilən mərkəzləşdirilməmiş idarəetmə və səsvermə sistemlərinin yaradılmasını asanlaşdırır.

Bu tədqiqatlara əlavə olaraq, investisiyaların öyrənilməsinin mühüm aspekti sistemli yanaşmanın tətbiqidir. İ.Əliyevanın apardığı tədqiqatlar təşkilatların fəaliyyətinin və onların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin dərk edilməsində sistemli təhlilin vacibliyini vurğulayır [13]. Bu perspektiv çərçivəsində sistemli yanaşma texnoloji proseslər, məqsədlər, təşkilati struktur və ətraf mühitin nəticələri arasında mürəkkəb əlaqələri əhatə edir.

A.Səfərov təşkilatın idarə edilməsində məqsədlər, funksiyalar, struktur, davranış və nəticələr arasındakı əlaqəyə əsaslanan sistemli yanaşmanın mərkəzi əhəmiyyətini vurğulayır [27]. Bu hər tərəfli təhlil təşkilatın bütövlüyünü və fəaliyyət dinamikasını möhkəmləndirməyə kömək edir.

Belə görkəmli alimlərin tədqiqatları və onların nəzəri yanaşmaları müasir

iqtisadiyyat və idarəetmə kontekstində strategiyaların işlənilib hazırlanmasında və investisiya proseslərinin anlaşılməsində əsas rol oynayır.

Kriptovalyutanın xaricində geniş tətbiq imkanlarını təmin edəbilən blokçeynin yeni versiyasının hazırlanmasından sonra maliyyə sektorunda blokçeyn texnologiyasına maraq artımı müşahidə edilmişdir. Mc.Kinseyin araşdırması göstərir ki, yüksək səviyyəli maliyyəçilərin təxminən yarısı blokçeynin maliyyə sektoruna əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini gözləyir və bankların təxminən 66%-i növbəti üç il ərzində blokçeyn əsaslı texnologiya platformalarını tətbiq etməyi planlaşdırır [169]. Bu verilənlər təhlükəsiz və şəffaf maliyyə əməliyyatlarını təmin etmək üçün blokçeyn texnologiyasının istifadəsinə artan marağı və onun perspektivliyini göstərir.

Blokçeyn texnologiyaları iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında aktiv investisiya və maraq cəlb edir. Kapitallaşmaya görə ilk 100 şirkət arasında, demək olar ki, yarısı blokçeyn texnologiyalarından fəal şəkildə istifadə edir və onlara investisiya qoyur [168]. Belə ki, blokçeyn texnologiyası Meta, Adobe, Verizon və Nvidia kimi nəhənglərin daxil olduğu texnologiya şirkətlərinin ümumi həcmnin 36%-ni təşkil edir. Digər tərəfdən Paypal, Visa və Mastercard tərəfindən təmsil olunan ödənişlər sektoru da bu texnologiyaya 20%-lə əhəmiyyətli maraq göstərir. Bundan başqa, Walmart və Shopify daxil olmaqla pərakəndə satış və istehsal sektorunda blokçeyn texnologiyasından istifadə ümumi miqdarın [44 şirkət] 20%-ni təşkil edir. Bu məlumatlar blokçeyn texnologiyalarının müxtəlif biznes sahələrində geniş tətbiqini göstərir. Texnologiya şirkətlərinin artan marağı onların texnologiyanın biznes modellərini dəyişdirmək və prosesləri təkmilləşdirmək potensialına inamını vurğulayır. Eyni zamanda, ödəniş sektorunda və pərakəndə satışda olan maraq maliyyə və pərakəndə sənayedə blokçeyn həllərinin artımını göstərir. Buna görə də blokçeyn texnologiyaları aparıcı şirkətlərin etibarını və fəal diqqətini qazanmağa davam edir və müasir iqtisadiyyatın mühüm elementinə çevrilir.

Blokçeyn üzrə əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin edən əsas element rəqəmsal imzalardır. Hər bir tranzaksiya əməliyyatları öz şəffaflığını və etibarlılığını təmin edərək blokçeyndə qeyd olunur. Əməliyyatlar haqqında məlumatı özündə ehtiva edən bloklar blok zəncirinə əlavə edilir və texnologiyanın xüsusiyyətləri

sayəsində bu blokları dəyişdirmək və ya silmək mümkün olmur.

2022-ci ildə blokçeyn və kripto şirkətləri üçün qlobal vençur maliyyələşdirməsinin yeni maksimumu 26,8 milyard dollara [168] çatdı. Bu, investorların blokçeyn texnologiyasına artan marağını göstərir və burada aşağıdakı aspektləri qeyd etmək lazımdır [117]:

1. **İnvestisiya mənbələri:** Novum Insights-a görə, blokçeyn sənayesinə investisiyaların 26%-i vençur fondlarından cəlb edilib, bu da investorların innovativ layihələri dəstəkləmək üçün öz vəsaitlərini riskə atmağa hazır olduğunu göstərir. Qalan 75% vəsait blokçeyn layihələri tərəfindən təmin edilən yeni maliyyələşdirmə formalarına maraq nümayiş etdirərək ilkin sikkə təklifləri (ICO) vasitəsilə toplanıb.

2. **Regional paylanma:** Məlumatlara görə, blokçeyn investisiyalarına görə ABŞ, Böyük Britaniya, İrlandiya, Sinqapur və Çin lider ölkələrdir. Bu da blokçeyn texnologiyasına marağın qlobal xasiyyətini nümayiş etdirir.

3. **İnvestisiya cəlb edən sektorlar:** Blokçeyn sənayesinin bütün sektorları arasında ödəniş infrastrukturunu ilə bağlı layihələr investorlar üçün ən cəlb edici oldu.

4. **İnvestisiya liderləri:** Blokçeyn layihələrinə sərmayə qoyan aparıcı şirkətlər Polychain Capital, Digital Currency Group, Coin Fund və Blokçeyn Capitaldir. Bu şirkətlər müxtəlif investisiya fəaliyyətində aktiv iştirak edir və blokçeyn sənayesinə böyük sərmayə qoyurlar.

Blokçeyn texnologiyası müasir iqtisadiyyatda sürət yığmağa davam edir və bu özünü təsiredici məbləğə çatan investisiyaların artımında özünü göstərir. İncəsənətçilər blokçeyn sektoruna artan maraq göstərirlər, onun ənənəvi biznes modellərini dəyişdirmək və yeni iqtisadi və sosial sistemlər yaratmaq potensialını görürlər. Bu texnologiya innovative layihələrin və perspektivli sahələrin, o cümlədən ödəniş infrastrukturunun əsasına çevrilir.

Blokçeyn texnologiyalarından istifadə edərək investisiyaların cəlb edilməsi inam və davamlılığın təmin edilməsini tələb edir. Blokçeyn texnologiyası investisiya mühitini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilən mərkəzləşdirilməmiş uçot və əməliyyat sistemidir. Aşağıda təqdim olunan cədvəl 1-də blokçeynin bu kontekstdə istifadə oluna biləcəyi bir neçə əsas yollar göstərilmişdir.

Beləliklə, emal sənayesində blokçeynin istifadəsi, məsələn, maliyyə əməliyyatlarını sadələşdirərək və idarə etməni təkmilləşdirərək investorların inamını, kapitalla çıxışını artırır. Bu amillər bir araya gələrək sənayedə investisiya fəallığının artmasının mənbəyinə çevrilərək, onun böyüməsinə və inkişafına kömək edə bilər.

Cədvəl 3.3.1.

İnvestisiya fəaliyyətlərində blokçeyn texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri

Üsulun adı	Təsvir
Məlumatların şəffaflığı və etibarlılığı	Blokçeynin investisiyaları təşviq edən əsas aspektlərindən biri məlumatların şəffaflığını və etibarlılığını təmin etmək qabiliyyətidir. Blokçeyndəki bütün əməliyyatlar və qeydlər dəyişməzdir və hər bir şəbəkə iştirakçısı üçün yoxlanıla bilinəndir. Bu o deməkdir ki, investorlar şirkətin əməliyyatları, maliyyə vəziyyəti və təchizat zənciri haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilərlər. Belə şəffaflıq informasiya asimmetriyalarını azaltmağa kömək edir və investorların inamını gücləndirir.
Təkmilləşdirilmiş maliyyə əməliyyatları	Blokçeyn emal sənayesində maliyyə əməliyyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra alətlər təklif edir. Blokçeyn üzərindəki ağıllı müqavilələr dividendlərin ödənilməsi və xərclərin uçotu kimi prosesləri avtomatlaşdırmağa imkan verir. Bu, əməliyyat xərclərini və səhv riskini azaldır. Bundan əlavə, kriptografik mexanizmlərdən istifadə etməklə blokçeyn təhlükəsiz maliyyə əməliyyatlarını təmin edir, fırıldaqçılıq və icazəsiz giriş ehtimalını azaldır.
İnisiallaşmış sikkə təklifləri və kraudfandinq	İnisiallaşmış sikkə təklifləri (ICO) və blokçeyndə kraudfandinq şirkətlərə vasitəçilər olmadan birbaşa investorlardan kapital cəlb etməyə imkan verir. Bu, startapları və layihələri maliyyələşdirilməsinə kömək edərək, emal sənayesində yeni investisiya imkanlarına səbəb ola bilər.
Qlobal bazara çıxış	Blokçeyn texnologiyası sayəsində müxtəlif ölkələrdən olan investorlar sənaye və xidmət sahələrinə daha sərbəst sərmayə qoya bilərlər. Bu, kapitalla çıxışı genişləndirir və maliyyə mənbələrinin şaxələndirilməsini təşviq edir.

Təchizat zəncirinin və məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi	Blokçeyn, təchizat zəncirinin idarə edilməsi və məhsulun keyfiyyətinin təminatını yaxşılaşdırmaq üçün də istifadə edilə bilər. Bu, əməliyyatların və məhsulların şəffaf sistem vasitəsilə izləndiyini və yoxlanıldığını bildiklərindən investorların etibarını artırma bilər.
Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. [89, s.210]; [66, s.34].	

Əhəmiyyətli üstünlüklərə baxmayaraq, investisiya fəaliyyətlərində blokçeyn texnologiyasının istifadəsi bir sıra əhəmiyyətli çatışmazlıqlar və məhdudiyyətlərlə əlaqələndirilir. Əsas çatışmazlıqlardan biri müxtəlif ölkələrdə daha aydın və vahid tənzimləmə ehtiyacıdır [64, s.296]. Blokçeyn və kriptovalyutalar sahəsində aydın norma və qaydaların olmaması hüquqi qeyri-müəyyənlik yarada bilər ki, bu da investorlara mənfi təsir göstərir və vergi məsələlərində olan tənzimləmədə aydınlıq və ardıcılıq tələb edir.

Digər əhəmiyyətli məhdudiyyət kriptovalyutalar və tokenlər üçün zəmanət və girovun olmamasıdır. Səhmlər və istiqrazlar kimi ənənəvi aktivlər adətən digər aktivlərlə təmin edilir, investorlara müəyyən dərəcədə qorunmanın zəmanəti verir [90, s.77]. Kriptovalyutalarda isə, bu zəmanət çox vaxt yoxdur və investorları iflas və ya emitentlərin müflisləşməsi risklərinə qarşı həssas edir.

Bundan əlavə, blokçeyn üzrə əməliyyatların dönməzliyi o deməkdir ki, hər hansı səhvlər, itkilər və ya icazəsiz əməliyyatlar investorlar üçün çox baha başa gələ bilər. Bu xüsusiyyət blokçeyn mühitində əməliyyatlar aparmazdan əvvəl daha çox ehtiyatlılıq və yoxlama tələb edir. Yüksək təhlükəsizlik standartlarının və fərildəqılığın qarşısının alınması zərurəti də mühüm problem olaraq qalır.

Tranzaksiyaların emal sürəti blokçeyn texnologiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir və onun müxtəlif sahələrdə effektivliyinə və tətbiqinə mühüm təsir göstərir. Bu kontekstdə olan müəyyən istiqamətlər aşağıdakı aspektlərdə müzakirə olunur [68, s.31]:

1. Blokçeyn texnologiyalarının aşağı sürəti: Məsələn, Bitcoinin əməliyyat emal sürətinin saniyədə təxminən 7 tranzaksiya (tr/san) olduğu göstərilir. Bu, saniyədə

24000 əməliyyatı emal edən Visakimi ənənəvi ödəniş sistemlərindən xeyli aşağıdır. Sürətli və geniş miqyaslı ödənişlər üçün Bitcoinin istifadəsində məhdudiyyətlər yaradır.

2. Təsdiqləmənin gözləmə müddəti: Bitcoin şəbəkəsində əməliyyatın təsdiqi üçün orta gözləmə müddəti 55 dəqiqədir. Ənənəvi maliyyə sistemlərindəki sürətli təsdiqlərlə müqayisədə, bu göstərici xüsusilə gündəlik əməliyyatlar üçün həddindən artıq uzun hesab edilə bilər.

3. Miqyas tələbləri: Aşağı sürət və uzun təsdiqləmə vaxtları blokçeyn şəbəkələrinin çoxlu sayda əməliyyatları idarə etmək üçün miqyasını çətinləşdirə bilər. Bu, texnologiyanın yüksək ötürmə qabiliyyəti və emal sürətlərinə tələb olan sahələrdə tətbiqini məhdudlaşdırır.

Texnologiyanın daha geniş şəkildə mənimsənilməsi və rəqabətə davamlı olması üçün sürəti artırmaq və əməliyyatın təsdiqləmə vaxtlarını azaltmaq üçün təkmilləşdirmələrə ehtiyac var.

Bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, blokçeyn texnologiyası hələ də böyük investisiya potensialını təmsil edir. Effektiv tənzimləmə, girov standartlarının inkişafı və kriptovalyuta bazarlarının böyüməsi bu çatışmazlıqları aradan qaldırmağa və investisiya fəaliyyətində blokçeynin faydalarının maksimum dərəcədə artırılmasına kömək edə bilər.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, blokçeyn texnologiyasının müasir iqtisadiyyata tətbiqi əhəmiyyətli perspektivlər və çağırışlar yaradır. Blokçeyn iqtisadi və social sistemlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, birgə istehlakın yeni modelləri üçün imkanlar yaratmaq, maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını və təhlükəsizliyini artırmaq, korrupsiya və bürokratiya ilə mübarizə kimi potensiala malikdir. Bu texnologiya inklüziv maliyyə sistemlərinin inkişafına və iqtisadi və müəllif hüquqlarının qorunmasına kömək edə bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, blokçeynin tətbiqi texniki və təşkilati problemlərin həllini, eyni zamanda mövcud iqtisadiyyata və onun sosial infrastrukturuna tam inteqrasiyanı reallaşdırmaq üçün vaxt tələb edir.

Bununla belə, aşağı əməliyyat sürəti, yüksək enerji istehlakı və texnologiyanın miqyasında məhdudiyyətlər kimi problemlər var. Bu cür problemlər blokçeynin vəd

edilmiş bəzi faydalarına nail olunmasını çətinləşdirə bilər. Nəzər almaq lazımdır ki, bu texnologiyanın effektiv tətbiqi müxtəlif sektorlar və ölkələr arasında əməkdaşlığı, habelə tənzimləyici orqanların inkişafını tələb edəcəkdir.

Blokçeyn texnologiyası iştirakçıların maliyyə əməliyyatlarını birbaşa, vasitəçilər olmadan həyata keçirə biləcəyi yeni iqtisadiyyat yaratmağı vəd edir ki, bu da xərcləri azaltmağa və prosesləri sadələşdirməyə imkan verir. O, həmçinin yeni biznes modellərinin yaradılmasını asanlaşdırır, sahibkarlara yeniliklər etməyə və startapları inkişaf etdirməyə imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, blokçeynin tətbiqi ciddi təlim və infrastrukturun inkişafını tələb edir. Bununla belə, bu istiqamətdə söyləyən nəticəsində blokçeyn texnologiyası iqtisadi sistemləri dəyişdirmək və iqtisadi və maliyyə əməliyyatları üçün daha açıq və demokratik mühit təmin etmək potensialına malikdir.

Çətinliklərə baxmayaraq, blokçeyn yeni investisiya imkanları təqdim edir və yeni innovativ layihələrin inkişafını stimullaşdırır. Ekspert mövqelərinin və qlobalinvestisiya məlumatlarının təhlili bu texnologiyaya artan marağı və onun sistemli böyüməyə təkan vermə potensialını göstərir.

Bütövlükdə blokçeyn müasir iqtisadiyyat üçün mühüm alətdir və onun uğurla həyata keçirilməsi iqtisadi və sosial sistemlərin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

İnvestisiyaların cəlb edilməsində investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi və sistemli şəkildə tənzimlənməsi yolları:

İnvestisiya siyasətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi investisiyaların cəlb edilməsində və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında əsas rol oynayır. Aşağıda sistemli prinsiplər əsasında emal sektorunda investisiya siyasətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları təklif olunur:

1. Şəffaflığın inkişafı:

Şəffaf sistemin yaradılması, o cümlədən qərarların qəbulunda açıqlıq, ictimai nəzarət, investisiya qaydaları və prosedurları haqqında məlumatların mövcudluğu investorların inamını artırmağa kömək edir.

2. Bürokratiyanın sadələşdirilməsi:

İnzibati maneələrin azaldılması, qeydiyyat və lisenziyalaşdırma prosedurlarının sadələşdirilməsi investisiya mühitini daha cəlbedici edəcəkdir. Elektron hökumət və proseslərin rəqəmsallaşdırılması bu aspekti əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirə bilər.

3. Investisiya zonalarının və parklarının yaradılması:

Investisiya üçün xüsusi vergi güzəştləri və imtiyazların verildiyi müəyyən sahələrin təyin edilməsi daha çox investor cəlb edə və konkret sahələrin inkişafına kömək edə bilər.

4. İnfrastrukturun inkişafı:

İnfrastruktura (nəqliyyat, enerji, rabitə) investisiyalar sahibkarlıq üçün əlverişli şərait yaradır. Investorlar üçün hökumətin infrastrukturun inkişafı proqramları əsas stimul olub bilər.

5. Kadrların hazırlığı və inkişafı:

Müasir sənayenin tələblərinə uyğunlaşdırılmış ixtisaslı mütəxəssislərin təhsilinin təşviqi ölkənin investisiya üçün cəlbediciliyini artırır, çünki müəssisələr ixtisaslı kadrlara ehtiyac duyurlar.

6. Tədqiqat və innovasiyaların stimullaşdırılması:

Tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, innovasiyaları və tədqiqata investisiyaları dəstəkləmək üçün proqramlar yüksək texnologiyalı sənayelərə investisiya cəlb edə və iqtisadi artıma töhfə verə bilər.

7. Mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi və investorların qorunması:

Mülkiyyət hüquqlarının qorunması və sabit hüquqi mühitin təmin edilməsi üçün səmərəli sisteminin kişafı uzun müddətli investisiyalar üçün şəraitin yaradılmasına köməklik edəcəkdir.

8. Müntəzəm icmal və təhlillərin aparılması:

Investisiya siyasətlərinin effektivliyinin müntəzəm təhlili zəif tərəfləri müəyyən etməyə və dəyişən iqtisadi şəraitə uyğun olaraq strategiyaları tənziqləməyə kömək edəcəkdir.

9. Biznes ictimaiyyəti ilə dialoq yaratmaq:

Bizneslə açıq dialoqun qurulması və onların fikirlərinin siyasətin

hazırlanmasına cəlb edilməsi investisiyaları dəstəkləmək üçün daha çevik və uyğunlaşdırılmış siyasətlərin yaradılmasına kömək edəcək.

Bu təkmilləşdirmə yolları ölkənin xüsusi şərtlərinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilər. İnvestisiya fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini nəzərə alan kompleks yanaşma dövlət tənzimlənməsini daha səmərəli təmin edəcəkdir.

Sənayeyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi proqramının hazırlanması kompleks yanaşma və müxtəlif aspektləri nəzərə almağı tələb edir. Aşağıda belə bir proqramın ümumi təsviri verilmişdir:

I - İqtisadi mühitin təhlili

Sənaye sektorunun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi: Mövcud müəssisələrin inventarlaşdırılması, əsas sənaye sahələrinin, onların rəqabət qabiliyyətinin və bazar meyllərinin müəyyən edilməsi.

Ehtiyacların və imkanların müəyyən edilməsi: Sənaye ehtiyaclarının və yeni texnologiyaların tətbiqi imkanlarının təhlili, istehsalın səmərəliliyinin artırılması və satış bazarlarının genişləndirilməsi.

II – İnvestisiya mühitinin yaradılması

Hüquqi əsaslar: İnvestisiya üçün şəffaf və sabit hüquqi mühitin inkişafı, o cümlədən mülkiyyət hüquqlarının təminatları və investorların maraqlarının qorunması.

İmtiyazlar və həvəsləndirmələr: Xüsusilə prioritet sektorlarda investorlar üçün vergi güzəştləri, qrantlar və digər həvəsləndirmə sistemlərinin inkişafı.

Prosedurların sadələşdirilməsi: İnzibati prosedurların optimallaşdırılması, o cümlədən müəssisələrin qeydiyyatı, lisenziya və icazələrin verilməsi proseslərinin sadələşdirilməsi.

III - Qlobal bazarda tanıtım

Marketinq və Brendinq: Qlobal bazarda sənayedə investisiya imkanlarının təşviqi üçün marketinq strategiyasının hazırlanması.

Beynəlxalq tədbirlərdə iştirak: Xarici investorların diqqətinin cəlb etmək üçün beynəlxalq investisiya forumlarında, sərgilərdə və biznes missiyalarında fəal iştirak.

IV - İnsan kapitalının inkişafı

Kadrların təhsil və təlimi: Sənayenin tələblərinə cavab verən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəlmiş təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi.

Təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq: Sənaye müəssisələrinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təlim proqramlarını hazırlamaq üçün təhsil müəssisələri ilə tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması.

V - İnfrastruktur dəstəyi

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı: Malların və xammalın asan daşınmasını təmin etmək üçün nəqliyyat şəbəkələrinə investisiya qoyuluşu.

Texnoloji infrastruktur: Yeni texnologiyaların inkişafı və tədqiqatların stimullaşdırılması üçün texnoparkların, innovasiya mərkəzlərinin və laboratoriyaların yaradılması.

VI - Monitoring və müntəzəm yenilənmələr

Monitoring sistemi: Proqramın nəticələrini izləmək və dəyişən şərtlərə uyğun olaraq strategiyanı tənzimləmək üçün monitoring sisteminin tətbiqi.

İnvestorlarla əks əlaqə: Təcrübələrini qiymətləndirmək və potensial təkmilləşdirmələri müəyyən etmək üçün investorlarla əks əlaqə mexanizmlərinin yaradılması.

VII - Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq: İnkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi və dəstəklənməsi üçün beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq.

Digər ölkələrlə təcrübə mübadiləsi: Sənayeyə xarici investisiyaları uğurla cəlb edən digər ölkələrlə təcrübə mübadiləsinin qurulması.

Bu məqamlar sənayeyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi proqramının yaradılması üçün ümumi ideyalar toplusunu təmsil edir. Belə bir proqramın həyata keçirilməsi hər bir ölkənin spesifik ehtiyaclarına və şərtlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Proqram iştirakçıları arasında təcrübə mübadiləsi və təlim tədbirlərinin təşkili.

Proqram çevik olmalı və dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmalı, həmçinin hər bir ölkədə sənayenin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Uğurlu icra üçün əsas elementlər müntəzəm yenilənmələr və təhlillər olacaqdır.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində aparılan nəzəri, metodik və praktiki tədqiqatların nəticələri və təkliflər aşağıda təqdim olunur:

- Azərbaycanın emal sektorunda sənaye sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin sistemli təhlili əsasında eyni inkişaf dinamikasına malik sənaye qrupları müəyyən edilmişdir. Emal sənayesi istehsalının bu sahələrə qoyulan investisiyalardan əsas asılılıqları və investisiya qoyuluşunun sənaye müddətləri müəyyən edilmişdir. İqtisadiyyatın hasilat sahələrində sənaye sahələrinin səmərəliliyinin dinamikası, emal sənayesi məhsullarının emal sənayesinin inkişafının nəticələrinin göstəricilərindən xətti asılılığı qiymətləndirilmişdir.
- Emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə əsas fondların və ticarət dövryyəsinin dinamikası saldosunun emal sənaye məhsulunun istehsalına təsiri müəyyən edilmişdir. Lakin bu amillər ikinci dərəcəlidir.
- Emal sənaye məhsulunun bu sahənin əsas kapitalına qoyulan investisiyalardan asılılığı müəyyən edilmişdir. Bu asılılıq Azərbaycanın emal sənayesində məhsul və xidmətlərin istehsalının 73%-ni izah edir. Emal sənayesinə investisiyalar və onların gəlirləri arasında vaxt boşluqları və asılılıqlar müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, sərmayənin maksimum gəliri investisiyadan 2 il sonra yaranır.
- Müəyyən edilmişdir ki, emal sənayesinin iqtisadi yüksəlişi üçün onun davamlı inkişafını təmin etmək zəruridir, çünki hazırkı yüksək istehsalın sənayenin əvvəlki yüksək göstəricilərindən asılı olduğu aşkar edilmişdir.
- Korrelyasiya təhlili nəticəsində, respublikada müəyyən edilmiş minimum əməkhaqqının ölçüləri ilə emal sənayesində əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar, emal sənayesində fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar və fəaliyyət növləri təsnifatı üzrə məşğul əhəlinin sayı arasında sabit birbaşa güclü asılılıqlar aşkar edilmişdir.
- Dissertasiya işində aparılan təhlilin nəticələri əsasən, əvvəlki ildə investisiyanın 1 milyon manat artması cari ildə neft məhsullarının istehsalının müvafiq olaraq təxminən 0,6 milyon manat artmasına səbəb olur. Cari ildə investisiyaların 1

milyon manat artması neft məhsulları istehsalının 3 il ərzində 323 milyon manat artmasına, yəni bir ildə neft məhsullarının istehsalına investisiyanın qaytarılmasına gətirib çıxararaq (laq 1-ə bərabərdir) 0,6 milyon manat mənfəət gətirəcək və üç il ərzində bu investisiyalar 323 milyon manata bərabər gəlir verəcək. 1 və 3 laqlı investisiyalar bu sənayeyə müşahidə edilən investisiyaların 68%-ni təsvir edir. Bunu determinasiya əmsalı sübut edir, yəni neft sənayesi məhsulunun təxminən 70% bir və üç illik investisiya laqı ilə xarakterizə olunur. Qalan 30% bu tədqiqatda nəzərə alınmayan digər göstəricilərlə izah edilə bilər.

- Neft məhsullarının emalı sektorunda üç illik laq ilə investisiyalar neft emalı sahəsinin 84% inkişafını izah edir. Digər tərəfdən laqlar və investisiyalar nəzərə alınmadan üç il ərzində bu sahəyə investisiyanın 1 milyon manat artması, sahənin 251 milyon manat artmasına səbəb olur. Yəni, investisiyaların 1 milyon manat artması üç il ərzində neft məhsullarının istehsalının 251 milyon manat artmasına gətirib çıxarır. Bu nəticələr həm qısamüddətli maliyyə planı üçün, həm də qısamüddətli planlaşdırma üçün istifadə oluna bilər.
- Əmək haqqı amili işçiləri bu sahəyə cəlb etmək üçün yetərli deyil, çünki o, bir sıra digər sahələr üzrə müvafiq göstərici və ümumi orta səviyyə ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Emal sənayesinin inkişafının monitorinqi və planlaşdırılmasında müəyyən edilmiş göstəriciləri və asılılıqları nəzərə almaqla istehsal prosesinə keyfiyyət dəyişikliyi və innovativ inkişafı artırmaq olar ki, bu da öz növbəsində sözügedən sahənin davamlı inkişafına səbəb olacaqdır.
- Emal sənayesində birbaşa xarici investisiyaları cəlb etməklə məqsədli layihələrə tətbiq etmək, istehsalın şaxələndirilmək, onun bütün alt sahələrində dəyər zənciri prinsipi üzrə emal dərinliyinin artırmaq sahənin ixrac potensialını artırmış olacaqdır.
- Hazırda daxili investisiya kimi formalaşdırılan ammortizasiya ayırmalarının təyinatı üzrə, yəni əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin yeniləşdirilməsinə, fondların əsaslı və cari təmirində istifadə edilməsi, zəruri hallarda həmin fondlara sürətləndirilən ammortizasiya normalarının tətbiq edilməsi.
- Uzun illərdir ki, xammal kimi yaxın və uzaq xarici ölkələrə ixrac edilən böyük

məbləgdə etilen-propelin, iri və xırda buynuzlu heyvan dərilərinin, pambıq lifinin və ipliyn, alimiumun, qara metalların və sairənin Sahibkarlığa Kömək Fondunun, KOBİA-nın vəsaitlərini və xarici investidiyaları cəlb etməklə ölkəmizin əlverişli regionlarında emalının təşkili prosesinə kiçik və orta statuslu sahibkarlıq subyektlərinin cəlb edilməsinə dair təsirli təşviq mexanizmlərinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi, yeni yüksək ödənişli iş yerlərinin yaradılmasına, həmin məhsulların emalı idxaldan asılılığın azaldılmasına, daxili bazarda nisbətən ucuz məhsul bolluğunun yaradılmasına və əlavə dəyərin əldə edilməsinə imkan vermiş olacaqdır.

- Blokçeyn texnologiyasının müasir iqtisadiyyata tətbiqi əhəmiyyətli perspektivlər və çağırışlar təqdim edir. Bu texnologiya inklüziv maliyyə sistemlərinin inkişafına eyni zamanda iqtisadi və müəllif hüquqlarının qorunmasına kömək edə bilər. Çətinliklərə baxmayaraq, blokçeyn yeni investisiya imkanları təqdim edir və yeni innovativ layihələrin inkişafını stimullaşdırır. Bütövlükdə blokçeyn müasir iqtisadiyyat üçün mühüm alətdir və onun uğurlu tətbiqi iqtisadi və sosial sistemlərin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.
- Emal müəssisələri üçün veksəl dövriyyəsidən köməkçi investisiya aləti kimi istifadə edilməsi məqsədilə blok-sxem təklif edilmişdir. Veksellərdən istifadə etməklə təklif olunan maliyyələşdirmə sxeminin tətbiqi iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşməsinə kömək edir və müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini təmin edir. Emal sənayesində investisiya fəallığının artırılması üçün sistemli prinsiplərə əsaslanan müasir mənbələrin tətbiqi bu sahənin inkişafında mühüm addımdır. Veksəl texnologiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən hüquqi, infrastruktur və vergi dəstəyi məcburidir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyalarının hazırlanmasına və bütün iştirak səviyyələrində - müəssisə və banklardan tutmuş dövlət qurumlarına qədər veksəl proqramlarının fəal inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Veksəl dövriyyəsi Azərbaycanda investisiyaların cəlb edilməsi və emal sənayesinin inkişafının stimullaşdırılması üçün güclü alətə çevrilmək potensialına malikdir. Tarixi presedentlər və beynəlxalq təcrübə veksellərin maliyyələşdirmə vasitəsi

kimi dəyərini nümayiş etdirir. Veksellər üzrə uçot və vergi siyasəti də onların investisiya vasitəsi kimi istifadəsi üçün stimulların yaradılmasına diqqət yetirməyi tələb edir. Veksel dövriyyəsini investorlar üçün cəlbedici etmək məqsədilə bu kimi aspektlər üzərində işləmək vacibdir. Veksel proqramlarının inkişafı müəssisə, bank və dövlət səviyyəsində canlı veksel bazarının yaradılmasına kömək edərək emal sənayesinə investisiya qoyuluşunu sürətləndirə bilər. Təklif olunan maliyyələşdirmə sxeminin veksellərdən istifadə etməklə tətbiqi iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin aktivləşməsinə kömək edir və müəssisələrin məqsədyönlü maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu mexanizmin bir sıra əsas üstünlükləri vardır ki, bunlara maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini, şəffaflığını artıran nağdsız əməliyyatların təşviqi, vəsaitlərin konkret investisiya layihələrinə yönəldilməsi, onların uğurlu icrası və iqtisadiyyatın müvafiq sektorlarına təsir ehtimalının artırılması aiddir.

Dissertasiya işində əksini tapan nəticələr və müddəalar inkişaf etməkdə olan ölkələrin (o cümlədən Azərbaycanın), hökumətləri və şirkətləri tərəfindən milli iqtisadiyyata daxili investisiya axınının səmərəli şəkildə artırılmasına yönəlmiş praktiki fəaliyyətlərində istifadə edilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) *Azərbaycan dilində*

1. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi// Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 15 s.

2. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi// Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 13 s.

3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər <https://president.az/az/articles/view/50474>

4. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. URL:https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf

5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının bəyanatı/Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı – Bakı 2022. URL: <https://uploads.cbar.az/assets/ff08dc2a6d47f5636f74ad50b.pdf>

6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2020, 270 s.; 2023, 722 s. <https://www.stat.gov.az>.

7. “Azərbaycan Sənayesi”. Statistik məcmuə. Bakı. “DSK”, 2022, 219 s.; 2023, 214 s. <https://www.stat.gov.az>.

8. Azərbaycanın Milli Hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2023, 130 s. <https://www.stat.gov.az>.

9. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2020, 276 s.; 2023, 248 s. <https://www.stat.gov.az>.

10. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. “İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili”, Bakı – 2012, 251 s.

11. Əliyev T.N., Abbaszadə M.T. Kimya müəssisələrində investisiya siyasətinin formalaşması istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Azərnəşr”, 2010, 256 s.

12. Əliyev R.M., Məmmədov M.A., Novruzov N.A. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, “Nurlan”, 2003, 432 s.

- 13.** Əliyeva İ. “İdarəetmənin əsasları”, Sumqayıt – 2020, 79 s.
- 14.** Əhmədova T.M. Xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata təsirləri//Kooperasiya elmi-praktiki jurnal №2, Bakı, 2020, s. 172-182.
- 15.** Əsas Makroiqtisadi göstəricilər/ Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı – Bakı, baxış tarixi: 24.05.2022. URL: <https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators>
- 16.** Hüseynov T.H. “Azərbaycanda İnvestisiyalar: gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq”. Bakı, “Elm” 2009, 378 s.
- 17.** Hüseynov T.H. “Azərbaycanda sənayeləşdirmə: reallıqlar və perspektivlər”. Bakı, “Apostrof – A” MMC, 2023, 484 s.
- 18.** İbrahimov E.Ə. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın davamlı inkişafının strateji istiqamətləri. Monoqrafiya, Bakı, “Kooperasiya”, 2023, 368 s.
- 19.** “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22 iyun 2022-ci il. № 551-VİQ, (əlavə və dəyişikliklərlə). <http://www.e-qanun.az/framework/50048>.
- 20.** Kərimova T.İ. İqtisadiyyatın investisiya potensialı : formalaşması və istifadə mexanizmləri: monoqrafiya / T.İ. Kərimova; elmi red. A.F. Musayev. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2008. – 224 s.
- 21.** Nuriyev Ə.X. Azərbaycanca iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı, “Avropa”, 2013, 422 s.
- 22.** Nazarov V.S. “Veksellərin dövryyəsi investisiya fəaliyyətinin artırılması və Azərbaycan emal sənayesinin inkişaf mənbəsi kimi” // - Bakı: “Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnal – 2024. №1 – s. 59-67.
- 23.** Nazarov V.S. Azərbaycan emal sənayesinə yatırılan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. İpək yolu (ISSN 1810-911X), Bakı, Azərbaycan No.3, 2023, səh. 48-55.
- 24.** Nazarov V.S. Post Covid-19 dövründə investisiyalara yeni nəzərlər və yanaşmalar. Baku, Azerbaijan / Odlar Yurdu University, Jurnal №4ISBN: 978-625-7898-71-3 By IKSAD Publications.

25. Nazarov V.S. İntestisiyaların təhlilində sistemli yanaşmanın mahiyyəti və prinsipləri, 9 (4), 89-96. Bakı, Azərbaycan, OYU-2023/№2.

26. Sabiroğlu N. “Qloballaşma və xarici investisiyalar”, Bakı – 2006, 289 s.

27. Səfərov A. Kənd təsərrüfatında çoxfunksiyalılığın struktur xüsusiyyətləri, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı - 2022, № 1 (39), S. 92-100.

28. Sosial-iqtisadi inkişaf//Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, yanvar-dekabr, Bakı. 2016, 231 s.; 2017, 215 s.; 2018, 198 s. <https://www.stat.gov.az>.

29. “Sosial-iqtisadi inkişaf” statistik məcmuəsi//Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, yanvar-dekabr, Bakı. 2019, 201 s.; 2020, 188 s.; 2022, 183 s. <https://www.stat.gov.az>.

30. Sənayenin əsas göstəriciləri. Statistik büllütün. Bakı, “DSK”, 2023, 76 s.; 2024, 70 s. <https://www.stat.gov.az>.

31. Zeynalov F. “İntestisiyalar və onların Azərbaycanda mövcud durumu”, Bakı – 2001, 88 s.

b) Rus dilində

32. Абрамова О.А. Инвестиции в промышленность как условие её экономического роста / О.А. Абрамова // Вестник ОГУ. – 2008. – № 8 (90). – с. 56-60.

33. Аглицкий И.С., Дробышев А.С., Золотарева Л.Ф., Пугановская Т.И. Проблемы управления нормативно-дескриптивными системами в условиях переходной экономики. – Дзержинский, ДМУП «Информационный центр, 2009. – 116 с.

34. Александров Г.А., Вякина И.В., Скворцова Г.Г. Инвестиционный климат и инвестиционные риски: методология анализа взаимосвязи и оценки // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2014. – № 22(259). – С. 12-22.

35. Алиев Т.Н., Бабаев М.Т. Финансирование и кредитование в экономике Азербайджана//Информация и инновации. №1-2; Москва, МЦНТИ, 2011, с. 2-13.

- 36.** Алимова С.В. Вексель как инструмент привлечения инвестиций. Экон. науки. – 2009. – № 10. – С. 61-66.
- 37.** Асаул А.Н. Корпоративные ценные бумаги как инструмент инвестиционной привлекательности компаний – СПб. : ИПЭВ, 2008. – 288 с.
- 38.** Афанасьев В.Г. Человек в системах управления / В.Г. Афанасьев. – М.: Знамя, 1975. – 64 с.
- 39.** Ахмедова, Э.М. Оценка устойчивости экономики Азербайджана /Э.М. Ахмедова // Экономика. Управление. Инновации [Электрон. ресурс]. – 2018. – №2. – Режим доступа: <http://elibrary.miu.by/journals!/item.eui/issue.4/article.20.html>. – Дата доступа: 04.08.2022.
- 40.** Балацкий О.Ф. Управление инвестициями: учеб. пособие / О.Ф. Балацкий, О.М. Телиженко, Н.А. Соколов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Сумы: Университетская книга, 2004. – 232с.
- 41.** Бергер Я. Использование иностранных инвестиций в Китае // Инвестиции в России. – 2004. – № 3. – С. 7-11.
- 42.** Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент: учеб. курс / И.А. Бланк. – К.: Итем, Юнайтет Лондон Трейд Лимитед, 1995. – 448 с.
- 43.** Блауберг И.В. Философский принцип системности и системный подход / И В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 39-52.
- 44.** Богатырева О.Н., Шмулевич Т.В. Комплексный анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебное пособие / ВШТЭ СПб ГУПТД – СПб., 2016 – 73 с.
- 45.** Богданов, Е. Д. Банковские операции с использованием векселей / Е. Д. Богданов. – Москва: Лаборатория книги, 2009. – 203 с.
- 46.** Бойко Т.А. Потоки прямых иностранных инвестиций: тенденции и влияние на экономический рост / Т.А. Бойко // Научный вестник Академии муниципального управления. серия: Управление. – 2013. – №4. – С. 211-219.

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvamu_uprav1_2013_4_28.pdf.

47. Бражко О.В. Особенности формирования оценки инвестиционной привлекательности экономики / О.В. Бражко // Инвестиции: практика и опыт. – 2009. – № 12. – С. 16-20.

48. Брюховецкая Н.Ю. Оценка инвестиционной привлекательности предприятия: определение недостатков некоторых существующих методик. Экономика промышленности. – 2009. – №1. – С.110-117.

49. Буздалов И.Н. Методологические аспекты анализа понятия «инвестиции» / И.Н. Буздалов, В.Е. Афолина // Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского. Серия: Общественные науки. – 2012. – №28. – С.261-265.

50. Бюллетень Международного валютного фонда «Перспектив развития мировой экономики», 2023, <https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2023/01/31/world-economic-outlook-update-january-2023>

51. Вдовечен А. Определение места и путей активизации инвестиционного потенциала экономики страны в международной инвестиционной деятельности: ред. И.М. Школы, О.В. Бабинской. – Черновцы: Книги – XXI, 2009. – 528 с.

52. Вечканов Г.С. Экономическая теория. – СПб.: Питер, 2017. – 512 с.

53. Винник О.М. Инвестиционное право. Учебное пособие / О.М. Винник. – К., Правовое единство, 2009. – 616 с.

54. Вовчак О. Д. Инвестирование: учеб. пособие. / О.Д. Вовчак. – Львов: Изд-во "Новый Мир 2000", 2007. – 544 с.

55. Говорушко Т.А., Обушная Н.И. Сущность прямых иностранных инвестиций и их классификация. Теории микроэкономки. 2013. – Вып. 41– С. 91-99.

56. Гольдштейн получил степень бакалавра наук. Информационно-коммуникационные сети и системы. - СПб.: БХВ - СПб. 2019. – 400 с.

- 57.** Дедковская Л.И., Головкин Л.С. Государственное регулирование экономики: учебное пособие. 6-е изд., выпр. и доп. – К.: Знание, 2007. – 214 с.
- 58.** Дрогобыцкий И.Н. Системный анализ в экономике. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 426 с.
- 59.** Игошин Н.В. Инвестиции. Организация, управление, финансирование: учебник для студентов вузов. – М.: ФГНУ "Росинформагротех", 2005. – 364 с.
- 60.** Корчагин Ю.А. Инвестиционная стратегия. Корчагин Ю.А. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 316 с.
- 61.** Карамышева А.Р. Инвестиции и их роль в развитии экономики / А.Р. Карамышева // Транспортное дело России. – 2009. – №5. – С.16-17.
- 62.** Кашина Н.В. Инвестиционная политика: учебно-методическое пособие. – М.: Инфра – М. – 2015. – 100 с.
- 63.** Киселев И.М. Применение технологии блокчейн в экономике // Экономика и общество. 2016. № 7 (26). С. 594-597.
- 64.** Киреев А.П. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства: учебное пособие для вузов. – М.: «Международные отношения», – 1997. – 416 с.
- 65.** Корчагин С. Современные тенденции развития технологии блокчейн // Свободная мысль. 2016. № 4 (1658). С. 31-38.
- 66.** Крылов Г.О., Селезнев В.М. Состояние и перспективы развития технологии блокчейн в финансовой сфере. Финансы: теория и практика. 2019 год; 23(6), стр. 26-35.
- 67.** Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. – М.: Дело. – 568 с.
- 68.** Ковтун Н.В. Факторный анализ эффективности инвестиционного процесса и деятельности. К., – 2015. №7(9). – С. 27-31.
- 69.** Конаржевский Ю.А. Что нужно знать директору школы о системах и системном подходе / Ю.А. Конаржевский. – Челябинск: ЧГПУ, 1986. – 135 с.

70. Короткова О.В. Инвестиционная привлекательность предприятия и методики ее оценки [Электронный ресурс] / О. В. Короткова // Эффективная экономика. – №6. – 2013. – Режим доступа: <http://www.economy.nayka.com.ua/>

71. Кохно П.А., Ситников С.В. Управление инвестиционными возможностями высокотехнологичных предприятий // Проблемы теории и практики управления. – 2018. – № 10. – С. 132-141.

72. Краус Н.М. Инвестиционный менеджмент: учебно-методическое пособие. – Полтава: Астроя, 2011. – 176 с.

73. Кривенко К.Т. Политическая экономия: учебное пособие. – Изд. 2-е, без изменений. – К.: КНЭУ, 2006. – 508 с.

74. Крупко Е.Д. Прогрессивные способы оценки и учета инвестиционных ресурсов. – Тернополь: Экономическое мнение. – 2000. – 354 с.

75. Кузьмин В.П. Системность как ступень научного познания / системного исследования / В.П. Кузьмин. – М., 1973. – 304 с.

76. Левчинский Д.Л. Сущность и экономическая природа инвестиций и инвестиционного процесса / Д.Л. Левчинский // Механизм регулирования экономики. – 2011. – №2. – С.131-139.

77. Лексин В.Н., Швецов А.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.

78. Летягина Е.Н., Беляев П.Н. Применение системного подхода в диагностике инвестиционной привлекательности предприятий – Фундаментальные исследования. – 2015. – № 6 (ч.1) – С. 148-153.

79. Лычкина Н.Н. Имитационное моделирование экономических процессов: учебное пособие / Н.Н. Лычкина. – Москва: ИНФРА-М, 2016. – 254 с.

80. Майорова Т.В. Системный подход в определении сущности инвестиционного процесса / Т.В. Майорова // Деньги, учет и аудит. – 2011. – Вып. 17. – С. 137-147.

- 81.** Макарий Н.П. Оценка инвестиционной привлекательности украинских предприятий/Н.П. Макарий // Экономист. – М.: ЧП «Коллегиум», 2001. – № 10. – С. 52.
- 82.** Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 974 с.
- 83.** Маковский, М.М. Большой этимологический словарь современного английского языка / М.М. Маковский. - М.: КД Либроком, 2019. – 528 с.
- 84.** Мамедов Э. Я. Научно-теоретические основы системного подхода к управлению потребительским рынком //Інвестиції: практика та досвід. – 2019. – №. 4. – С. 37-41.
- 85.** Маренков Н.Л. Основы управления инвестициями: [учебник] / Н.Л. Маренков. – М.: Едиториал, 2003. – 440 с.
- 86.** Мартыненко В.Ф. Государственное управление инвестиционным процессом: монография. В. Ф. Мартыненко. – М.: Изд-во НАДУ, 2005. – 296 с.
- 87.** Машкин В.А. Управление инвестиционной привлекательностью реального сектора экономики региона // Север промышленный. 2009. № 9. – С. 15-19.
- 88.** Митрофанов Г. В. Финансовый анализ: учеб. пособие. – К. : КНТЭУ : 2002. – 301 с.
- 89.** Мори Т. Финансовые технологии: блокчейн и расчеты с ценными бумагами // Журнал операций с ценными бумагами и депозитарного хранения. – 2016. – № 8. – с. 208-217.
- 90.** Муха, Д. В. Влияние Индустрии 4.0 на глобальные цепочки создания стоимости, бизнес-модели и прямые иностранные инвестиции / Д. В. Муха // Экономическая наука сегодня : сб. науч. ст. / БНТУ. – Минск, 2021. – Вып. 13. – С. 75–84. DOI: 10.21122/2309-6667-2021-13-75-84
- 91.** Назаров В.ІІІ. Problems of attracting investments into the country's economy, X Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні інноваційно-інвестиційні механізми розвитку національної економіки в умовах євроінтеграції» 2023 р. – Полтава: ФОП Пусан А.Ф., №4, 2023 – 194 с.

92. Назаров В.Ш. Застосування технології блокчейн у підвищенні якості і стимулюванні системного зростання у сучасній економіці. № 4(91) (2023): Економіка та регіон, 230-235, л, 254.

93. Назаров В.Ш. Оценка инвестиционной зависимости некоторых отраслей обрабатывающей промышленности Азербайджана, «Экономика и управление: проблемы, решения» журнал ВАК, Rusiya Federasiyası, №1 том 1, 2024 г.

94. Навроцкая Н.А. Глобализация инвестиционного процесса: монография Днепропетровск: Лира, 2014. – 352 с.

95. Норкотт Д. Принятие инвестиционных решений: Пер. с англ. / Под ред. А. Н. Шохина, – М.: Биржи и банки, ЮНИТИ, 1997. – 247 с

96. Остапчук Т.П. Учет и контроль капитальных инвестиций: теория и практика осуществления: автореф. на соискание науч. степени канд. эконом. наук: спец. 08.06.04 "Бухгалтерский учет, анализ и аудит" / Т.П. Остапчук. – Тернополь, 2004. – 21 с.

97. Очиров А.Г. Использование векселя в операциях форфейтинга // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2014. № 52. С. 93-94.

98. Пересада А.А. Инвестиционный процесс в Украине / А.А. Пересада. – К.: Либра, 1998. – 452 с.

99. Петухова О.М. Инвестирование. учеб. пособие. / О.М. Петухова. – К.: «Центр учебной литературы», 2014. – 336 с.

100. Петушенко Д.Е. Инвестиции как экономическая категория / Д.Е. Петушенко, М. С. Сюпова // Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ». – Том 6. –№ 4. – 2015. – С. 776 -779.

101. Примак Т.А. Экономика предприятий / Т.А. Примак. –М., 1999. – С. 95-106.

102. Репин С.А., Циринг Р.А. Системный подход как методологическое основание управления образовательной системой / Теория и практика управления образованием. – Челябинск, – 2013, том 5, № 1. – С.34-42.

103. Роганова Г.А. Инвестиционная привлекательность предприятий: сущность, факторы воздействия, методические подходы / International Journal of Innovative Technologies in Economy. Warsawa (Польша): Scientific Educational Center, 2019. – № 4 (24). – С. 28-34.

104. Савлук О.В. Зарубежный опыт формирования инвестиционной привлекательности региона / О.В. Савлук [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2012_2_1/256-262.pdf.

105. Сердюкова О.И. Зарубежный опыт привлечения инвестиций в экономику / О.И.Сердюкова, А.В.Манкиева // Вопросы экономики и права. – 2017. № 5.– С. 80-93.

106. Сибирева, И.Д. Ирландская модель формирования инвестиционной среды и ее связь с экономическим ростом / И.Д. Сибирева, Е.С. Степачева // Современные проблемы социально-экономического развития России : материалы междунар. науч.-практ. конф., Белгород, 2 марта 2012 г. / ИПК НИУ БелГУ; науч. ред.: Е.Н. Камышанченко, Ю.Л. Растопчина. – Белгород, 2012. – С. 126-131.

107. Симсон О.Э. Правовые особенности договоров инвестиционного характера: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.Э. Симсон.– Х., 2001.–20 с.

108. Солодовник О.О., Докунина К.И. Технология блокчейн: законное и перспективное использование в государственной финансовой системе Украины. Деловая информация. 2021. № 3. С. 126-131.

109. Староверова Г.С. Экономическая оценка инвестиций : учеб. пособ. / Староверова Г. С., Медведёв А. Ю., Сорокина И. В. – М. : КНОРУС, 2006. – 312 с.

110. Точицкая И. Политика привлечения прямых иностранных инвестиций: обзор международного опыта и рекомендации для Беларуси. Исследовательский центр ИПМ Немецкая экономическая группа в Беларуси. Минск, октябрь 2009. 21 с.

- 111.** Ульянова К.А. Вексель как инструмент финансирования экспортно-импортных операций / К.А. Ульянова, З.А. Петрова // Россия и Китай: Вектор развития – 2019 – С. 144.
- 112.** Управление инновационными процессами в регионах / Монография. / Под ред. М.А. Козориз и Т.С. Смовшелко. – Львов: ЛБУНБУ., 2006. – 263 с.
- 113.** Федоренко В.Г. Инвестиционный менеджмент: учеб. Пособие / В.Г. Федоренко. – 2-е изд., доп. – М.: МАУП, 2001. – 280 с.
- 114.** Федорчук О.С., Сторожук О.В. Практика использования инструментов стимулирования прямых иностранных инвестиций за границу. Экономика и общество. 2017. Вып. 9. С. 120-126.
- 115.** Федулова Е.А. Оценка влияния факторов инвестиционного климата на инвестиционную активность региона. – Кемерово: Офсет, 2015. – 115 с
- 116.** Фельдман А.А. Вексель и вексельное обращение. - Рынок ценных бумаг, №18, 1996, с. 13-16.
- 117.** Фэннинг К., Центрс Д.П. Блокчейн и его влияние на финансовые услуги. Журнал корпоративного учета и финансов. 2016;27(5), 53-57.
- 118.** Харсеева А.В. Понятие и сущность инвестиций: проблема определения термина / А.В. Харсеева // Теория и практика общественного развития. – 2010. – №01. – С.313-318.
- 119.** Харун О.А. Перспективи розвитку вексельного обігу в Україні [Електронний ресурс] / О. А. Харун, О. В. Дубицька // Молодий вчений. - 2017. - № 6. - С. 518-522. http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_6_120
- 120.** Хмелик А.С. Опыт государственного регулирования иностранных инвестиций в зарубежных странах / А.С. Хмелик. – Сумы. : 2013. – 67 с.
- 121.** Царев В. В. Оценка экономической эффективности инвестиций / В. В. Царев. – СПб. : Питер, 2004. – 464 с.
- 122.** Череп А.В. Инвестоведение. – М.: Кондор, 2006. – 398 с.
- 123.** Черный Р.В. Инвестирование аграрных формирований в условиях развития рыночных отношений: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.04 / Черный Руслан Владимирович. Тернополь. – 2013. – 247 с.

124. Шабанова О.В. Инвестиционный климат функционирования негосударственных пенсионных фондов / О. В. Шабанова // Инвестиционные ресурсы воспроизводственных процессов в Украине [Текст]. – 2014. – № 2(20). – С. 123–126.

125. Экономическая энциклопедия: В трех томах. Т.1 / [сост. Гаврилишин Б. Д., Устенко О. А.; ред. Мочерный С. В.]. – М.: Издательский центр «Академия», 2000 – 864 с.

Xarici dilda

126. Ana Faria, Paul Fenn & Alistair Bruce (2005) Production technologies and technical efficiency: evidence from Portuguese manufacturing industry, *Applied Economics*, 1037-1046,

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00036840500109191>

127. Angels Pelegrín & Catalina Bolancé (2008) Regional Foreign Direct Investment in Manufacturing. Do Agglomeration Economies Matter, *Regional Studies*, 42:4, 505-522,

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00343400701543157>

128. Aristidis Bitzenis & Valentina Nushkova (2011) Investment Obstacles in the Manufacturing Sector in FYR Macedonia: Do the Subsector Specifics Matter?, *Journal of East-West Business*, 17:4, 213-246,

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10669868.2011.626989>

129. Basu P. Liberalization, FDI and Growth in Developing Countries: A Panel Cointegration Approach / P. Basu, C. Chakraborty, D. Reagle // *Economic Inquiry*. – 2003. – № 41 (3). – P. 510-516.

130. Best-Practice Guide for Positive Business and Investment Climate [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.osce.org/eea/19768?download=true>.

131. Bruno R. Reexamining the conditional effect of foreign direct investment / R. Bruno, N. Campos // *IZA Discussion Paper*. – 2013. – № 7458. – P.1-60.

132. Bukalska, Elżbieta and Skibińska-Fabrowska, Iłona. "Corporate Investment in Bank-Dependent Companies in Crisis Time" *Central European Economic Journal*, vol.10, no.57, 2023, pp.1-22.

133. Cherniak Cyndee Todgham (2008) Do Brazil's Export Processing Zone Laws Bestow an Illegal Export Subsidy? *Trade lawyers*.

134. Comprehensive Study of the Interrelationship between Foreign Direct Investment (FDI) and Foreign Portfolio Investment (FPI): A staff paper prepared by the UNCTAD secretariat (23 June 1999). Geneva: UNCTAD, 1999. – 46 p.

135. Czaplicki, Paweł. "The Electronic Bill of Exchange Concept from an International Perspective" *Białostockie Studia Prawnicze*, vol.26, no.5, 2021, pp.187-195.

136. De Mello L. Foreign Direct Investment-led growth: evidence from time series and panel data / L. De Mello // *Oxford Economic Papers*. –1999. –№ 51. – P. 133-151.

137. Direct foreign investments in Poland: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://invest-in-poland.eu/foreign-investment/>

138. Dong-hyun Oh (2011) Productivity growth, efficiency change and technical progress of the Korean manufacturing industry, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 16:1, 50-70, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13547860.2011.539401>

139. Dunning J. Forty years on: American Investment in British Manufacturing Industry revisited / J. Dunning // *Transnational Corporations*. – 1999. – Volume 8. – № 2 – Pp.1-34.

140. Hanousek J. Direct and indirect effects of FDI in emerging European markets: A survey and meta-analysis / J. Hanousek, E. Koc̆enda, M. Maurel // *Economic Systems*. – 2011. – № 35. – P. 301-322.

141. Hyung-Gon Jeong (2014) The Determinants of Foreign Direct Investment in the Business Services Industry, *International Economic Journal*, 28:3, 475-495, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10168737.2014.913651>

142. IEA – International Energy Agency <https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2022>

143. Investing in Hungary 2021: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/PwC-Investing-in-Hungary2021.pdf>

144. Investment Aid 02/2022 Slovak: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sario.sk/sites/default/files/sario-investment-aid-eng-2022-02-24.pdf>

145. Investment Climate Statement – Poland. Bureau of Economic, Energy and Business Affairs 2009-2017 <https://2009-2017.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2009/117228.htm>

146. Investment Climate Statements 2020: Hungary: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/hungary/>

147. Investment Incentives in Czech Republic: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.czechinvest.org/en/For-Investors/Investment-Incentives>

148. Investor's Guide – Poland. How to do Business : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.paih.gov.pl/files/?id_plik=11763

149. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan. 1936. – Pp. 403.

150. Nazarov V.S. Analysis of the role of investment in the post - COVID-19 period // Problems of the development of modern science. Proceedings of the XXXIV International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain. 2022. Pp. 55-58

151. Nazarov V.S. (2023) Analyzing international experience of investments attraction. Abstracts of XX International Scientific and Practical Conference Munich, Germany. Pp. 113-117. URL: <https://eu-conf.com/events/ways-of-distance-learning-development-in-current-conditions/>

152. Neslihan Top, Ismail Sahin, Sachin Kumar Mangla, Muruvvet Deniz Sezer & Yigit Kazancoglu (2022) Towards sustainable production for transition to additive manufacturing: a case study in the manufacturing industry, International

153. Olofsdotter K. Foreign direct investment, country capabilities and economic growth / K. Olofsdotter // *Weltwirtschaftliches Archi.* – 1998. – № 134 (3). – P. 534-547.

154. Ongbwa, P.D.Z. 2017. Investment climate and performance of companies in Cameroon. *Cameroon in the 21st Century: Challenges and Prospects 1(Governance and Businesses):* 77-92.

155. Pozdnyakov K. K. The theoretical basis of the mechanism of attraction of foreign investments in the Russian regions and the rationale for their practical applicability. Raleigh, North Carolina, USA: Lulu Press, 2015. 174 p.

156. Regional aid Slovak – Investment Incentives: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http// www.sario.sk](http://www.sario.sk).

157. Robert Lundmark (2003) Investment Behaviour in the European Pulp and Paper Industry, *Scandinavian Journal of Forest Research*, 18:2, 184-192, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02827580310003768>

158. Schwab, K. *The Fourth Industrial Revolution* / K. Schwab. – Geneva: World Economic Forum, 2016. – 172 p

159. Startseva, S.V. (2020). Commercial credits an element of corporate finance. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 79, 492-496

160. Startseva, S.V., Smolyak, Y.V., & Nikolaev, B.P. (2021). Bill Of Exchange As An Element Of Corporate Finance. *Global Challenges and Prospects of The Modern Economic Development*, vol 106. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences* (pp. 1413-1419).

161. Stoneman C. Foreign capital and economic growth / C. Stoneman // *World Development.* – 1975. – № 3(1). – P. 11-23.

162. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, URL:https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

163. William Sheng Liu & Frank Wogbe Agbola (2014) Regional analysis of the impact of inward foreign direct investment on economic growth in the Chinese

electronic industry, Applied Economics, 46:22, 2576-2592,
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00036846.2014.907478>

164. Zheng Wen-Long, Wang Jian-Wei, Zhang Shi-Qing, Syed Abdul Rehman Khan, Jiang An-Ding, Yang Xu-Quan & Zhang Xin (2021) Evaluation of linkage efficiency between manufacturing industry and logistics industry considering the output of unexpected pollutants, Journal of the Air & Waste Management Association, 71:3, 304-314,
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10962247.2020.1811799>

165. Zhen-zhen, W. (2017). Evaluating the efficiency of the interactive development between china's manufacturing and logistics industry based on the super efficiency CCR-DEA Model. China Business Market.
<https://doi.org/10.14089/j.cnki.cn11-3664/f.2017.02.003>

166. Özlem Önder, Ertug Rul Deliktas & Aykut Lenger (2003) Efficiency in the Manufacturing Industry of Selected Provinces in Turkey: A Stochastic Frontier Analysis, Emerging Markets Finance and Trade, 39:2, 98-113, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1540496X.2003.11052537>

İnternet resursları:

167. 44 из 100 крупнейших компаний, использующих блокчейн
<https://incrypted.com/half-of-top-companies-using-blockchain/>

168. МакКинси. Блокчейн и розничный банкинг: установление связи (2019). <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/blockchain-and-retail-banking-making-the-connection>

169. Состояние блокчейна в 2022 году
<https://ict.moscow/research/sostoianie-blokcheina-v-2022-godu/>

170. Рейтинг стран мира по уровню прямых иностранных инвестиций : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gtmarket.ru/ratings/foreign-direct-investment-index>